

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БАЛАБАН МИКОЛА СТЕПАНОВИЧ

УДК [94(477.83-25):355.01(430:47+57)]«1941»(043.3)

**ЛЬВІВ ПІД ЧАС ПЕРШИХ ДВОХ ТИЖНІВ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ
ВІЙНИ (22.06 – 04.07.1941): МІКРОІСТОРІЯ НАСИЛЬСТВА**

07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, резуль-
татів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

 М.С.Балабан

(Підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник:
Грицак Ярослав Йосипович
доктор історичних наук, професор

Львів – 2023

АНОТАЦІЯ

Балабан М. С. Львів під час перших двох тижнів німецько–радянської війни (22.06. – 04.07.1941): мікроісторія насильства. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України». – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів, 2023.

Дисертація присвячена короткому, однак надзвичайно інтенсивному періоду масового насильства відбувся у місті Львові – першим двом тижням німецько-радянської війни (22 червня – 4 липня 1941 р.). Розпочався він масовими розстрілами НКВС в'язнів тюрем, відступом радянських військ з міста з подальшими масштабними антиєврейськими погромами та завершився стратою польських професорів 4 липня 1941 р.

Констатовано факт того, що трагічні події були затінені подальшими хвилями насильства, найбільшими з яких були ліквідації місцевих євреїв під час Голокосту, знищення нацистами радянських військовополонених у місцевому концтаборі та масове вигнання поляків після завершення війни. Були і попередні приклади масового насильства в місті, зокрема антиєврейський погром, здійснений польською армією в листопаді 1918 р. і масові арешти та депортації під час радянської окупації міста в 1939–1941 роках. Проте події 22 червня – 4 липня 1941 р. відрізняються як від попередніх, так і наступних хвиль насильства. У попередніх хвилях насильство було масовим, але воно не зруйнувало поліетнічну та полікультурну соціальну тканину міста. Наступні хвилі привели до знищення або зникнення цілих груп міського населення – у першу чергу, євреїв та поляків, але також значної частини довоєнної української еліти. По суті, воєнне насильство 1941–1944 р. закрило довгу попередню історію Львова, яке у часи середньовіччя та довоєнної модерної доби відзначалося винятковою етнічною, мовною та релігійною різноманітністю.

Знайдено відповідь на запитання: наскільки події 22 червня – 4 липня 1941 р. були продовженням попередніх і послужили тригером для наступних хвиль? Ці питання стосуються передусім механізму насильства – проблеми, яка стоїть у центрі багатьох сучасних академічних і публічних дискусій. Ця проблема набуває особливої актуальності у контексті теперішньої російсько-української війни, особливо після численних злочинів російської армії проти українського населення, котре має ознаки геноциду.

Відзначено, що тема насильства набуває нової актуальності від початку 2000-х. З того часу почали зростати, з одного боку, хвиля міжнародного тероризму (символом цього стали події 11 вересня у 2001 р.), з іншого боку – нові авторитарні режими, які розправляються з внутрішньою опозицією та вдаються до воєнної агресії проти своїх сусідів (прикладом чого стала теперішня російсько-українська війна). Замість обіцяного «кінця історії» ми переживаємо її повернення – разом з насильством, її центральним елементом. Протистояти йому та обмежити його до необхідного мінімуму є важливою передумовою розвитку та виживання людської цивілізації. Так чи інакше, дослідження насильства, його динаміки, логіки і механізмів, є вкрай актуальними і в академічному, і в політичному вимірі.

Зауважено, що мікроісторична реконструкція масового насильства у період від 22 червня до 4 липня 1941 р., дозволяє виокремити основні характеристики насильства, які наводимо нижче, та які до певної міри пов'язані між собою:

– простором – усі три наймасштабніші акти масового насильства у Львові під час радянського та німецького панування над містом проходили в умовному чотирикутнику: 1. від в'язниці на початку вулиці Замарстинівської на півночі; 2. в межах початкових відтинків вулиць Янівської та Городоцької на заході; 3. на півдні умовною лінією стали Вулецькі пагорби та вулиця Вітовського; 4. початок вулиці Личаківської на сході;

– часом – акти масового насильства у Львові відбувалися у дуже короткий період. Тривалість між ними становили день-два. Для місцевих

жителів події відбувалися настільки швидко, що вони не встигали оговтатись чи рефлектувати на те, що трапилось. Радянська армія відступила з міста вночі з 29 на 30 червня, тобто за день до погрому. Саме завдяки «сурогатній віктимізації» через наказ приведення євреїв на примусові роботи до тюрем, німці запустили схему поширення відповідальності за радянські злочини на єврейську громаду, зігравши на поширеному серед львів'ян концепті «юдео-більшовизму»;

– факторами – спільними для спалаху та динаміки всіх трьох актів масового насильства є мультифакторність. Для жодного з актів насильства не можна виділити єдиного або панівного фактору, який пояснював би причини його початку та перебігу. Натомість можемо вказати на дві групи факторів: екзогенні (політика знищення ворога – ідейного-класового чи культурно-расового, війна та бойові дії безпосередньо в місті, кооптування місцевих мешканців для допомоги у здійсненні насильства) та ендогенні (пов'язані з особливостями відносин між національними громадами Львова, попри економічну, класову та політичну неоднорідність львівського міського середовища, основні лінії напруженості проходили між національними спільнотами Львова: поляками, євреями та українцями);

– виконавцями – різниця між Радянським Союзом і Третім Райхом полягала в залученні недержавних гравців. На прикладі насильства першого тижня війни переконаємося, що радянська система всіляко намагалася зберегти монополію на насильство, не дозволяючи жодним позадержавним групам акторів здійснювати насильницькі дії поза інституціями з вертикалі силових органів НКВС, РСЧА. Лише міліція залучала народних дружинників, які могли арештовувати підозрілих осіб чи охороняти об'єкти. Насильство у Львові після приходу німців демонструє їхню готовність обмежено ділитися такою монополією з місцевими групами, як-от Українською народною міліцією чи місцевими мешканцями під час погрому першого липня. За відсутності власної розгалуженої силової інфраструктури

у Львові, айнзацкоманди використовували міліцію як початкову ланку в акціях знищення євреїв.

Дослідження, окреслене періодом 22 червня – 4 липня 1941 року, іноді виходить за визначені хронологічні рамки з метою відображення історії національних громад міста Львова та динаміки їхніх відносин, а також факторів які мали вплив на вибухи масового насильства.

У дисертації застосовано такі методи як: загальнонауковий метод використовувався для опису актів масового насильства та дій основних акторів насильства; історико-порівняльний метод дозволив з'ясувати структуру та дії груп акторів насильства; за допомогою проблемно-хронологічног методу вдалося з'ясувати точний час деяких подій та систематизувати джерельний матеріал. Головним в роботі став метод мікроісторичних досліджень що допоміг максимально детально (наскільки дозволяють джерела) реконструювати події перших двох тижнів німецько-радянської війни, а також взаємодію акторів насильства на індивідуальному та груповому рівнях, їхніх мотивів та цілей.

Наукова новизна дослідження полягає в комплексному мікроісторичному аналізі актів масового насильства у Львові під час перших двох тижнів Німецько-Радянської війни. У роботі:проведено детальну реконструкцію подій у період від 22 червня до 4 липня 1941 р., з особливою увагою до мілітарного аспекту та міської географії насильства; сформульовано та порівняно фактори виникнення масового насильства.

Матеріали дисертації можуть бути використані в науково-дослідницькій (при підготовці фундаментальних праць з історії України, історії другої світової війни та дослідженнях масового насильства), навчальній (для підготовки підручників, навчально-методичних посібників), державній (для використання органами державної влади в рамках заходів з інформаційної безпеки та пулічної дипломатії) роботі.

Ключові слова: Львів, битва за Львівський виступ 1941, Друга світова війна, Вермахт, Радянська армія, літо 1941 р., історичні наративи, Батальйон

Нахтігаль, винищення в'язнів в тюрмах НКВС, Львівський погром, вбивства польських професорів, масове насильство.

SUMMARY

Balaban M. S. Lviv during the first two weeks of the German-Soviet war (June 22 – July 4, 1941): a microhistory of violence. – Qualifying scientific work on manuscript rights.

Dissertation for obtaining the scientific degree of Candidate of Historical Sciences, specialty 07.00.01 «History of Ukraine». – Institute of Ukrainian Studies named after I. Kryp'yakevych of the National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv, 2023.

A short but very intense period of mass violence took place in Lviv during the first two weeks of the German-Soviet war from June 22 to July 4, 1941. It began with mass shootings of prisoners by the NKVD, the retreat of Soviet troops from the city, and subsequent large-scale anti-Jewish pogroms and ended with the execution of Polish professors on July 4, 1941.

These tragic events were overshadowed by subsequent waves of violence, the largest of which were the liquidation of local Jews during the Holocaust, the extermination of Soviet prisoners of war by the Nazis in a local concentration camp, and the mass deportation of Poles after the war ended. There were previous examples of mass violence in the city, including the anti-Jewish pogrom carried out by the Polish army in November 1918 and mass arrests and deportations during the Soviet occupation of the city in 1939–1941. However, the events of June 22 – July 4, 1941 differ from both previous and subsequent waves of violence. In the previous waves, the violence was massive, but it did not destroy the multicultural social fabric of the city. The following waves led to the destruction or disappearance of entire groups of the urban population - primarily Jews and Poles, but also a significant part of the pre-war Ukrainian elite. In fact, the military violence of 1941–1944 closed the long previous history of Lviv, which was marked by excep-

tional ethnic, linguistic and religious diversity during the Middle Ages and the pre-war modern era.

The key questions are: whether and to what extent the events of June 22 – July 4, 1941 were a continuation of the previous ones and served as a trigger for the next waves? These questions concern primarily the mechanism of violence - a problem that is at the center of many contemporary academic and public discussions. This problem becomes particularly relevant in the context of the current Russian-Ukrainian war, especially after numerous crimes by the Russian army against the Ukrainian population, which have signs of genocide.

The topic of violence has gained new relevance since the beginning of the 2000s. Since that time, on the one hand, the wave of international terrorism began to grow (the events of September 11 in 2001 became a symbol of this), and on the other hand, new authoritarian regimes that crack down on domestic opposition and resort to military aggression against their neighbors (for example, became the current Russian-Ukrainian war).

Instead of the promised "end of history", we are experiencing its return - along with violence, its central element. Resisting it and limiting it to the necessary minimum is an important prerequisite for the development and survival of human civilization. One way or another, the study of violence, its dynamics, logic and mechanisms are extremely relevant both in the academic and political dimensions.

The micro-historical reconstruction of the mass violence in the period from June 22 to July 4, 1941, allows us to single out the main characteristics of the violence, which are listed below, and which are to some extent related to each other:

– space – all three of the largest acts of mass violence in Lviv during the Soviet and German rule over the city took place in a conventional quadrangle: 1. from the prison at the beginning of Zamarstynivska Street in the north; 2. within the initial sections of Yanivska and Horodotska streets in the west; 3. in the south, the Vuletski hills and Vitovskogo Street became the conditional line; 4. the beginning of Lychakivska Street in the east;

– time – acts of mass violence in Lviv took place in a very short period of time. The duration between them was a day or two. For local residents, events happened so quickly that they did not have time to recover or reflect on what happened. The Soviet army retreated from the city on the night of June 29-30, that is, the day before the pogrom. Thanks to «surrogate victimization through the order to bring Jews to prisons for forced labor, the Germans launched a scheme of spreading responsibility for Soviet crimes to the Jewish community, playing on the concept of "Judeo-Bolshevism" common among Lviv residents;

– factors – common to the outbreak and dynamics of all three acts of mass violence is multifactoriality. For none of the acts of violence is there a single or dominant factor that would explain the reasons for its initiation and course. Instead, we can point to two groups of factors: exogenous (the policy of destroying the enemy - ideological-class or cultural-racial, war and fighting directly in the city, co-opting local residents to help in the implementation of violence) and endogenous (related to the peculiarities of relations between national communities of Lviv, despite the economic, class and political heterogeneity of the Lviv urban environment, the main lines of tension were between the national communities of Lviv: Poles, Jews and Ukrainians);

– performers - the difference between the Soviet Union and the Third Reich was the involvement of non-state actors. Using the example of the violence of the first week of the war, we are convinced that the Soviet system tried in every possible way to preserve the monopoly on violence, not allowing any non-state groups of actors to carry out violent actions outside the institutions of the vertical power bodies of the NKVD and Red Army. Only the police involved local vigilantes who could arrest suspicious persons or guard objects. The violence in Lviv after the arrival of the Germans demonstrates their willingness to share such a monopoly to a limited extent with local groups such as the Ukrainian People's Militia or local residents during the July 1 pogrom. In the absence of their own extensive force infrastructure in Lviv, the Einsatzkommando used the police as the initial link in actions to exterminate Jews.

The study is outlined in the period from June 22 to July 4, 1941. Sometimes the research goes beyond the defined chronological framework in order to reflect the history of the national communities of the city of Lviv and the dynamics of their relations. As well as factors that had an impact on explosions of mass violence.

In the study, the author used the following methods: the general scientific method was used to describe acts of mass violence and the actions of the main actors of violence; the historical-comparative method made it possible to clarify the structure and actions of groups of actors of violence; with the help of the problem-chronological method it was possible to find out the exact time of some events and systematize the source material. The main thing in the work is the method of microhistorical research which helped to reconstruct the events of the first two weeks of the German-Soviet war, as well as the interaction of the actors of violence at the individual and group levels, their motives and goals, in maximum detail (as far as the sources allow).

The scientific novelty of the study consists in a comprehensive micro-historical analysis of acts of mass violence in Lviv during the first two weeks of the German-Soviet war. In the study: a detailed reconstruction of the events in the period from June 22 to July 4, 1941 was done with special attention to the military aspect and urban geography of violence; the factors of the occurrence of mass violence are formulated and compared.

The materials of the dissertation can be used in scientific research (for the preparation of fundamental works on the history of Ukraine, the history of the Second World War and research on mass violence), educational (for the preparation of textbooks, educational and methodological aids), state (for use by state authorities within the framework of events on information security and police diplomacy) work.

Key words: Lviv, the battle for Lviv ledge 1941, World War II, the Wehrmacht, the Soviet Army, the summer of 1941, historical narratives, the

Nachtigall Battalion, NKVD prisoner massacres, the Lviv pogrom, the murders of Polish professors, mass violence.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Розділи у колективних монографіях

1. Balaban M., Malkhaz T. Narrating Conflicts in Post-Truth Era: Facing Revisionist Russia. *Ukraine and Georgia in a Comparative Perspective / edited by: Jan Rydel and Stefan Troebst*. Published by De Gruyter Oldenbourg, 2022. S. 102–108.
2. Балабан М. Праведники народів світу на «кривавих землях»: випадок Львова. *Праведники світу та інші рятівники під час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті*. Дніпропетровськ, 2015. С. 6–23.

Статті, опубліковані у наукових фахових виданнях

3. Балабан М. Джерела до історії битви за львівський виступ у німецькому архіві Фрайбургу. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. 2018. № 4 (22). С. 5–14.
4. Балабан М. Nachtigall in the battles for Lviv: structure, objectives, actions. *Studies into the History of Russia and Central-Eastern Europe*. 2021. Vol. 56. Special Issue. S. 72–79.
5. Балабан М. Two Weeks of Interconnected Violence in Lviv. Prison Massacres, Anti-Jewish Pogroms and Murder of Polish Professors on June 22th – July 4th, 1941. *Imagining the Human / ed. K. Kočí*, Vienna : IWM Junior Visiting Fellows Conferences, 2019. Vol. 37. S. 37–41.

Статті, які додатково відображають результати дисертаційної роботи

6. Балабан М. Ян Карський. Незавершена місія Żbikowski Andrzej, Karski. Warszawa: Świat Książki, 2011. 504 s. *Україна Модерна*. 2012. № 19. С. 19–34.
7. Балабан М. Проблеми замкнених наративів та можливі шляхи їх подолання. Роздуми над двома книгами про насильство у Львові 1941 року. Рецензія на: Dieter Schenk. *Der Lemberger Professorenmord und der Holocaust*

in Ostgalizien (Bonn, 2007); Андрій Боляновський. Убивство польських учених у Львові в липні 1941 року: факти, міфи, розслідування (Львів, «Видавництво Львівської політехніки», 2011). *Україна Модерна*. 2017. № 24. С. 18–25.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ І ПОЗНАЧЕНЬ

Абвер – Управління розвідки і контррозвідки штабу Верховного головнокомандування вермахту

Абвер II – організація саботажу, диверсій, терору й повстань на території ворога, розклад його військ і тилу

Батальйон 800 – підрозділ сформований на базі полку спеціального призначення “Бранденбург 800” збройних сил Третього райху

Вермахт – Збройні сили Третього Райху

Гестапо – Таємна державна поліція Німеччини

ЕК – Айнзацкоманда оперативна військово-розвідувальна частина СД

ЗУЗ – Західні українські землі

ЗЧ ОУН – Закордонні частини Організації українських націоналістів

КЕ – Крайова ексекютива

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

ОКВ – Верховне командування вермахту

ОУН – Організація українських націоналістів

ОУН(б) – Організація українських націоналістів очолювана С.Бандерою

ОУН(м) – Організація українських націоналістів очолювана А.Мельником

ППО – протиповітряна оборона

Пункт Абверу Краків – підрозділ Абверу що базувався у Кракові та займався роботою з українським антирадянськими колами в Третьому Райху

РСЧА – Робітничо-Селянська Червона Армія

СД – Служба безпеки Німецької націонал-соціалістичної робітничої партії.

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

СЗБ – Союз збройної боротьби – назва польських збройних формувань під час Другої світової війни

СС – Охоронні відділи

УГКЦ – Українська греко-католицька церква

УВО – Українська військова організація

УДП – Українське державне правління

УНДО – Українське національно-демократичне об'єднання

УНКВС – Управління народного комісаріату внутрішніх справ

УНРА – Українська національна революційна армія

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УССД – Українська Самостійна Соборна Держава

З М І С Т

АНОТАЦІЯ	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ І ПОЗНАЧЕНЬ	12
ВСТУП	16
РОЗДІЛ 1	23
СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	23
ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	23
1.1. Історіографія	23
1.2. Джерельна база дослідження та методологія	36
Висновки до Розділу 1	44
РОЗДІЛ 2	47
ПЕРЕДІСТОРІЯ: МАСОВЕ НАСИЛЬСТВО У ЛЬВОВІ	47
З-ПЕРЕД ЛІТА 1941 Р.	47
2.1 Насильство у Львові перед Другою світовою війною	47
2.2. Лінії конфліктів	55
2.3. Радянізація Львова та міжнаціональні стосунки у 1939–1941 р.	63
Висновки до Розділу 2	76
РОЗДІЛ 3	78
ВІЙНА ТА РАДЯНСЬКЕ НАСИЛЬСТВО	78
3.1. Радянські силові відомства у Львові та початок війни	79
3.2. Повстання українських націоналістів	86
3.3. Паніка охорони тюрем та спроба втечі частини в'язнів	91
3.5. Повернення радянського контролю над Львовом	105
Висновки до Розділу 3	115
РОЗДІЛ 4	117
АНТИЄВРЕЙСЬКЕ НАСИЛЬСТВО	117
4.2. Битва за Львів 29–30 червня 1941 року	134
4.3. Полишені в'язниці	145
4.4. Три вітки / групи ОУН(б) – прибуття, дії, координація	150
Підсумовуючи діяльність віток ОУН(б) у Львові, варто зазначити, що всі вони увійшли у взаємодію та координацію лише перед обідом 30	

червня.	155
4.6. Простір насильства	177
Висновки до Розділу 4	185
РОЗДІЛ 5	186
АНТИПОЛЬСЬКЕ НАСИЛЬСТВО	186
5.1. Прибуття айнзацгруп	186
5.2. Польські професори	191
5.3. Участь українців	198
5.4. Страта професорів	201
Висновки до Розділу 5	206
ВИСНОВКИ	207
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	214

ВСТУП

Обґрунтування теми дисертації. Короткий, але дуже інтенсивний період масового насильства відбувся у місті Львові упродовж перших двох тижнів німецько-радянської війни (22 червня - 4 липня 1941 р.). Розпочався він масовими розстрілами НКВС в'язнів тюрем, відступом радянських військ з міста з подальшими масштабними атиєврейськими погромами та завершився стратою польських професорів 4 липня 1941 р.

Ключове питання: чи та наскільки події 22 червня – 4 липня 1941 р. були продовженням попередніх і послужили тригером для наступних хвиль? Ці питання стосуються передусім механізму насильства – проблеми, яка стоїть у центрі багатьох сучасних академічних і публічних дискусій. Проблема набуває особливої актуальності у контексті теперішньої російсько-української війни, особливо після численних злочинів російської армії проти українського населення, котре має ознаки геноциду.

Тема насильства набуває нової актуальності від початку 2000-х. Із того часу почали зростати, з одного боку, хвиля міжнародного тероризму (символом цього стали події 11 вересня у 2001 р.), з іншого боку – нові авторитарні режими, які розправляються з внутрішньою опозицією та вдаються до воєнної агресії проти своїх сусідів [176] (прикладом чого стала теперішня російсько-українська війна).

Замість обіцяного «кінця історії» ми переживаємо її повернення – разом з насильством, її центральним елементом. Протистояти йому та обмежити його до необхідного мінімуму є важливою передумовою розвитку та виживання людської цивілізації [200]. Дослідження насильства, його логіки і механізмів, є вкрай актуальними як в академічному так і політичному вимірі.

Особливо багатий матеріал для таких досліджень знаходимо в історії Східної та Центральної Європи. До розпаду Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) специфічний історичний досвід цього регіону був предметом табу та фальсифікацій. Внаслідок лібералізації архівної політики

нові документи та матеріали стали доступними для дослідників, які також були звільнені від ідеологічних обмежень, накладених комуністичною владою. Відтоді в історіографії з'явилося багато нових досліджень, які намагаються реконструювати факти та події, що були цензуровані чи табуйовані в умовх комунізму. Вони привели до зміни уяви про цей регіон – від сприйняття його як одного з багатьох конфліктогенних регіонів, на рівні з Балканами чи Кавказом, до регіону, який мав вирішальне значення для розуміння генези і перебігу двох світових воєн [193], [199].

Особливо багатий матеріал дає Львів – одне з найбільших міст цього регіону. Дослідження його історії, зокрема зосередження на місцевих подіях 22 червня – 4 липня 1941 р., відкриває значні можливості для виявлення логіки і механізмів насильства та його наслідків.

Мета дослідження полягає у всебічній характеристиці актів масового насильства у Львові в період від 22 червня до 4 липня 1941 р.

Для досягнення мети було поставлено наступні дослідницькі **завдання**:

- з'ясувати стан наукової розробки теми та окреслити її джерельну базу;
- дослідити внутрішню динаміку відносин між національними громадами у Львові, зокрема під час радянської окупації, та визначити її вплив на радикалізацію міської спільноти;
- вивчити кореляцію між рівнем насильства, міським простором та динамікою насильства;
- проаналізувати роль екзогенних та ендогенних факторів, у спровокуванні актів масового насильства та встановити їх взаємозв'язок з подіями;
- порівняти насильство під час радянської та нацистської окупацій, з'ясувати зміни в цілях та методах насильства, а також встановити спільні та відмінні аспекти цих періодів;
- проаналізувати роль державних та недержавних акторів насильства в різних періодах окупацій та визначити їхній вплив на розвиток подій та наслідки насильства для міської громади.

Об'єктом дослідження є місто Львів і львівська спільнота протягом перших двох тижнів німецько-радянської війни.

Предметом дисертаційної роботи є акти масового насильства у Львові між 22 червня та 4 липня 1941 р.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 22 червня – 4 липня 1941 року. Нижня межа дослідження обґрунтована датою нападу нацистської Німеччини на радянський союз, верхня – стратою професорів Львівських університетів. Іноді дослідження виходить за визначені хронологічні рамки з метою відображення історії національних громад міста Львова та динаміки їхніх відносин. А також факторів які мали вплив на вибухи масового насильства.

Географічні межі дослідження охоплюють територію міста Львова та прилеглих сіл. Попри те, що основна увага відводиться подіям що мали місце у Львові, аналізуються деякі події у Львівській області.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань у роботі було застосовано загальнонаукові та спеціально історичні методи. Загальнонауковий метод аналізу використовувався для опису актів масового насильства та дій основних акторів насильства. Із спеціально історичних методів у роботі використано історико-порівняльний та проблемно-хронологічний. Зокрема завдяки історико-порівняльному методу з'ясовано структуру та дії груп акторів насильства. За допомогою проблемно-хронологічного методу вдалося з'ясувати точний час деяких подій та систематизувати джерельний матеріал.

Головною ж є методика мікроісторичних досліджень. Мікроісторія як окрема методологія має великий дослідницький потенціал. Зокрема, вона допомагає максимально детально (наскільки дозволяють джерела) реконструювати події перших двох тижнів німецько-радянської війни. Дуже важливим є також той факт, що результати мікроісторичних досліджень дозволяють верифікувати узагальнюючі макроісторичні наративи і часом провокують потребу їхньої заміни на нові.

Методика мікроісторичних досліджень поєднується у цій роботі з методикою так званої «пов'язаної історії» (entangled history), котра дозволяє аналізувати кожну подію не зокрема, а у складному зв'язку з іншими подіями. Це є особливо релевантним при дослідженні обраної теми бо досі усі три події – масові розстріли НКВС, єврейський погром та розстріл польських професорів – розглядалися в історичних дослідженнях окремо. Читаючи ці дослідження, часом виникає враження, що мова іде про історію трьох різних міст – польського, українського і єврейського – а не одного і того ж Львова. Методика «пов'язаної історії» дозволяє уникнути такої фрагментації та відтворити спільну картину.

Також ми використали поєднання індивідуалізованих і генералізуючих підходів до вивчення акторів насильства, зокрема залучаючи аналітичну категорію державних та недержавних груп акторів та аналіз поведінки індивідів у цих групах.

Наукова новизна дослідження полягає в комплексному мікроісторичному аналізі актів масового насильства у Львові під час перших двох тижнів Німецько-Радянської війни. *Уперше* в українській історіографії:

- проведено мікроісторичний аналіз актів масового насильства у Львові під час перших двох тижнів Німецько-Радянської війни;
- визначено та охарактеризовано фактори масового насильства у Львові;
- визначено та порівняно основні характеристики масового насильства під час радянського та німецького контролю над містом;

Удосконалено:

- розуміння взаємовідносин між членами похідних груп ОУН(Б) та підрозділами Вермахту та Абверу;
- методику дослідження масового насильства під час другої світової війни;

Набули подальшого розвитку:

– проблематика участі національних громад в актах масового насильства

– дослідження взаємовідносин між акторами насильства

Практичне значення результатів дослідження полягає в можливості використання фактографічного матеріалу та висновків дослідження при викладанні спецкурсів у вищих навчальних закладах, підготовці методичної літератури та наукових досліджень з історії другої світової війни, тоталітарних режимів та масового насильства. Також результати дослідження можна використовувати для публічної дипломатії України.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри історії України гуманітарного факультету Українського Католицького Університету, міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях: “The Future of Holocaust Testimonies III” (Акко, 2014); “Праведники світу та інші рятівники у час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті” (Дніпро, 2013); „Neue Forschungen zur osteuropäischen Geschichte” (Констанц, 2016); „History, Memory, Politics” (Нью Йорк, 2016); “Junior Visiting Fellows’ Conference” (Відень, 2018); „Довга тінь масового насильства: приклад України”, 1919–2019” (Львів, 2019).

Публікації. Основні положення та результати дослідження відображені у 7 публікаціях, з них: 2-а розділи в колективних монографіях; 2-і статті в іноземних наукових виданнях; 1-а – у виданні, що входить до переліку фахових наукових видань ДАК МОН України; 2-і статті додатково відображають результати дисертаційної роботи.

Структура та обсяг дисертації зумовлені її метою та науковими завданнями. Робота складається з анотації, вступу, 5 розділів, висновків, списку використаних джерел. Обсяг основного тексту дослідження становить 213 сторінок. Загальний обсяг дисертації – 234 сторінки.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія

Історіографія обраної теми налічує сотні статей і монографій. Окрім позріного багатства наукової літератури, загальний стан досліджень важко визнати задовільним. У першу чергу – це пояснюється тим, що описані події стали предметом гострих ідеологічних суперечок, і рідко хто з істориків міг залишатися осторонь них. Внаслідок цього, дослідники демонструють переважно дуже фрагментований й часто упереджений підхід. Зі загальної історії воєнного насильства у Львові вони вибирали тільки тільки ті події чи сюжети, які у той чи інший період – до чи після падіння комунізму – перебували у центрі ідеологічного протистояння, і відображали їх з тієї ідеологічної перспективи, яка їм найближча. Відповідно, історіографія цієї теми винятково фрагментована. Вона складається з трьох великих тематично-хронологічних блоків, перші два з котрих ще й відображають ідеологічно-географічний поділ часів Холодної війни між комуністичним Сходом та некомуністичним Заходом:

– загальне замовчування цих подій у роботах істориків комуністичного табору;

– тематично розділені наративи на Заході часів Холодної війни та у Центрально-Східній Європі після «падіння комунізму»;

– найновіші наукові праці, які демонструють інтегрований підхід і пробують розглядати події масового насильства 22 червня – 4 липня 1941 р. у Львові у їхньому складному і суперечливому зв'язку.

Окрім того, існує окрема велика група робіт, які не мають прямого відношення до теми, але містять важливі концептуальні та методологічні під-

ходи для дослідження насильства загалом, та у часи Другої світової – зокрема.

Перший блок (роботи істориків комуністичного табору) – найменший та не вимагає детального розгляду. До розвалу Радянського Союзу специфічний історичний досвід цього регіону був предметом табу та фальсифікацій задля того, аби відповідати панівній радянській концепції «Великої Вітчизняної війни». Прикладом такого підходу є радянські праці з історії Львова [53], [140]. Табуїзації у них підлягала не лише історія Голокосту, але й польсько-українського конфлікту – включно з такими його ключовими темами як польсько-українська війна 1918–1919 рр. та взаємні польсько-українські етнічні чистки 1943–1947 рр. Якщо у цих роботах і визнавалися масові знищення мешканців Львова, самі жертви представлялися майже виключно як радянські громадяни, а насильство проти них – як спроби нацистського режиму та їх поплічників, українських «буржуазних» націоналістів, знищити радянський режим. У академічному розумінні ці роботи є маловартісними, вони заслуговують уваги лише в історіографічному контексті (що такі роботи колись існували), а не в контексті наукових дискусій та досліджень.

Детального розгляду заслуговує *другий і третій блок*. З огляду на фрагментованість досліджень другого блоку ми розглядатимемо його відповідно до тих тем, які займають у ньому центральне місце – кожену тему окремо. Ми свідомі того, що такий підхід є певною мірою проблематичним. Проте його вимагає сам стан досліджень. Він також відповідає мікроісторичному характеру нашого дослідження, який передбачає дуже детальний розгляд усіх аргументів. Вищезазначена фрагментарність зникає у працях третього і четвертого блоку – у їхньому випадку можна застосувати повноцінний історіографічний огляд, який допоможе нам точніше окреслити головні дослідницькі питання.

Тематично розділені наративи. Однією з центральних подій перших двох німецько-радянської війни у Львові було *проголошення Української держави 30 червня 1941 р.* На цій події переважно фокусуються українські

історики, як діаспорні з часів Холодної війни, так й історики України часів незалежності, що займаються дослідженнями Другої світової війни та українського визвольного руху. Переважно – хоча й не виключно – ці історики демонструють свої симпатії до ОУН(б), під проводом якої й відбулося це проголошення у Львові. Хронологічно першим серед досліджень істориків цієї групи є невелика робота Петра Мірчука про похідну групу ОУН на чолі з Ярославом Стецьком, що напередодні цього проголошення прибула до Львова з Кракова, а сам Стецько став головою самопроголошеного уряду [151]. Цій же темі присвячений окремий підрозділ книги французького історика українського походження Володимира Косика, що вийшла в останні роки Холодної війни [190]. Першою роботою, яка з'явилася у незалежній Україні, був збірник документів «Українське державотворення. Акт 30 червня 1941» з розлогою та ґрунтовною передмовою Ярослава Дашкевича. Історик не лише підкреслює, що Акт відновлення Української держави 30 червня 1941 р. був заздальгідь обдуманною акцією, при підготовці якої зважувалися всі «pro і contra», але й що метод доконаних фактів використаний ОУН(б) був єдино можливим, за тих обставин [58]. Хоча усі три книги й намагаються описати обставини проголошення акту, проте не вдаються в деталі самих подій, що відбувалися в місті в ті дні – передусім антиєврейський погром.

Вищезазначені книги написані істориками старшого покоління, які в тій чи іншій мірі були свідками цих подій. Після проголошення української незалежності також з'явилася група молодих істориків, праці яких значною мірою побудовані на архівних матеріалах, удоступлених після падіння комунізму. Це дозволило їм по-новому освітити уже згадані події або ж звернути увагу на нові. Зокрема, Іван Патриляк у дослідженнях, присвячених українському визвольному руху часів Другої світової війни, описує подію, яка залишалася поза увагою попередніх істориків – антирадянське повстання ОУН у Львові та інших галицьких місцевостях одразу після 22 червня 1941 р. [155], [156], [157], [158].

Якщо українські дослідники головним чином розробляють українські сюжети, то *історія Голокосту у Львові на перших порах була об'єктом уваги майже виключно істориків єврейського походження.*

Першою науковою працею, метою якої було описати трагедію львівських євреїв, була книга Філіпа Фрідмана «Zagłada Żydów Lwowskich», опублікована в Лодзі ще у 1945 р. [175]. Робота Фрідмана написана в межах роботи Єврейської центральної історичної комісії (Centralna Żydowska Komisja Historyczna) при Центральному комітеті польських євреїв (Centralny Komitet Żydów Polskich). Особливість дослідження – поєднання історичних джерел, спогадів очевидців та власного досвіду автора.

Філіп Фрідман представляв події перших днів війни у такий спосіб: у ніч проти 28-го червня 1941 р. та на наступний день радянські війська покинули Львів; потім близько 11:00 Вермахт увійшов в місто й антиєврейська пропаганда почали зростати. Упродовж наступних кількох днів відбулися кровопролитні й жорстокі погроми. До німецьких солдатів приєдналися «соціальні низи», зокрема українського походження, і так звана українська поліція, що була спішно організована німцями. Українська поліція і німці не були задоволені результатами вуличних акцій, і стали перевіряти єврейські квартири в пошуках жертв. Кілька тисяч євреїв були побиті. Злочинці били, насміхаючись і ображаючи їх, зрештою вони зганяли їх вулицями міст до в'язниць на Казімежовській («Бригідки»), Лонцького, Замарстинівській та Яховича [175, с. 8]. Праця Філіпа Фрідмана – дуже важлива через те, що заклала основу для подальшої реконструкції львівського погрому. Вона була, однак, єдиною, написаною на цю тему єврейським істориком у часи Холодної війни.

Дослідження Еліяху Йонеса «Євреї Львова в роки Другої світової війни та катастрофа світового єврейства 1939–1944» (опубліковане в Москві та в Єрусалимі у 1999 р.) детально подає історію львівських євреїв від початку радянської окупації й до осені 1943 р., коли Янівський табір був повністю ліквідований.

Перший етап німецько-радянської війни описано на початку третього розділу книги «Перший місяць окупації» [138, с. 89–97]. Реконструкція подій 22 червня – 4 липня, яку робить Еліях Йонес, відрізняється від розповіді Філіпа Фрідмана. Як твердить Еліях Йонес, 29 червня 1941 р. останній радянський солдат покинув Львів, підпаливши в'язницю «Бригідки». Українські націоналісти мстилися, стріляючи з дахів будівель на тих, хто намагався втекти з міста разом з радянською армією. 30 червня підрозділ «Нахтігаль» увірвався у Львів синхронно з першими німецькими частинами. У той же день хлопці з жовто-синіми петлицями прочісували місто, ловили, знущалися та вбивали євреїв. Еліях Йонес стверджує, що перша антиєврейська акція була повністю місцевою ініціативою. Тисячі євреїв діставали трупи з в'язниць, у той час як решта були змушені копати ями, і це супроводжувалася розправою над одними і другими. «Тюремна акція» тривала з 30 червня по 3 липня, в ці дні було вбито 7000 євреїв. Автор наголошує на тому, що ця акція не була стихійною, а спеціально організованою.

Слабким місцем дослідження стала відсутність розуміння структури та основних завдань українських націоналістів, а також знань про структуру та організацію німецької армії. Це неминуче привело автора до хибних висновків. Важливо також зазначити, що занадто мало уваги приділяється періоду радянської окупації, без врахування якого дуже важко зрозуміти, що сталося у Львові одразу після відходу Червоної Армії.

Варто також зауважити, що попри багатство матеріалів про антиєврейський погром у Львові та особливо важливу роль міста в історії Голокосту, книги Філіпа Фрідмана та Еліаха Йоаннеса загалом залишаються поза межами наукових дискусій, які велися й ведуться в історіографії Голокосту, а тому не відображають головних дослідницьких проблем та підходів. Вони мають радше розповідний, а не аналітичний характер.

У цьому аспекті від них вигідно відрізняється книга Дітера Поля «Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944. Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens» [201], видана в Мюнхе-

ні у 1997 р. Наукова праця охоплює усі аспекти Голокосту в Східній Галичині, починаючи від погромів і створення гетто до таборів смерті й до ліквідації гетто. Ситуація у Львові й насильство перших тижнів німецько-радянської війни розглядається фрагментарно. На думку Дітера Поля, рушійною силою погрому 30 червня 1941 р. була українська поліція, організована ОУН (б). Однак підрозділ «Нахтігаль» і військові частини не брали участь у погромах, хоча автор визнає, що, можливо, деякі з його солдатів були залучені до вбивств, скоєних при вході в в'язницю «Бригідки» [201, s. 62]. Окрім того, що Дітер Поль розглядає львівські події лише побіжно, його книга у порівнянні з іншими має велику перевагу: вона застосовує моделі й підходи, розроблені у ширшій історіографічній дискусії про Голокост. Таким чином вона може слугувати моделлю для досліджень інших прикладів масового насильства.

Справжнім проривом у дослідженні антиєврейського насильства у Львові на початку німецько-радянської війни стала стаття канадського історика українського походження Івана-Павла Химки [181], яка поєднала як сучасні методологічні підходи, так й детальний мікроісторичний аналіз. Найбільшою заслугою Івана-Павла Химки стала, на нашу думку, ідентифікація головних акторів насильства, у тому числі зі середовища українських націоналістів. Одразу ж зауважимо, що саме вищезазначена стаття значною мірою послужила інспірацією для нашої дисертаційної роботи. Водночас, під час роботи над дисертацією, нам вдалося виявити певні спрощення та помилкові твердження цієї статті, а нововиявленні джерела дозволили критично переглянути її висновки.

Розстріл львівських професорів 4 липня 1941 р. був темою, табуваною у СРСР та комуністичній Польщі майже до останніх років існування комунізму. Першим дослідженням стала книга «Страта львівських професорів» [66], опублікована у 1989 р. під редакцією Зигмунта Альберта. Хоча книга передусім – збірник документів, їй передує велика передмова редактора й упорядника, яка має характер наукового дослідження.

Зигмунт Альберт починає свою розповідь від часу приходу німецьких військ до міста, проголошення української держави 30 червня 1941 р. та єврейського погрому. Він згадує про ці події побіжно, але відзначає негативну роль українців: вони тепло вітали німецькі війська, знущалися над євреями. Зигмунт Альберт, однак, не перекладає вину на українців за вбивство польських професорів. Автор вважає, що головна відповідальність за цю акцію падає на німецьку поліцію та СС. Він окремо відзначає, що серед організаторів арештів і вбивств міг бути голландський підприємець та колекціонер картин Пітер Ментен. Він жив у Галичині до 1939 р., знав місцеву еліту й твори мистецтва, які були в їх будинках, при вступі німецьких військ до Львова служив у СС перекладачем й особисто нажився на конфіскованих у польських професорів цінностях. Що ж до українців Зигмунт Альберт припускає, що деякі українці-перекладачі носили есесівську форму і, можливо, були частиною арештних загонів, а також що українські студенти могли скласти на замовлення гестапо список своїх польських професорів [66, s. 36–38], [66, s. 64–65]. Загалом дослідження збалансоване і добре аргументоване. Майже всі аргументи, представлені в роботі, спираються на відповідні джерела, автор використовує тільки перевірені факти.

Подібна за характером книга Гжегожа Грицюка «Поляки у Львові під час окупації» [185]. Хоча вона присвячена долі львівських поляків, автор досить детально описує події першого тижня війни, що стосуються усього міста. Окремий розділ присвячено першому тижню німецько-радянської війни. На відміну від попередніх авторів, він не оминає жодного сюжету з історії насильства у перші дні німецько-радянської війни у Львові: починає з опису «українських диверсій у Львові», розповідає про ліквідацію в'язниць і страти НКВС як найбільшу трагедію в перші дні цієї війни. Щодо єврейських погромів, то він не перекладає відповідальність за них на українських націоналістів. На його думку, погроми були організовані німецькими військами за участю українського та польського «шумовиння». Він, однак, твердить, що

колишні українські студенти брали активну участь у процесі складання списку для майбутніх арештів львівських професорів [185, s. 182–206].

Іншим важливим дослідженням, яке присвячене розстрілу польських професорів, стала робота німецького криміналіста і письменника Дітера Шенка [204]. У книзі «Ніч Вбивць. Вбивство польських професорів у Львові і Голокосту в Східній Галичині» [204] він узагальнено повторив інтерпретацію Зигмунта, однак, значно розширив інформацію щодо членів розстрільної команди, подаючи їхні імена, ранги та подальші долі вбивць, спираючись на матеріали післявоєнних розслідувань у ФРН. Серед членів розстрільної команди німецький дослідник вказує на неідентифікованих українських перекладачів, а також переконує, покликаючись на матеріали судових процесів у Гамбурзі, що список професорів мали надати німцям групи українських студентів Львівського університету Яна Казимира. Безпосередній наказ до розстрілу арештованих, згідно з Шенком, віддав керівник краківського гестапо – Ебергард Шьонгарт.

Дітер Шенк також коротко розповідає про події, котрі передували розстрілу львівських професорів. Він описує розстріли у тюрмах НКВС, не зосереджуючись, однак, на кількості та національності жертв. Стосовно антиєврейського насильства, на його думку, немає жодних сумнівів у тому, що саме німецькі сили дозволили здійснити ці масові вбивства. Він, однак, не знімає відповідальності з українців. Зокрема, Дітер Шенк пов'язує початок погромів з активністю поліції ОУН на Замарстинові – дільниці Львова, де проживало багато єврейських родин – приєднання до неї українців із різних прошарків міської спільноти: українці «прочісували» вулиці в пошуках єврейських перехожих [204].

Дітер Шенк також впевнений, що бійці підрозділу «Нахтігаль» були безпосередньо задіяні та брали участь у вбивствах. Вони не намагалися протидіяти вбивствам, а навпаки – оточили район кордоном і стимулювали до насильства місцевих мешканців, а також самі били та розстрілювали євреїв. Водночас Шенк вказує, що поляки теж причетні до погромів, бо зовнішній кор-

дон перед будинками в'язниць утворила німецька польова жандармерія. Дітер Шенк переконаний, що військова поліція й таємна польова жандармерія не лише дозволяли виконувати масові вбивства, але й стимулювали та підтримували їх, використовуючи українців як «ініціативний чинник» [204, s. 103–105].

Серед позитивних рис книги варто згадати використання німецьких судових справ, інтерв'ю та спогадів німців, які брали участь у цих вбивствах. Дослідник добре обізнаний у нацистській військовій і поліцейській системах, що дозволяє йому вільно оперувати справами «Поліції безпеки» та Вермахту. Дітеру Шенку, однак, не вистачає знання польської, української або російської мов, тому він майже не використовував оригінальних джерел цими мовами.

Книга Дітера Шенка важлива ще й тим, що вона є прикладом спроби вийти поза тематично етноцентричні рамки: про польський сюжет пише непольський дослідник. Такий самий характер має монографія українського історика Андрія Боляновського «Убивство польських учених у Львові в липні 1941 р.: факти, міфи, розслідування» [131]. Однак попри заявлені широкі тематичні ніші, відомий історик фактично фокусується на українському сюжеті – причетності / непричетності українських націоналістів до цього вбивства. Особливу увагу він приділяє т. зв. «справі Теодора Оберлендера» та ролі радянських спеціальних служб, що були задіяні в підробці документів заради доказів цієї причетності.

Замовниками вбивства польських учених, як зазначав Андрій Боляновський, був особисто Генріх Гімmlер і Ганс Франк. Зроблено висновок про те, що страта 25 професорів із 200 (160 поляків, 31 українець, 8 євреїв) викладачів львівських закладів вищої освіти виконана з метою залякування решти населення Львова. Причиною розстрілів саме цих представників польської інтелігенції стала їхня чітко висловлена лояльність до радянського режиму та їхня активна співпраця з ним.

Згадуючи про факти антиєврейського насильства у липні 1941 р., Андрій Боляновський наголошує, що не має наміру їх аналізувати – його цікавить лише контекст причетності / непричетності до них підрозділу «Нахтігаль» як військової одиниці. Автор намагається зняти з українців відповідальність за участь у єврейських погромах. Зокрема, він вказує, що «факт організації переслідування й розстрілів євреїв майже виключно нацистами (за винятком окремих груп антисемітськи налаштованих польських та українських мешканців) підтвердив один з єврейських мешканців Львова, доктор Філіп Фрідман». Також Андрій Боляновський апелює до постанови Другого Великого збору Організації Українських Націоналістів у квітні-травні 1941 р., де євреї визначалися основною підпорою більшовицького режиму, але антиєврейські акції засуджувалися, оскільки московський уряд використовував їх для того, щоб відвернути їхню увагу від справжньої причини лиха.

У книзі фрагментарно згадуються вбивства в тюрмах НКВС, але виключно у контексті про причетність / непричетність підрозділу «Нахтігаль» та українських націоналістів до вбивств євреїв та польських професорів. На думку автора, співробітники КДБ СРСР створили міф про організовану участь українських націоналістів у акціях насильства, щоб прикрити власні вбивства та знищення мешканців Львова й Галичини наприкінці червня 1941 р. [131, с. 14–15], [131, с. 75].

Дослідження Андрія Боляновського з його набором аргументів та способом використання джерел можна вважати найрепрезентативнішим для тої частини української історіографії (як діаспорної, так і сучасної української), яка намагається мінімізувати або взагалі заперечити участь українців та українських націоналістів зокрема в акціях масового насильства.

Спільною рисою розглянутих досліджень було те, що вони написані у рамках «національних нарративів». Термін «національні нарративи» не визначає обов'язково національної належності національності / громадянства дослідників. Йдеться радше про вибір об'єкту дослідження та методологічних підходів до опрацювання масивів джерел, що в сукупності відображають

певний національний наратив. До того ж, усі вони – описові й ігнорують ті методологічні підходи, котрі розроблені й застосовуються у міжнародній спільноті дослідників історії насильства загалом і Голокосту – зокрема. Виняток стосується праць Дітера Поля й Івана-Павла Химки. Однак, ці важливі винятки не міняють загального враження від тематично розділених праць. Кожна з них описує лише свою частину історії насильства у Львові у перші два тижні німецько-радянської війни й значною мірою ігнорує інші частини. У результаті часом виникає враження, що йдеться не про події в одному і тому ж місті, а в трьох різних містах – українському, єврейському і польському.

Інтегрований підхід до вивчення масового насильства у Львові. Останніми роками в історіографії помітна певна інтеграція наративів та спроба комплексного підходу до джерел. Об'єктом дослідження стає не окрема національна громада та її доля, а львівська міська спільнота загалом. У цьому контексті необхідно згадати дослідження Кая Штруве, Крістофера Міка та Олі Гнатюк.

Крістофер Мік у дослідженні «Лемберг, Львув, Львів 1914 – 1947: Насильство та Етнічність в спірному місті» [197] розповідає про складнощі співіснування трьох основних громад – поляків, євреїв та українців. Через широкі часові рамки дослідження він лише побіжно зупиняється на масовому насильстві літа 1941 р. Однак ширша часова перспектива дозволяє йому зробити важливий висновок: до 1939 р. стосунки між трьома національними громадами Львова визначалися пам'яттю про польсько-українську війну 1918 – 1919 рр. та єврейським погромом листопада 1918 р. Друга світова війна створила умови для вибуху масового насильства, але готовність до нього у Львові існувала і до неї. Монографію Крістофа Міка від більшості праць вигідно відрізняє також та обставина, що він володіє місцевими мовами, а тому може читати й аналізувати документи та дослідження безпосередньо [197].

Вищезазначене стосується й Кая Штруве та його монографії «Німецьке панування, український націоналізм, антиєврейське насильство» [207]. Він

подає розлогу картину антиєврейського насильства літа 1941 р. на теренах Західної України. Широкий розділ присвячений насильству у Львові та участі в ньому членів ОУН. Хоча Кай Штруве фокусується на антиєврейському насильстві, проте намагається побіжно торкнутися питання розстрілів у тюрмах. Через те, що об'єктом його дослідження стали виключно дії Вермахту, він не аналізує розстрілу польських професорів. Проте його висновки стосуються загальної історії насильства у Львові 22 червня – 4 липня 1941 р. [197].

Окремо вартувало б виокремити дослідження Олі Гнатюк «Відвага і страх» [134]. У монографії авторка описує біографію окремих місцевих інтелігентів і взаємодію у львівських інтелектуальних колах під час Другої світової війни. Дослідниця окремо не розглядає подій, про які йдеться у дисертації, проте у книзі присутній аналітичний сюжет (а) про вбивства львівських професорів, а також (б) про масові арешти органами НКВС представників культури одразу після початку німецько-радянської війни. Хоча наукова праця не належить до напрямку «мікроісторія», за своїм характером вона – «найближча» до дисертації.

Сильна сторона вищезазначених трьох досліджень – відхід від монофакторного та мононаціонального дослідження насильства. Проте ніхто з цих істориків не спробував здійснити глибший аналіз основних актів насильства у Львові. Саме на цьому буде сфокусована увага у дисертації, яка опирається на праці узагальнювального характеру. Хоча вони й не стосуються безпосередньо львівських подій 22 червня – 4 липня, але вписують їх у ширший контекст і ставлять важливі дослідницькі питання.

Провідну роль серед них відіграє книга Тімоті Снайдера «Криваві землі» [206]. Історик наголошує на надзвичайному насильстві та масовому знищенні як визначальних рисах місцевого історичного досвіду. Виходячи за межі національних парадигм, Тімоті Снайдер описує події від 1930 р. (початок другого голоду в Україні) до 1945 р. як нерозривний «континуум» насильства на прикордонних територіях, де неможливо зрозуміти або дослідити трагедію однієї нації без розуміння та вивчення трагедії іншої. Дослідник виділяє те-

риторії на схід від лінії Молотова – Рібентропа як спеціальну смугу всередині «кривавих земель». Саме на цій території розпочався Голокост. У 1940-х рр. на цих теренах відбувалося найбільше переслідувань НКВС й нацистський режим набув найбрутальніших форм.

Аналізуючи насильство 1941 р., Тімоті Снайдер зазначає, що багато епізодів масових вбивств у зоні подвійної окупації були результатом акумуляції нацистського та радянського урядування. Масове вбивство євреїв розпочалося одразу після входження німецьких військ на анексовані Радянським Союзом землі місяцями раніше, з яких СРСР депортував десятки тисяч людей і розстріляв тисячі в'язнів незадовго до цієї події. Німецьким айнзацгрупам вдалося мобілізувати гнів місцевих мешканців навколо вбивства в'язнів радянським НКВС (нацистам вдалося нав'язати власний опис більшовизму як «єврейської змови») [206].

У своїй найновішій синтезі історії України Ярослав Грицак [132] продовжує підхід Тімоті Снайдера, але на відміну від нього починає розповідь не від 1930 р., а від початку Першої світової війни. При цьому він використовує методологію «пов'язаної історії» (entangled history), тобто показує, як одні акти масового насильства провокували інші. В акумулятивному ефекті суспільство доводять у стан «екстремального насильства», в якому беруть участь як жертви, так і виконавці, майже усі етнічні, соціальні, релігійні та інші групи. Серед описаних епізодів фігурують й львівські події літа 1941 р. [132]. Однак Ярослав Грицак аналізує події радше у хронологічному («вертикальному») пов'язанні – як раніші акти насильства викликали пізніші – але не аналізує їхні «горизонтальні» зв'язки.

Вищезазначені концепції «добре працюють» на макрорівні. У дисертаційній роботі вони перевірені її на мікрорівні, базуючись на двох тижнях насильства у Львові – упродовж перших днів німецько-радянської війни 22 червня – 4 липня 1941 р.

1.2. Джерельна база дослідження та методологія

Дослідження вимагає використання та аналізу великої кількості джерел. За походженням їх можна поділити на дві основні групи. Перша група – це офіційні документи, які постали внаслідок діяльності державних структур й Організації Українських Націоналістів: накази, донесення, звіти, повідомлення та протоколи допитів. Друга група – це джерела особового походження: щоденники та спогади.

За місцем зберігання перша група поділяється на дві основні підгрупи: українські та німецькі. Українські документи зберігаються у трьох архівах: Державному архіві Львівської області (Держархів Львів. обл.), Галузевому Державному архіві Служби Безпеки України (ГДА СБУ) та Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Здебільшого документи, які зберігаються у цих архівах та стосуються теми дисертаційної роботи, уже були впроваджені у науковий обіг упродовж останніх десятиліть. Наше дослідження у цьому аспекті не робить великих відкриттів: воно не так впроваджує нові документи, як пропонує їх нове і значно прискіпливіше прочитання.

Натомість інакша ситуація з німецькими офіційними документами: значна частина таких документів у цій дисертації запроваджується у науковий обіг вперше. Це три великі колекції, які зберігаються у Військовому архіві (м. Фрайбург) (Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg im Breisgau), Відділенні федерального архіву Берлін–Ліхтерфельде (Bundesarchiv Berlin–Lichterfelde) та Центральному офісі Державної адміністрації юстиції з розслідування нацистських злочинів (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen).

У Військовому архіві зберігаються карти, фотографії та особисті справи військовослужбовців. Особливо важливими для нас є військові щоденники (Kriegstagebücher), створені Відділами управління Першої Дивізії гірської піхоти (RH 28–1), командування 17 Армії (Armeeoberkommando 17) (RH 20–17)

та 49 Гірського корпусу (XXXXIX. Gebirgskorps) (RH 24–49). Серед документів знаходяться щоденні та погодинні описи дій підрозділів у складі дивізій, їхні бойові дії, обставини, географічні локації та дороги, якими рухаються підрозділи. Не менше зацікавлення становлять повідомлення розвідки та накази командування, схеми окремих боїв і власних позицій, документи про огляд львівських тюрем НКВС німецькими військовими суддями та медиками, а також матеріали допитів свідків.

У берлінському відділенні федерального архіву зберігаються документи центральних органів влади Третього Райху. Зокрема, найважливішим для нас є документація фонду Головного управління безпеки Рейху (Reichssicherheitshauptamt) (R 58), у якому знаходяться щоденні звіти айнцаг-груп, що рухалися услід за Вермахтом. У фонді Спеціального представника з нафтової промисловості в генерал-губернаторстві Польща (Der Sonderbevollmächtigte für die Erdölwirtschaft im Generalgouvernement Polen) (R 52–XI) містяться документи про спробу створення українського уряду в Львові.

Важливий комплекс джерел знаходимо в архіві Центрального офісу Державної адміністрації юстиції з розслідування нацистських злочинів (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen) – матеріали розслідувань, розпочатих у різні роки, зокрема допити свідків і підозрюваних, а також вирізки публікацій, висновки слідчих комісій, листування з родичами жертв та іноземними інституціями.

Вищезазначені документи дуже добре «надаються для роботи», яка написана у жанрі мікроісторії, оскільки дають можливість реконструювати аналізовані події у найменших деталях. Як уже згадано вище, значна частина цих документів пропонується для наукового аналізу вперше. Водночас, під час роботи виявилася певна недбалість або ж навіть неточність попередніх дослідників у використанні уже ніби-то знаних документів. Так і Йонес Елія-ху, і Дітріх Шенк, коли описують участь організованих українських збройних

формувань у «В'язничній акції» та погромах, покликаються лише на одну й ту саму теку відділення німецького архіву в Людвізбурзі (BArch, В 162/vorl.sygn. 208 AR 75/02, II.). Однак нам, на жаль, не вдалося знайти цю теку у вказаному архіві – не відомо, чи вона взагалі існувала.

До другого комплексу джерел належать его-документи: опубліковані та не опубліковані спогади, щоденники та свідчення. Важливі для дослідження документи зберігаються в архіві Ізраїльського національного меморіалу Катастрофи та Героїзму «Яд Вашем». Це, зокрема, три фонди: свідчення Яд Вашем (О.3), польська колекція (О.6) та збірка Боровича (О.62).

Серед матеріалів архіву Єврейського історичного інституту (Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego) у Варшаві зберігаються свідчення Вілека Маркевича, Тадеуша Задерецького та Казимири Порай, у національному інституті імені Оссолінських (Zakład Narodowy im. Ossolińskich) у Вроцлаві – спогади Яна Роговського (Sygn. 16711/II).

Значна частина спогадів і щоденників уже опублікована. Більшість з них тісно пов'язані з ідентичністю їхніх авторів і відображають, відповідно, польський, єврейський та український національний наративи. Польський наратив переважно акцентує на стражданні поляків, прагне виправдати їхні дії та перекладає відповідальність за антиєврейське насильство на українців [88], [94], [95], [96], [97], [99], [100]. Український наратив має схожу тенденцію: він віктимізує та виправдовує українців, перекладає відповідальність за насильство на радянський та нацистський режими [73], [75], [76], [77], [78], [80], [81], [83]. Для єврейських его-документів характерне акцентування на ворожості українців і поляків до місцевих євреїв та зосередження на актах антиєврейського насильства [72], [84], [85], [87], [89], [91], [92], [93], [98], [101], [104].

Національний характер більшості его-документів применшують їхню вартість як історичних джерел, але не позбавляють її взагалі. У цьому дослідженні ми користуємося запропонованим Крістофером Міком підходом «історія досвіду» (die Erfahrungsgeschichte) [197, s. 277]. Суть цього підходу

полягає в тому, що приймати кожний досвід серйозно й уникати «ієрархії переживань» – тобто не пріоритизувати одні коштом інших. Наративні егджерела є прокомунікованим досвідом, тому їх не варто оцінювати виключно з точки зору їхньої правдивості та помилковості. Вони радше інтерпретують реальність відповідно до пережитого досвіду, а тому мають братися до уваги, передусім, із цієї перспективи. Такий підхід дозволяє чіткіше виявити, що є дійсно вартісним у тих чи інших спогадах, а що є наслідком вибіркового сприйняття історичної реальності.

Методологічно – дослідження масового насильства сформувалися в окрему галузь, з власним понятійним апаратом та методологією. Основи цієї галузі заклали багато відомих соціологів, істориків та антропологів, зокрема Чарльз Тіллі [208], Петер Вальдман [213], Еккарт Ціммерман [217], Дональд Горовіц [183] та ін.

Серед методологічних праць на особливу увагу заслуговує монографія Рауля Гільберга «The Destruction of the European Jews» [180], де, зокрема, історик описує погроми літа 1941 р. Він зазначав, що погроми організовувалися айнзацгрупами з двох причин: частково адміністративних, частково психологічних. Адміністративна полягала в тому, що кожен єврей чи єврейка, вбитий/а у погромі, полегшував/ла завдання для айнзацгруп і наближував/ла їх до «мети очищення» (Säuberungsziel). Психологічна причина зводилася до того, що окупаційна влада перекладала на місцеве населення часткову відповідальність за масові вбивства й таким чином забезпечувала їхню лояльність.

Рауль Гільберг робить три важливі висновки про погроми. По-перше, не було спонтанних погромів (усі погроми були організовані або натхнені айнзацгрупами). По-друге, усі погроми відбулися упродовж короткого періоду, коли інституції старої держави зникли, а нові ще не появилися. Вони припинялися, щойно налагодилися окупаційні структури. По-третє, більшість відомих погромів відбувалися у буферній зоні, котра утворилася у перші два роки Другої світової війни внаслідок радянської анексії нових територій. Там во-

рожість проти євреїв була досить великою внаслідок появи та поширення стереотипу про «жидокомуну» [180].

Окремі тези Рауль Гільберга частково спростували наступні дослідження. Зокрема, у праці Яна Гроса [178] проаналізований випадок погрому в містечку Єдвабне, який, як виглядає, таки був спонтанним, а не організованим айнзацгрупою [178]. Проте інші висновки Гільберга залишаються актуальним для багатьох випадків антиєврейського насильства літа 1941 р., зокрема погрому у Львові.

Активне дослідження різних прикладів масового насильства в останні десятиліття привели до появи узагальнювальних праць, які дозволили по-новому концептуалізувати цей феномен. Традиційні шляхи розуміння насильства, спрямовані на виявлення прямого причинно-наслідкового зв'язку, в сучасних дослідженнях замінені складнішими підходами та моделями. Вони охоплюють об'єктивні умови та суб'єктивні інтерпретації конфліктної ситуації, та беруть до уваги різні ступені свободи для індивідуальної та колективної насильницької поведінки, що є результатом обмежень і властивих умов. Таке бачення формувалося разом із новими галузями дослідження насильства в соціальних науках, для яких зараз важливішими є запитання «що?» і «як?», а також загальна динаміка насильства, а не пошуки відповіді на питання «чому?» – як причини, підстави та контексту виникнення насильства [187, р. 13–41].

Зокрема, німецький соціолог та дослідник теорії насильства Петер Імбуш визначає наступні характеристики масового насильства:

- насильство та його форми – комплексний феномен;
- насильство передбачає невизначеність між руйнуванням і налагодженням порядку;
- насильство – це комплексна конфігурація, у якій відносини «злочинець – жертва» повинні доповнюватися з урахуванням ситуації третьої сторони (інших акторів) [187, р. 13–41].

Для дослідження масового насильства у Львові важливй розрізнати типи насильства (сформульовані за різними критеріями та можуть взаємно накладатися). *Державний тероризм (state terrorism)* характеризується як насильство, що систематично використовується певними диктаторськими режимами як політичний інструмент. Він не обмежується переслідуванням і вбивством опонентів режиму чи інших визначених ворогами груп, але прагне залякати, тероризувати та розладнати суспільну групу з допомогою викрадень, «зниклих» людей, жорстоких тортур, калічення. Для такого типу насильства важливим елементом виступає довільність і непередбачуваність насильницьких дій. Державний тероризм також потребує обґрунтування, починаючи від необхідності боротьби проти внутрішньої «підривної діяльності» до створення нової та потенційно прогресивнішої моделі суспільства [212]. Цей тип насильства можемо спостерігати під час радянського контролю над Львовом із вересня 1939, а наймасштабнішого характеру він набирає у перший тиждень наступу Вермахту, 22–29 червня 1941 р.

Політичне насильство (political violence) має на меті отримання політичної влади, зміну наявних форм правління або політичного курсу. Воно може бути спрямоване проти певних стигматизованих груп або іноземців. Політичне насильство може застосовувати руйнування, спричинення травм чи шкоди майну. Цілями цього типу насильства є об'єкти (людські жертви), обставини, пояснення та передбачувані наслідки в контексті політичного значення. Воно спрямоване на зміну функціональних принципів політичної системи або ж усталених норм суспільства. Визначальна не кількість агентів насильства, а їхні цілі та реакція влади.

Колективне насильство (collective violence) є формою насильства, що певною мірою перебуває під контролем організованого керівництва чи лідерів із певною легітимізацією. Його елементи – певна зорганізованість і публічний виклик. Вирішальне значення має розмір групи, що вдається до насильства, яка обов'язково має перевищувати певну кількість людей. Типові при-

клади колективного насильства – це повстання, погроми, соціальні бунти та насильницькі масові протести [187, р. 13–41].

Погром – це одностороння, недержавна форма колективного насильства, ініційована більшістю населення проти здебільшого беззахисної етнічної групи. Відбувається така форма насильства, коли більшість не очікує державного покарання за свої дії. Оскільки погромники уявляють своїх жертв як колективну загрозу, погром відрізняється від індивідуального насильства, такого, як-от лінчування. У той же час терпимість влади до погрому відрізняє його від інших форм бунту (до прикладу, голодних бунтів), а низький рівень організації відокремлює його від самосуду, тероризму, знищення та геноциду.

Вищезазначений аналітичний поділ не завжди легко застосувати емпірично, оскільки погроми часто відбуваються у контексті міждержавних та громадянських війн чи геноциду. Так, нацисти характеризували погроми як «вибухи народного гніву», у той час як для внутрішнього вжитку характеризували їх точнішим терміном «єврейські акції» (*die Judenaktion*), акцентуючи на «організованості погрому». Водночас таке визначення не ігнорує той факт, що погроми розвивалися на місцевому рівні як результат спонтанної участі населення, як, наприклад, під час «Кришталевої ночі».

Масштаби та динаміка погрому пов'язані з рівнем горизонтальних зв'язків між різними сторонами конфлікту: чим слабші ці зв'язки, тим масовішим є конфлікт і швидшою його ескалація. На відмінну від голодних бунтів початку XIX століття, де такі зв'язки існували, а насильство регулювалося переговорами та звичаями, під час погромів XX ст. спостерігаються значно слабші зв'язки між різними етнічними групами [172, р. 351–367].

Розрив зовнішніх комунікацій контрастує з інтенсивністю обміну інформацією всередині референтної групи, що описується як «погромна атмосфера»: емоційно напружена ситуація посилена агітацією, експериментальними актами насильства та чутками. Низький рівень обміну інформацією («інформаційна асиметрія») між етнічними групами означає, що люди погано поінформовані про членів і моделі поведінки іншої групи. Отже, у випадку будь-

якого інциденту, конкретних винних неможливо ідентифікувати, а покарання зазнає цілісно група інших (out-group), що відкриває шлях до нового витка насильства, який можна припинити у випадку, коли контролюючі органи сприяють зусиллям групи-жертви (out-group) у виявленні та покаранні конкретних учасників із референтної групи (in-group) [172, р. 362].

Добре розроблена теорія масового насильства дозволяє нам під іншим кутом розглянути події у Львові перших двох тижнів німецько-радянської війни. На нашу думку, у цей короткий проміжок часу відбулися всі перелічені види насильства: війна, державний тероризм, політичне насильство, колективне насильство, погром, що вписується у концепт «криваві землі», як зони боротьби двох тоталітарних імперій з підвищеною концентрацією актів масового насильства.

Використання теоретико-методологічних напрацювань відкриває нові інтерпретаційні можливості для історика у дослідженні трагічних подій у Львові під час перших двох тижнів німецько-радянської війни. Передусім – це дозволяє вийти за межі замкнених національних наративів і застосувати глибший та систематичніший аналіз.

Висновки до Розділу 1

Підсумовуючи історіографічну базу дослідження спостерігаємо суттєвий зсув у наукових підходах до вивчення масового насильства під час другої світової війни. Зокрема, аналізуючи роботи Кая Штруве, Олі Гнатюк та Тімоті Снайдера, ми побачили, що вони не лише намагаються розкрити історію насильства з різних кутів, але й розглянути ці події у контексті ширших історичних, національних та соціокультурних аспектів. Перехід від монофакторного підходу до більш інтегрованого та комплексного розуміння насильства відкриває нові можливості для розуміння причин, наслідків та динаміки цих подій.

Варто відзначити, що підхід "континууму насильства", запропонований Тімоті Снайдером, дозволяє розглядати насильство як складний процес, в якому різні елементи взаємодіють та впливають один на одного, створюючи нерозривний ланцюг насильства. Це сприяє більш глибокому розумінню динаміки та взаємодії різних груп у суспільстві під час критичних подій.

Перехід від традиційних підходів до нового розуміння насильства у Львові розширює горизонти дослідження та сприяє більш глибокому розумінню подій та їхнього впливу на суспільство. На основі цього дослідження ми сподіваємося пролити світло на різні аспекти насильства та їхні взаємозв'язки, що врешті-решт дозволить отримати більш повне та об'єктивне уявлення про цей трагічний період історії.

Ми докладно проаналізували дві основні групи джерел: офіційні документи, які відображають діяльність державних структур та організацій, а також еґодокументи особистого походження, такі як спогади, щоденники та свідчення.

Військові документи, зокрема німецькі, деякі з яких були вперше введені в науковий обіг, надали нам унікальну можливість поглибленого аналізу різних аспектів історичних подій. Вони дозволяють нам краще розуміти дії та рішення державних структур та їх вплив на події того часу. Еґодокументи, зі своєю специфікою національних наративів, розкривають різні перспективи і

трактування того ж самого історичного контексту. Вони допомогли відтворити внутрішні переживання та досвід різних груп населення, збагативши розуміння того, як історичні події сприймалися та впливали на життя того часу.

Наша робота також дозволила виявити важливі відмінності у національних наративах та інтерпретаціях історичних подій. Ми виявили, що польський, український та єврейський наративи часто акцентують на різних аспектах подій, відповідно до національних ідентичностей та переживань. Це підкреслює важливість розуміння кожного наративу у контексті його походження та соціокультурних обставин.

Застосували методика "історії досвіду", дозволила нам підійти до егодокументів з урахуванням індивідуальних переживань на інтерпретацію історичних подій. Цей підхід надав можливість краще зрозуміти, як суб'єктивні відчуття вплинули на створення наративів.

Основою методологічного підходу є, аналіз різних типів насильства – державний тероризм, політичне насильство, колективне насильство та погроми.

Важливим елементом є застосування теоретичних підходів для аналізу історичних подій. Ця практика дозволяє докладніше розкрити складний характер насильства та його вплив на суспільство. Такий підхід дозволяє вийти за рамки звичайних наративів та пролити світло на різні аспекти подій, зокрема їхню динаміку, взаємозв'язки та взаємодію різних видів насильства.

Крім того, наш аналіз підкреслює важливість вивчення масового насильства в контексті конкретних історичних умов та динаміки взаємодії між різними групами суспільства. Висвітлені фактори, такі як зорганізованість, інформаційна асиметрія та зв'язки між групами, впливають на масштаби та характер подій.

Отже, застосування аналітичних підходів та теоретичних концепцій виявляється корисним інструментом для глибокого розуміння різних видів насильства, їхніх взаємозв'язків та впливу на історичні події. Такий підхід

сприяє розширенню нашого уявлення про складний характер конфліктів та вплив насильства на суспільство.

У цьому дослідженні, ми зосереджуємося на мікрорівні подій у Львові та спрямовуємося на дослідження двох тижнів насильства під час німецько-радянської окупації. Цей підхід дозволяє зануритися у подробиці дій, реакцій та взаємодій різних груп населення, що сприятиме більш глибокому розумінню динаміки та взаємодії в цей період.

РОЗДІЛ 2

ПЕРЕДІСТОРІЯ: МАСОВЕ НАСИЛЬСТВО У ЛЬВОВІ

3-ПЕРЕД ЛІТА 1941 Р.

2.1 Насильство у Львові перед Другою світовою війною

Львів – одне з типових «старих» європейських міст, котрі постали перед 1350 р. За його довгу історію влада змінювалася декілька разів. Коли саме виникло місто, залишається предметом наукових суперечок. Найперші писемні згадки говорять про Львів як про адміністративний центр (а з 1270 р. – столицю) місцевих руських князів і великий торговий центр. Згідно усталеної традиції вважається, що місто було засноване князем Данилом Галицьким і назване на честь його сина, Лева, після того, як стара столиця Галич була знищена у 1241 р. монголо-татарами [139, с. 14–23].

Руські князі були пов'язані династичними шлюбами з родами польських та угорських королів, що вирішило долю міста після смерті останнього руського князя у 1340 р. Після вигасання їхньої династії влада перейшла до польських королів (1340–1772 рр.), а від першого розділу Речі Посполитої (1772 р.) й аж до кінця Першої світової війни Львів перебував під владою Габсбургів, які владу на місто та весь край легітимізували своїми правами на угорську корону. Львів столиця найбільшої та найсхіднішої провінції Австрійської (з 1867 р. – Австро-Угорської) імперії. Кожна зміна влади приводила до появи або ж зростання ваги у міському населенні етнічно-релігійної групи, котра уособлювала цю владу – русинів (пізніших українців), поляків і німців (у т.ч. австрійських німців та асимільованих німецькомовних чехів). Окрім того, як великий торговий центр Львів притягав до себе етнічно-релігійні групи, які жили вздовж великих торгових шляхів.

У другій чверті XVI ст. населення міста складалося з п'яти груп, кожна з котрих мала більше 5 % мешканців: поляків (38 %), русинів-українців (24 %), німців (8 %), євреїв (8 %) і вірменів (7 %). Майже кожна група мала свої вну-

трішні дрібніші конфесійні поділи – німці були католиками і протестантами, русини-українці – православними і греко-католиками, євреї – правовірними та хуситами (а в пізніші часи до цих двох груп додалася третя, німецькомовних «поступових» євреїв, прибічників Гаскалі). Вважають, що жодне інше місто у середньовічній та ранньо-модерній Східній Європі, а можливо і в цій Європі, не відрізнялося такою етнічно-релігійною строкатістю, як Львів [142, с. 74].

Часи від початку австрійської і до кінця польської влади були періодом націотворення. Відповідно, усі три етно-релігійні групи стали націями – тобто спільнотами з власною «високою» культурою, свідомі своїх політичних прав. Для усіх трьох груп Львів був ключовим містом становлення їхньої національної ідентичності. Для поляків Львів був містом «завжди вірним» («Semper Fidelis») польській державі, навіть тоді, коли ця держава перестала існувати після трьох поділів Речі Посполитої (1772–1918 рр.). У 1867 р. Габсбурги надали своїм провінціям автономного статусу, і місцева польська еліта розглядала автономну Галичину як «польський П'ємонт» – територію, з якою почнеться об'єднання усіх польських земель, розділених між Австро-Угорською, Німецькою та Російською імперіями в єдину й відроджену польську державу.

Українці, натомість, вважали Галичину своїм «українським П'ємонтом», навколо якого виникне Українська держава разом із землями «Великої України» – українськими землями під владою Російської імперії. За таких обставин польсько-український конфлікт виглядав неминучим. Ситуація ускладнювалася двома додатковими обставинами. По-перше, австрійська Галичина була більшою за стару історичну «руську» Галичину, й включала землі колишньої Малопольщі, котра була ядром колишнього Польського королівства. По-друге, Львів був містом із польською більшістю, але на етнічно українських землях. Якщо польська еліта заявляла свої права на Львів і всю Галичину, традиційною вимогою українського руху був поділ Галичини на україн-

ську і польську частину, з тим, що Львів мав би бути столицею української частини.

Для євреїв Львів (Lemberik) був один із найбільших центрів єврейської культури в Центральній Європі, а також центром проживання «галиціанерів» – одної з найбільших регіональних єврейських груп на європейському континенті. Євреї не висували окремих політичних прав на Галичину та Львів, але вони опинилися поміж польсько-українського конфлікту. Сама єврейська спільнота була політично поділена на три групи: прихильників німецької чи польської асиміляції, а також сіоністів, котрі виступали проти асиміляції й за перетворення євреїв у повноцінну націю зі своєю власною державою у Палестині чи іншій території поза Європою.

Прихильники польської асиміляції солідаризувалися з польськими політичними вимогами, тоді як галицькі сіоністи тяжіли до союзу з українським рухом. Парадоксальним чином обидва сценарії вели до зростання антиєврейських настроїв. Польські національні лідери вважали, що масова асиміляція євреїв становить загрозу етнічного «забруднення» польської нації, тоді як сіоністсько-український союз за означенням є антипольським. Антисемітські настрої були присутні й серед українців, але, як показують дослідження, аж до Другої світової війни місцеві євреї вважали більшою загрозою для себе польський, а не український антисемітизм.

Ключове значення Львова для всіх тих трьох груп визначався його реальним статусом. У часи середньовіччя та ранньо-модерності Львів був одним із найбагатших і найкомфортніших міст. Його називали «альтаною серед раю» [139, с. 38], а у XIX ст. він став одним із найбільших й одним із небагатьох по-справжньому модерних міст на території між Берліном і Москвою – якщо критерієм модерності міста вважати рівень розвинутості міських інфраструктур для потреб щоденного життя. Досить сказати, що наприкінці XIX ст. Львів за числом періодичних видань на душу населення перевищував більшість міст цього регіону, включно з Москвою [133].

Зрозуміло, що з огляду на велику політичну, культурну та економічну вагу міста «ставки у боротьбі за нього були дуже високими», відповідно, історія Львова багата прикладами насильства. Місто пережило декілька монгольських, польських, козацьких, турецьких та ін. осад, релігійних конфліктів, вуличних антиєврейських погромів, австрійське бомбардування міста під час «Весни народів» 1848 р. [174].

Конфліктогенність сильно зросла наприкінці ХІХ ст., з переходом до «масової політики» – появою перших політичних партій, виборчої боротьби до австрійського та місцевого автономного парламентів, демонстрацій, мітингів і т.п. Напередодні Першої світової війни двома найвідомішими випадками насильства було вбивство галицького намісника графа Адама Потоцького українським соціал-демократом Мирославом Січинським (1908 р.) та вбивство українського студента Адама Коцка під час польсько-українського протистояння за відкриття українського університету у Львові (1910 р.).

Однак, подібні випадки важко кваліфікувати як акти масового та систематичного насильства. Досить сказати, що після антиєврейських погромів 1881 р. у Російській імперії наступним регіоном, де очікувався найбільший вибух анти-єврейського насильства, була сусідня австрійська Галичина. Однак до самого кінця існування Габсбургської монархії тут не було зафіксованого жодного масового погрому. Також у Галичині не було нічого подібного до народницького терору в Російській імперії, жертвою якого стали декілька імперських посадовців включно зі самим імператором Олександром ІІ. Окремо варто зазначити, що паралельно з наростанням польсько-українського конфлікту не припинялися спроби досягти польсько-українського примирення, й остання така спроба була зроблена перед самим початком Першої світової війни [136, с. 135].

Перша світова війна стала справжнім водрозділом в історії Львова й Галичини. Вона додала ще одну лінію конфлікту – геополітичну. Контроль над Галичиною був однією з причин війни, як припускають історики, другою за важливістю після Балканського питання. Головна боротьба розгорнулася між

Австро-Угорською та Російською імперіями. Очільники останньої вважали, що австрійська Галичина служить базою для антиросійських сепаратистських рухів, які підтримуються Віднем, щоб підірвати територіальну цілісність Російської імперії, а тому становлять смертельну загрозу польський та український націоналізми. Не дивно, що російський воєнний штаб вибрав Галичину як першочергову мішень атаки російської армії. Внаслідок цієї атаки край і його столиця на декілька місяців – від осені 1914 р. до весни 1915 р. – опинилися під російською окупацією.

Переплетіння геополітичного, національних і соціальних конфліктів створило та запустило механізм, внаслідок якого жодна група не опинилася поза насильством. Цей механізм вдало описав Філіп Тер: «Після початку війни, австрійська влада звинувачувала багатьох українців у колаборації з Росією та арештовувала їх. На противагу полякам, котрих не чіпали, бо вони вважалися лояльними. Впродовж Російської окупації ситуація стала дзеркальною, групи з проавстрійською орієнтацією, як-от польські ліберали, українські націоналісти та євреї були переслідуваними. Після того, як Австрійська імперія повернула Львів у 1915, новий раунд розпочався – він був спрямований головно проти українців та польських націонал-демократів, котрі симпатизували Росії» [211, р. 251–284].

Завершення Першої світової війни ознаменоване початком нового витка жорсткого польсько-українського протистояння, котре швидко переросло у повномасштабну війну. Розпад Австро-Угорської імперії поставив питання про нову владу над Галичиною та її столицею. Проти ночі на 1 листопада українські збройні формування проголосили у Львові Західноукраїнську Народну Республіку, на що місцевий польський гарнізон при підтримці місцевих поляків почав військове повстання. У цьому конфлікті єврейське населення міста зберігало «доброзичливий до українців» нейтралітет [152]. Однак навіть сам факт нейтралітету, а також окремі випадки співпраці між українськими вояками та єврейською поліцією, посилили польський антисемітизм. Одразу ж після опанування міста в листопаді 1918 р. у Львові спалахнув

масштабний польський антиєврейський погром [154, с. 103–117], що стало безпрецедентною подією: до цього часу в історії Львова не траплялося нічого подібного. Львівський погром дістав широкий міжнародний розголос – аж до появи відомостей про нього на першій сторінці «New York Times», серед питань, які обговорювалися на Паризькій мирній конференції. У самій Галичині пам'ять про цей погром стала однією з головних подій, що визначила стосунки між євреями, поляками та українцями у міжвоєнну добу. Вона сильно зменшила шанси на ненасильницьке вирішення міжнаціональних конфліктів [197, с. 374].

Від кінця Першої та до початку Другої світової війни Львів разом з Галичиною перебував у складі Другої Речі Посполитої. Статус міста у міжвоєнній Польщі суттєво знизився. – Львів було зведено зі статусу столиці великого краю до адміністративного центру одного з воєводств (на рівні із сусідніми і значно меншим Тернополем і Станиславовом). Також було скасований автономний статус міста: аж до 1930 р. Львів фактично залишався без самоврядування, а містом керував призначений центром комісар [211, р. 261].

Міжвоєнний розвиток міста визначався двома провідними економічними чинниками. У міжвоєнній Польщі Львів втратив багато із своїх переваг, якими користувався у період перебування у складі Австро-Угорської монархії. У Габсбургській монархії, завдяки своєму автономному статусу, Львів залишав у міському бюджеті частину зібраних податків. Натомість у 20-х – 30-х рр. ХХ ст. Львів став скромним воєводським центром, що повинен був самостійно забезпечувати своє існування. Свідченням пониження економічного статусу став переїзд представництва різноманітних закордонних компаній зі Львова до Варшави. Ситуація значно погіршилася унаслідок світової фінансової кризи 1929–1933 рр., яка привела до масового безробіття. У випадку Галичини особливу роль відіграло рішення канадського та американського уряду різко зменшити обсяг робочої еміграції зі Східної Європи, оскільки гроші емігрантів, перераховані у Галичину, були суттєвою частиною бюджету ба-

гатьох сімей. Загалом, на початку 1930-х рр. у місті проживало 310 тис. осіб, з яких бл. 30 тис. були безробітними.

Погіршення економічної ситуації привело до зростання соціальної напруги та появи нового типу масового насильства – робітничих мітингів і страйків, які снерідко упроводжувалися сутичками з поліцією та побиттям демонстрантів та могли переростати у безпорядки з пошкодженням урядових будівель, магазинів та загалом міської інфраструктури. Найвідомішим випадком такого неетнічного насильства стали події квітня 1936 р. – 14 квітня під час демонстрації безробітних на вул. Академічній (сьогодні – пр. Т. Шевченка) поліцією було вбито поляка Владислава Козака та смертельно поранено (правдоподібно українця) Миколу Середу [153]. Похорони вбитих робітників відбулися 16 квітня (зібрали бл. вісім тисяч осіб) та переросли у сутички з поліцією, погроми вітрин і вікон на прилеглих вулицях. Згідно з офіційними даними, у результаті заворушень загинуло 8 осіб та ще бл. 60 було поранено [122, s. 1–2].

Погіршення економічного становища та наростання соціального напруження створювало сприятливий ґрунт для поширення лівих настроїв, популярності лівих партій та робітничих профспілок. Зокрема на українських землях міжвоєнної Польщі з'явилася нова партія – Комуністична партія Західної України (КПЗУ). Щоправда у Галичині, на відміну від сусідньої Волині, вона тяжіла до ненасильницьких методів боротьби, а в середині 1920-х рр. її представники навіть виступили проти диктату Йосипа Сталіна у міжнародному комуністичному русі, що зрештою привело до її розпуску згідно з рішенням Комуністичний інтернаціоналу (Комінтерну) (1938 р.), як партії, влади в якій захопила «фашистська агентура». Однак поява комуністичного руху привела до нового типу терору. Для прикладу, 28 липня 1925 р. місцевий комуніст єврейського походження Нафталі Ботвин застрілив у Львові Йозефа Цехновського, польського урядового агента, який проник у склад Комуністичної партії [140, с. 195].

Посилення соціальної напруги сприяло появі міжнаціональної солідарності серед профспілок і лівих політичних сил. Зокрема на мітингу 15 квітня 1936 р. після похорону Владислава Козака оратори, що промовляли від імені профспілок, соціалістів і комуністів, виступали трьома різними мовами: польською, українською та їдиш [140], [153].

Другий економічний чинник, котрий справив вплив на соціально-політичну ситуацію в міжвоєнному Львові, був пов'язаний з наслідками недавньої польсько-української війни та антиєврейського погрому. У час різкого погіршення умов для ведення приватного бізнесу, головним постачальником робочих місць була держава або ж церква. Державна чи церковна посада стала основним стабільним джерелом доходу для освічених містян.

Львів був і залишався великим освітнім центром. У місті діяли п'ять вищих навчальних закладів (Університет імені Яна Казимира, Львівська політехніка, Академія ветеринарної медицини, приватна Вища школа закордонної торгівлі та греко-католицька Львівська Богословська Академія), а також 30 польських, українських та єврейських гімназій [161, с. 221–235]. Їхні випускники в австрійський період могли займати державні посади, однак у міжвоєнній Другій Речі Посполитій доступ до державних посад був обмежений урядом: їх могли займати тільки ті особи, які були лояльними до польської влади (здебільшого поляки). Доступ українцям та євреям був сильно обмежений, а у випадку євреїв цей доступ діяв навіть на рівні вищих навчальних закладів.

У результаті Львів відзначався особливо високим рівнем безробіття серед освічених молодих людей, передусім серед євреїв та українців. Де-факто, представники цих національностей були поколінням без майбутнього. У політичному вимірі – це означало, що вони були соціальною основою для крайніх радикальних політичних рухів, передусім комунізму та радикального націоналізму. Чимало з них навіть не змогли завершити навчання у вищих навчальних закладах, оскільки були арештовані. Подібні тенденції створювали серед молодих людей суспільну атмосферу, яка була особливо сприятливою

для появи масового насильства. Жертвами цього насильства ставали не тільки представники влади та / або інших національних спільнот, але й старше покоління з власного національного табору, котре було виховане в умовах австрійської політичної системи і виступало за дотримання легальних форм боротьби в умовах політичного режиму міжвоєнної Польщі [159, с. 502–524].

2.2. Лінії конфліктів

Ян Грос характеризував структуру міжвоєнного польського суспільства як квазі-феодальну. Основною рисою такої структури було паралельне функціонування різних етнорелігійних груп, які рідко стикалися одна з одною і взаємодіяли на основі стереотипних соціальних кліше або ритуалізованих взаємодій, що ретельно зберігали відстань між ними [177, р. 161].

На східних, українських окраїнах («кресах») міжвоєнної Другої Речі Посполитої взаємодія різних національних і соціальних груп набула особливого характеру. По-перше, як і серед решти окраїн колишніх Австро-Угорської та Російської імперій, у регіоні національне питання тісно перепліталось із соціальним. Як правило, члени недержавної («неісторичної») нації мали нижчий соціальний статус, а тому національна боротьба мала соціальний вимір, а соціальні протести нерідко набували національного характеру (для прикладу, страйки українських аграрних робітників проти польських поміщиків).

По-друге, на характер стосунків між місцевими національними групами сильно впливали міжвоєнна Версальська система на Заході та в Центрі Європи, а також радянська система (СРСР) у Східній Європі. Попри взаємну ворожість сил, які стояли за цими системами, обидві визнавали права націй на самовизначення як один із головних принципів міжнародної політики. Однак, на практиці – це право запроваджувалося вибірково: не усі нації здобули державний статус і обмежувалися статусом національної меншини. Виникала ситуація, коли одна й та ж сама національна група могла бути національною меншиною в одній державі, але державною більшістю – у сусідній. Однією з

найчисельніших таких груп у Центрально-Східній Європі були українці, які у 20-х – 30-х рр. XX ст. були меншиною у Другій Речі Посполитій, Румунії та Чехословаччині, але більшістю в сусідній Українській Радянській Соціалістичній Республіці (УРСР). Відповідно, українське питання поряд із німецьким, стало одним із центральних у міжнародній політиці. Від його вирішення залежала стабільність одразу декількох держав, особливо, коли конфлікт між цими державами набрав форми протистояння між «комуністичним Сходом» та «капіталістичним Заходом» [210, р. 24].

По-третє, міжвоєнна Польща була не просто національною, але й т.зв. націоналізуючою державою. У ній співіснували чисельні національні меншини (українська, єврейська та німецька), які частина польської політичної еліти трактувала як загрозу для існування польської держави. Еліта, яка відстоювала подібні ідеї вважала, що завдання польської держави полягає у (а) колонізації українців як групи, яка «надається на асиміляцію», а також (б) політичній ізоляції євреїв і німців, асиміляція яких є небажаною, а навіть небезпечною для майбутнього польської нації [138].

Головними провідниками цієї лінії були т.зв. національні демократи («ендеція», з 1926 р. – *Obóz Wielkiej Polski*). Вони відзначалися сильним антисемітизмом і гострою антиукраїнською позицією. «Ендеки» перебували в опозиції до владної польської еліти та глави («вождя», 1926–1938 рр.) польської держави Юзефа Пілсудського. Однак й владна еліта, прикриваючись інтересами держави, часто вдавалася до політики, схожої на рекомендації національних демократів. Позиції «ендеції» були особливо сильними у Львові – у місті з'явилися перші ендецькі видання та програмні тексти, а національно-демократичні погляди були популярними серед місцевих поляків, особливо у середовищі польської молоді [196].

В історії міжвоєнного Львова взаємодія між різними національними групами набувала різних форм. Найвиразніша мала форму конфліктів: масове насильство (сутички, бійки чи погроми), індивідуальний терор (сплановані вбивства / атентати), організовані державою поліцейні акції з пацифікації.

Проте траплялися й численні випадки співпраці та солідарності між різними групами. Ще однією формою їхньої взаємодії був нейтралітет. Коротко опишемо кожну з цих форм.

Основною лінією конфлікту міжвоєнного Львова було *польсько-українське протистояння*. Львів був однією з причин польсько-українського зіткнення й одночасно місцем, де воно розгорталось. У ньому брали участь всі українські політичні сили – від новостворених нелегальних Української Військової Організації (УВО) та Організації Українських Націоналістів (ОУН) до легальних політичних партій, які були засновані ще в Австро-Угорській монархії. Їхня позиція щодо тогочасної Польщі була різною, але здебільшого негативною: вони вважали, що польська влада над українською Галичиною та Львовом – не що інше, як порушення права українців на національне самовизначення.

У місті осердям польсько-українського конфлікту була боротьба двох взаємовиключних наративів – «львівських орлят» та «Листопадового чину». Наратив «львівських орлят» (польських підлітків, які разом із дорослими стали на оборону Львова від української загрози) мав на меті показати цивілізаційну вищість поляків над українцями та їхні законні права на це місто. Український національний рух, який не спромігся на своїх «орлят», був представлений переважно українськими військовими сільського походження, для яких Львів був чужим містом. Натомість український наратив «Листопадового чину» наголошував на героїзмі українців, які всупереч несприятливим обставинам, героїчно боролися за владу у Львові.

Окреслені два символічні міфи активно експлуатувалися кожною зі сторін для самолегітимізації у просторі міста. Вони співіснували паралельно та часом переростали у масові сутички та бійки на вулицях міста. Для прикладу, 2-4 листопада 1938 р. під час святкувань українцями двадцятої річниці Листопадового чину спроби проведення демонстрацій наштовхнулися на різку протидію молодих прихильників польської національної демократії. У насту-

пні дні відбувалися підпали та нищення майна українських установ та інституцій [195, s. 262].

На початку жовтня 1938 р. створено автономний уряд Карпатської України. Подія набула значного розголосу серед галицьких українців. У Львові українські партії правого спрямування розпочали агітацію на підтримку нового державного утворення, вбачаючи у ньому паростки української держави. Патріотична молодь намагалася маніфестувати свою позицію та протестувала проти проугорської політики уряду Другої Речі Посполитої. Водночас польська молодь з «обозу народового» спробувала перешкодити публічним акціям українців, а згодом розпочала штурм Українського академічного дому. Події супроводжувалися побиттям шибок українських та єврейських інституцій і крамниць [195, s. 138].

Українські націоналісти (ОУН) у Львові використовували інший тип насильства – індивідуальний терор як спосіб політичної боротьби, що виливалося в політичні вбивства / атентати польських чиновників або українців, які не поділяли методів боротьби УВО, а згодом й ОУН. У Львові були вбиті, зокрема, шкільний чиновник Станіслав Собінський (1926 р.), комісар львівської поліції Емілій Чеховський (1932 р.), чиновник радянського консульату Олексій Майлов (1933 р.), директор Української академічної гімназії Іван Бабій (1934 р.) та ін. Політично вмотивоване насильство, мета якого полягала у залякуванні ворогів, поглиблювало національний конфлікт та недовіру в середовищі міста.

Водночас існували інституції, які намагалися послаблювати гостроту конфлікту й шукали можливості для порозуміння. Серед останніх – Польська Соціалістична Партія (ПСП), Українське національно-демократичне об'єднання у 1935–1938 рр. 24 серпня 1939 р. Народний комітет (НК) УНДО ухвалив резолюцію про лояльність українців до польської держави. Особливої важливості цій резолюції надавав факт того, що вона була ухвалена за тиждень перед початком Другої світової війни: її автори визнавали, що перед лицем ве-

ликої геополітичної катастрофи місцеві національні протиріччя мають бути знівельовані [110, с. 1].

Іншими інституціями, які, з певними застереженнями, можна віднести до інгібіторів насильства, були місцеві церкви – українська греко-католицька (УГКЦ) та польська римо-католицька (РКЦ). УГКЦ як інституція засуджувала та намагалася недопустити будь-які прояви насильства. Схожу позицію й займала РКЦ. Думки духівництва були особливо важливими з огляду на те, що Львів і Галичина загалом відзначалися високим рівнем релігійності суспільства [125, с. 214], [148, с. 29–51].

Польсько-єврейський конфлікт у міському просторі розвивався у зв'язку з економічною конкуренцією та антисемітизмом. Провідними антисемітськими інституціями у Львові були «Всепольська молодь» («Związek Akademicki Młodzież Wszepolska») та «Національна партія» («Stronnictwo Narodowe»). Їх представники виголошували гасла «Odżyczenie Lwowa» (деюдифікації Львова), «Геть євреїв та їхні організації».

Їх діяльність, нерідко, провокувала вибухи масового антиєврейського насильства. Для прикладу, 2 червня 1929 р. під час процесії з нагоди римо-католицького свята Пресвятої Євхаристії, почалося заворушення, яке було спричинене неправильним трактуванням сміху з вікна кам'яниці, в якій знаходилася єврейська дівоча школа. Уже за декілька днів партія «Stronnictwo Narodowe» організувала антиєврейську кампанію в пресі, а вищезгаданий інцидент за допомогою пліток і перебільшень почав трактуватися як профанація та знуцання з католицизму. 3 червня натовп, у якому переважали активісти групи «Всепольська молодь», розгромив редакцію та друкарню сіоністичної газети «Хвіля» (вул. Підвальна), редакцію газети «Морген» (вул. Лінде), Єврейський академічний будинок (вул. Св. Терези) та гімназію (вул. Зигмунтовська). 30 учасників безпорядків було заарештовано [195, s. 219].

Все частішими ставали спроби виключити євреїв простору міста шляхом (а) обмеження доступу до певних предметів в університетах, (б) створення окремої лави для єврейських студентів («Лавкове гетто»), (в) бойкоту

єврейських підприємств, (г) цькування та побиття єврейських студентів тощо. У 1925 р. на юридичному факультеті Львівського університету імені Яна Казимира було запроваджено ценз на навчання для національних меншин (Numerus Clausus) – не менше 60 % студентів мали бути католиками.

Наприкінці 1930-х рр. проводилися т. зв. акції «Лавкове гетто» та «День без євреїв» для того, щоб не допустити студентів-євреїв на навчання до вищих навчальних закладів: 17 березня 1937 р. студенти-поляки не пропускали євреїв до медичного корпусу університету Яна Казимира; 14 жовтня того ж року відбулися чергові акції побиття та намагання впровадити «Лавкове гетто» у львівських університетах; 3 листопада 1937 р. ендеки оголосили «День без євреїв»; наприкінці листопада та на початку грудня 1938 р. вбито двох студентів-євреїв. Окремі акти насильства продовжувались до вересня 1939 р. [195, s. 247]

До інституцій-інгібіторів польсько-єврейського конфлікту необхідно віднести соціалістів та їхні молодіжні й студентські організації, які неодноразово ставали на захист колег студентів іншої національності, а також викладацьке середовище місцевих вищих наукових закладів, які виступали проти «лавкового гетто» [196].

Єврейсько-українські стосунки у самому Львові та решті Галичини розвивалися по-різному. У сільській місцевості та менших містах («штетлах») вони були більш конфліктогенними. В основі конфліктів були, передусім, економічні інтереси: конкурентна боротьба між єврейськими крамницями та дрібними підприємствами, з одного боку, та українським кооперативним рухом, – з іншого. У самому ж Львові, через схожість проблем і викликів для єврейської та української громад, обидві громади радше дотримувалися нейтралітету. Українці, поза сумнівом, також були вражені антисемітизмом і недовірою до євреїв, проте нам не вдалося відстежити жодної більш-менш помітної інституції або акції, яка б посилювала конфлікт. Однак не знаходимо й прикладів взаємодопомоги під час вибухів антиєврейського або анти-

українського насильства. Націоналістичні партії вбачали найбільшими ворогами євреїв-асимілянтів, але не сіоністів.

Також варто зазначити альтернативні вирішення конфліктів, зокрема випадок, коли єврейські, українські та ліберальні польські кола об'єдналися проти рішення ректора Львівського університету Станіслава Кульчинського щодо плебісциту у справі поділу місць в університеті. Сіоністична преса писала, що українці вирішили не брати участь у плебісциті, а в разі впровадження гетто – сідати або ж ставати разом із євреями. Значна частина української та польської студентської молоді закликала бойкотувати плебісцит, після чого ректор скасував своє рішення [195, s. 248].

Говорячи про польсько-українські, польсько-єврейські та єврейсько-українські відносини, необхідно виокремити поколіневі різниці. Серед найрадикальніших представників національних громад міста переважала студентська та шкільна молодь, яка народилася напередодні чи під час Першої світової війни, відтак війна та повоєнне насильство стало її формативним досвідом. Вона не хотіла миритися з існуючим станом речей і більше тяжіла до нелегальної боротьби та насильства. Саме молодь була тим прошарком суспільства, звідки ОУН, «Związek Akademicki Młodzież Wszechpolska» та «Stronnictwo Narodowe» кооптували найвідданіших послідовників. Старші освічені верстви, хоча належали до різних національностей та перебували в різних політичних партіях, здебільшого вміли знайти спільну мову і вихід із конфлікту.

На загальну динаміку, характер міжпартійних та міжнаціональних стосунків сильний вплив мав розвиток міжнародної ситуації – передусім, становлення тоталітарних режимів у 1930-х рр. у СРСР та Німеччині. Обидва режими виступали за знищення Версальської системи та польської держави. Окрім того, серед місцевої української молоді популярністю користувався приклад фашистської Італії, котра, на відміну від атеїстичного СРСР та антихристиянської нацистської Німеччина, була толерантною до католицької церкви. Так чи інакше, з різних причин деякі з місцевих політичних рухів

(особливо їхня молодь) переймали тоталітарну ідеологію і практику тоталітарних рухів. Зрештою напередодні Другої світової війни політичний вибір у Львові, особливо серед молоді, все більше звужувався до простої формули: комунізм або фашизм [103].

Уяву про загальний баланс стосунків між різними громадами та їхніми політичними представництвами напередодні Другої світової війни можна скласти на підставі результатів виборів до міської ради 29 травня 1939 р. Серед польських партій націонал-демократи (Lista Katolicko-Narodowa) здобули 21 мандат, коаліція прихильників владного режиму (Lista Chrześcijańsko-Narodowa) отримала 25 місць, соціалісти та демократи (Lista Polskiej Partii Socjalistycznej i Stronnictwa Demokratycznego) – 10. Серед єврейських партій пропольська асиміляторсько-релігійна коаліція (Lista Żydowsko-Narodowa) здобула 13 мандатів, а сіоністи (Lista Syjonistów) – лише 3 представники. Натомість жодна українська партія не отримала представника в міській раді [117, s. 2].

Результати виборів показують чіткий етнічний поділ: поляки голосували за польські партії, євреї – за єврейські, переважно за консерваторів і прихильників асиміляції. Той факт, що жоден представник українських легальних партій не отримав перемоги на виборах свідчить про те, що у жодному з виборчих районів не проживало достатньої кількості українців для їхньої підтримки. Однак напередодні виборів жодна з партій не утворила спільного списку з українськими партіями, щоб збільшити кількість своїх представників у міській раді. Це свідчить не стільки про політичну маргінальність української спільноти Львова, як про виняткову фрагментованість політичного міського простору. Головним критерієм поділу була національна приналежність.

Молода польська національна держава не зуміла залагодити культурні, економічні напруження на національному ґрунті, а в окремих випадках їх посилила. Також у міжвоєнний час ХХ ст. у міському просторі відбулося кілька актів публічного насильства, починаючи з Єврейського погрому 1918

р., закінчуючи кривавими сутичками листопада 1938 р. Проте варто наголосити, що навіть у період бурхливого міжвоєнного двадцятиріччя у публічному просторі Львова не було місця актам державного насильства чи масштабним терористичним актам, а національні спільноти продовжували розвиватися, незважаючи на економічні чи політичні обмеження та розломи. Попри радикалізацію молоді, головну роль у цих громадах продовжували відігравати традиційні авторитети – лідери релігійних общин, депутати сейму, редактори газет, організатори економічних об'єднань, тощо. Вони виступали своєрідними «арбітрами» та акторами-інгібіторами насильства.

Іншим інгібітором був місцевий публічний простір, який відзначався винятково добре розвинутою мережею громадських організацій, періодичних видань тощо, які, подібно до громовідводів, могли понижувати градус політичної напруги. Зрештою, функціонувала судова система, яка, незважаючи на значні недоліки та польськоцентричність, була незалежною від інших гілок влади як інститут захисту власності та прав громадян. Громадянин Другої Речі Посполитої міг очікувати від держави захисту власних прав в разі невчинення ним правопорушень або ж протизаконних дій.

Загалом у міжвоєнному Львові розгорталися дві взаємовиключні тенденції: одна, яка вела до підвищення рівня конфліктогенності між різними національними, соціальними, віковими та ін. групами, та інша, що не дозволяла насильству набрати масових форм. Цей баланс міг змінюватися під впливом зовнішніх чинників, і таким вирішальним чинником стала Друга світова війна.

2.3. Радянізація Львова та міжнаціональні стосунки у 1939–1941 р.

Як і під час Першої світової війни, Львів та Галичина відчували тягар Другої світової війни уже у перші тижні воєнних дій. Після місячного спротиву Друга Річ Посполита припинила існування. 17 вересня 1939 р. Червона

армія перейшла радянсько-польський кордон та 22 вересня захопила Львів. Згодом, 22 жовтня – Західну Україну офіційно приєднано до УРСР. Уже з перших днів нова влада розпочала процес радянізації – трансформацію ново-приєднаних територій за радянськими тоталітарними зв'язками. Ян Грос назвав цей процес «революцією згори». Основними характеристиками цих перетворень були, з одного боку, ліквідація чи трансформація усіх попередніх державних та громадських інститутів, з іншого, – руйнування усталеної схеми горизонтальних зв'язків між членами міської громади.

Руйнування цих зв'язків означало радикальні зміни у структурі населення Львова. У перші тижні війни число мешканців міста збільшилася майже вдвічі за рахунок біженців із польських територій, окупованих німцями. Значна частка їх, однак, покинула Львів і рушила до польсько-румунського кордону, щоб перебратися до Західної Європи. Незважаючи на те, що чисельність населення у Львові продовжувало зростати у 1939–1941 р., зменшилася кількість поляків (за рахунок як втечі, так і радянських репресій тих із них, які перебували на державних посадах або ж уособлювали, з радянської точки зору, експлуататорські класи «поміщиків і капіталістів»). Майже повністю зникли місцеві німці – вони виїхали із Львова до німецької зони окупації згідно з німецько-радянською угодою від 3 листопада 1939 р. про обмін населення [185, s. 45–47].

Натомість зросла частка євреїв за рахунок біженців із польських територій, окупованих німцями, а також тих євреїв, які прибули до Львова з Радянського Союзу [150, с. 222]. Без перебільшення можна сказати, що у Львові ніколи не було зафіксовано стільки єврейського населення, як під час радянської окупації 1939–1941 р. Останній фактор мало вплив на характер стосунків між місцевими групами. Збільшення частки євреїв було пов'язане з радянським режимом, оскільки радянські євреї виконували функції чиновників, офіцерів та ін. (було неможливо у 1920-х – 1930-х рр.), що зміцнило серед неєвреїв антиєврейський стереотип «жидокомуни».

Збільшилася й частка українського населення, передусім за рахунок

українців із Радянської України. Готуючись до анексії західноукраїнських земель, радянська влада свідомо намагалася включити до складу Червоної Армії та радянської адміністрації східних українців. Більшість із них були російськомовними, тому вони переважно не відрізнялися від тих росіян, які прибули з Росії та інших республік СРСР. Хоча росіяни не становили більшість серед мешканців міста, Львів вдруге (після російської окупації 1914–1915 рр.) мав таку безпрецедентну велику кількість російського (і російськомовного) населення. Разом із радянською владою до Львова прибули солдати, офіцери, чиновники й інших етнічних груп. Серед пізніших спогадів окремо фігурує група «азіатів» (очевидно, вихідців із середньоазіатських земель СРСР), що зміцнювало стереотипне переконання серед місцевих львів'ян про «азійський характер» радянської влади.

Водночас зменшилася частка передвоєнного місцевого населення – як через прибуття нових груп, так і через радянські репресії проти самих львів'ян (передусім масові депортації у Сибір, Комі АРСР, Казахстан). Депортація на Схід відбувалася трьома хвилями, при чому кожна хвиля мала етнічне забарвлення. У першій та другій хвилі (лютий – квітень 1940 р.) на заслання відправлялись, передусім, польські чиновники, поміщики, офіцери, жандарми. Чимало українців було серед третьої хвилі (травень 1940 р.) – це громадські і політичні діячі, українські націоналісти і члени колишньої КПЗУ, а також заможні селяни. У третій хвилі також фіксуємо чимало євреїв-втікачів із Центральної і Західної Польщі, які не захотіли прийняти радянське громадянство. Загалом у 1939–1941 рр. було вивезено бл. 8,5 тис. осіб [185, s. 47].

Оскільки немає точних даних щодо загальної чисельності населення у Львові за час радянської окупації, важко визначити, яку частку становили репресовані мешканці. Масштаби втрат серед місцевого населення можна приблизно оцінити, якщо взяти до уваги, що за час радянської окупації 1939–1941 рр. репресованим став майже кожен десятий житель Західної України. Згідно з оцінками Яна Гроса, радянська влада репресувала у 3–4 рази більше людей, аніж нацисти, причому на території удвічі меншій, аніж зона німе-

цької окупації. Вищезазначені цифри дають найкраще уявлення про справжній характер радянського тоталітарного режиму як «держави-вбивці» [177, р. 229].

Однією з головних мішеней репресій була політична, економічна та мистецька еліти Львова серед всіх трьох національних громад. Серед поляків арештовано президента міста С. Островського, віцепрезидентів В. Хаєса, Й. Веринського та Ф. Іржика; керівників окружного апеляційного та міського судів: С. Дембіцького, А. Гертсмана, Е. Ойяка, С. Жарського, Т. Мунка, В. Ханінчака, З. Біттнера, К. Цибульського, Л. Нагоржанського, Й. Немантовського, Р. Пйонтковського, Р. Вітошанського, Т. Држевського, Р. Гонсовського, С. Скульського, Р. Гірша, К. Вальтера, З. Кульчицького та В. Мікушевського. У випадку українців арештовано керівництво УНДО (Д. Левицького, О. Луцького), керівника Української соціал-демократичної партії (УСДП) В. Старосольського, а також керівників Української робітничої соціал-демократичної партії (І. Новодворського та А. Гривняка). Серед лідерів єврейської громади було арештовано представників Бунду В. Альтера та Г. Ехрліха, письменника А. Штерна [173, с. 71]. Арешти та репресії польських, єврейських, українських еліт посилювало конфліктогенність ситуації, оскільки серед цих груп було багато тих, хто були або потенційно могли бути інгібіторами – тобто понижувати градус міжетнічної напруги.

Включення Західної України до складу УРСР супроводжувалося радикальною українізацією Львова. Зокрема багато громадських обов'язків почали виконувати українці. Для прикладу, на виборах до Верховної Ради СРСР 1940 р. до складу обласної виборчої комісії увійшли: керівник – професор І. Крип'якевич, заступник – селянин М. Кушнір, секретар – представник партійної організації Львова І. Адаменко. Члени комісії – Й. Дзидечек, О. Кармазін, П. Смульський, Е. Муріна, М. Луцишин, В. Барвінський, М. Голомой, Г. Гайдамака [113].

Українізація мала за мету, зокрема, послабити впливи українського націоналізму. У доповідній записці Йосипу Сталіну від 16 квітня 1941 р.

перший заступник народного комісара НКВС Всеволод Меркулов зазначав, що введення української мови у державних закладах, створення мережі українських шкіл та університету у Львові значно підірвали соціальну базу українських націоналістів [57, с. 244].

Українізація провадилася переважно українцями з Радянської України. Місцеві українці виконували другорядну роль і до керівних посад зазвичай не допускалися. Так, керівником міського відділу народної освіти Львова став уродженець Дніпропетровська Євген Березняк, який активно переводив міські школи на українську мову навчання. Станом на осінь 1939 р. у Львові функціонувало 90 польських, 14 єврейських і 3 українські школи. За один рік його керівництва кількість україномовних шкіл зросло до 70 [70].

Паралельно тривала руйнація міжвоєнних політичних, правових, традиційних економічних та культурних інститутів. Цей процес не оминув усіх трьох національних громад Львова і розпочався у перші тижні війни, ще до приходу радянської влади. Наймасовіше львівське щоденне видання «Gazeta Lwowska» за редакцією Едварда Козловського надрукувала свій останній номер 31 серпня 1939 р. Того самого дня завершилася багаторічна історія сіоністичної газети «Хвіля» за редакцією Генрика Гешелеса. 28 серпня вийшов останній номер щоденної їдишомовної газети «Najer Morgen» [Lemberger Tugblat] [124]. 15 вересня 1939 р. було закрито найстарішу українську щоденну газету «Діло». Перестали виходити низка інших видань: «Kwartalnik Historyczny», «Eos», «Pamiętnik Literacki», «Lud» і «Sygnały», «На зустріч» [216, s. 280].

На зміну цим виданням прийшла офіційна радянська інформаційно-пропагандистська преса – «Czerwony Sztandar», літературно-суспільний місячник «Nowe Widnokręgi», «Almanach Literacki», «Вільна Україна», «Ленінська молодь», «Література і мистецтво» та ін. Новостворена преса мала виступати знаряддям побудови соціалізму під керівництвом Комуністичної партії. Читачам індоктринували відчуття постійної небезпеки та обов'язку пильності. Двома центральними поняттями місцевого радянського дискурсу стали «во-

рог» і «боротьба». Радянська влада свідомо й цілеспрямовано запроваджувала атмосферу ворожості між різними групами [216, s. 285].

Традиційні економічні еліти міста були ліквідовані шляхом швидкої націоналізації приватної власності. До кінця 1939 р. було націоналізовано 178 промислових підприємств міста. Цей процес охопив не тільки великі та середні заводи і фабрики, але й дрібні ремісничі майстерні та кустарні виробництва [149, с. 103].

Однією з найяскравіших форм внутрішньої підтримки та демонстрації легітимності влади для СРСР були вибори. Окрім різноманітних форм примусу та заохочення брати участь у виборах, для радянської влади було важливо показати безсумнівну підтримку правлячої партії. Згідно з офіційними заявами, опублікованими в «Червоному Штандарті» (Czerwony Sztandar), на виборах депутатів верховної ради СРСР 24 березня 1940 р. прийшло проголосувати 282 265 виборців з 291 822 громадян відповідного віку, тобто майже 97 %. Із них 96 % (273 924) підтримали кандидатів, що балотувалися [114]. Немислимі для представницьких демократій свого часу цифри свідчать про абсурдність виборів та крах демократичних політичних процесів у Львові.

Наприкінці грудня 1940 р. розпочала свою роботу Львівська міська рада. На відміну від довоєнного складу міської ради, тогочасний був повною протилежністю – більшість депутатського корпусу (274 особи) становили українці, інші мандати отримали поляки (140 осіб) та інші національності (73 особи) [115]. Хоча безсумнівно, що ці «вибори без вибору» в жодному випадку не відображають суспільних і політичних процесів у Львові, проте добре демонструють генеральну лінію радянзації шляхом українзації. Представницький орган міста, за радянським задумом, повинен був мати «українське обличчя».

Ситуація у Львові напередодні нападу нацистської Німеччини на Радянський Союз влучно описана в приватних розмовах інтелектуалів УРСР, що збереглися у звітах НКВС до Микити Хрущова та Леонтія Берії. Зокрема,

член єврейської секції Союзу письменників України, ідишомовний поет Матвій (Мордко, Мотл) Таллаєвський говорив: «...Я нещодавно повернувся зі Львова, там взагалі жах, люди буквально голодують. Нічого собі реклама для радянської влади. Прийшли визволити рабів з польського іґа, а самі їх мори-мо голодом. Який позор» (січень 1940 р.) [55, с. 436]. Натомість Олександр Довженко стверджував: «Ми туди несемо нашу грубість, неделікатність, некультурність. Відчуття таке, що ми не більш організована культура, а більш низька... Вони здивовано бачать, як при нас все розвалюється, як всі жадно розхоплюють речі і т. д.» (липень 1940 р.) [55, с. 510].

Важливим наслідком радянської політики у Львові було свідоме посилення недовіри між різними національними групами. Ян Ґрос слушно зауважував, що Радянський Союз не лише не протистояв міжетнічному насильству, а й активно ним маніпулював, посилюючи внутрішню інтимну ворожнечу для власних цілей. Декларуючи принципи інтернаціоналізму та рівності всіх націй у русі до комунізму, де-факто, радянська влада майстерно використовувала традиційні національні стереотипи.

Майже у всій місцевій пресі 1939–1941 рр. можна натрапити на образ поляка як пана та капіталіста, нещадного поневолювача селян і робітників. Без сумніву, основною мотивацією таких статей була делегітимізація Другої Речі Посполитої. Проте також вона «грала на антипольських почуттях» львівських українців і євреїв. З іншого боку, радянські політичні інструктори та агітатори переконували євреїв у тому, що якщо вони не будуть підтримувати радянську владу, вони можуть стати жертвами польських та українських погромів. Іншою важливою ознакою інструменталізації національних стереотипів були типові обвинувачення, що інкримінувалися громадянам новоприєднаних територій. Поляків переважно засуджували за «контрреволюційну діяльність на службі буржуазії», українців – як націоналістів, а євреїв – як «спекулянтів» [177, р. 86], [177, р. 114], [177, р. 149].

Говорячи про радянізацію Львова, необхідно зауважити, що вона зазна-

вала змін відповідно до обставин. Головною із них була зміна геополітичної ситуації у час розгортання Другої світової війни. Після поразки Франції у червні 1940 р. війна між СРСР і нацистською Німеччиною здавалася неминучою, що змусило Йосипа Сталіна та радянське керівництво вдатися до ревізії політики щодо польського населення, для того, щоб забезпечити їхню лояльність у випадку війни. Центральний Комітет Комуністичної Партії (більшовиків) України ЦК КП(б)У прийняв таємну постанову про факти безправної діяльності, яких допустилися місцева влада у Львові щодо поляків. Починаючи від осені 1940 р., місцевих поляків стали допускати до участі у радянських органах влади. На початку вересня 1940 р. була зорганізована поїздка 18 місцевих польських професорів до Москви. Припускають, що наслідком цієї поїздки стали зміни у керівництві Львівського університету та Ветеринарного інституту (були усунуті ректори, відповідальні за радикальну українізацію викладацького складу) [185, s. 44–49].

За два роки радянської влади стосунки між національними громадами міста досягли крайнього ступеня напруги, підозри, недовіри. Цей стан добре відображають листи львів'ян, які цитували органи НКВС у звітах про суспільно-політичну ситуацію. Важливість цього джерела полягає у тому, що автори листів ділилися своїми думками з адресатами, яким довіряли, а тому могли бути відвертими. Для прикладу, полька Юлія Кишенівська у листі від кінця травня 1941 р. до Гени Бассари у Семіпалатинську область (ймовірно, адресат був раніше вивезений) повідомляє про нові вивезення людей з міста (дружин офіцерів, сім'ї арештованих та загалом усіх, у кого було щось спільне з-за кордоном: «Вивозять в основному українців, їх забирають цілими селами. Цих не шкода. Забути їм 1939 рік не можна. Тоді, коли ми були зовсім безсилі, вони теж голову підіймали. Нічого, ми їм ще віддячимо» [55, с. 547]. У листах, датованих початком грудня 1940 р., польські відправники писали про те, що «вся влада – в єврейських руках». Так, Галина Флісаківна нарікала: «...всі інтелігентські роботи забрали євреї і ще раз євреї» [55, с. 523].

Попри численні приклади атомізації населення радянського Львова і по-

силення міжетнічної ворожнечі, зустрічаємо і приклади солідарності. Скажімо, жінки одної вулиці могли встановити спільне чергування, щоб перешкодити нелегальним, але частим грабуванням майна, до яких вдавалися радянські солдати та офіцери [97, s. 37]. Іншим, цілком несподіваним прикладом стали спроби радянських євреїв наймати на роботу місцевих євреїв, щоб у п'ятницю, таємно від усіх інших, дотримуватися сабату. Однак, вищезазначені випадки були поодинокими і не виходили за межі особистих стосунків і контактів. Про будь-які масові вияви солідарності не могло бути й мови.

Наскільки успішною була політика щодо посилення взаємної ізоляції подальшої антагонізації національних громад Львова свідчать, зокрема, спогади тих львів'ян, які пережили війну. Навіть за шістьдесят років після трагічних подій літа 1941 р. професор Стефан Криньські (на той час працівник Інституту Вайгля) у своїх спогадах згадував: «Радянська влада намагалася створити враження, що у Львові першу скрипку грають українці. Насправді ця роль належала євреям. Під кінець січня 1941 р. через Львів та інші міста пройшла хвиля масових арештів українців, які, подібно до поляків, потім безслідно зникли...» [96].

Колаборація та спротив. Ще одне свідчення посилення ізоляції національних громад у національних нарративах – взаємні звинувачення в колаборації з радянською владою представників інших національних громад. Так, у польських спогадах знаходимо доволі часті звинувачення українців та євреїв у «зраді Другої Речі Посполитої» та «колаборації з радянською адміністрацією», в українських повторюються теми про єврейську та польську колаборацію, в єврейських – про вивищення радянською владою українців [89, p. 80].

Насправді, колаборація була загальним явищем та охоплювала усі без винятку національні групи. У більшості випадків вона була умовою виживання. Характеризуючи цей феномен, Ян Грос використовує поняття «призваний колаборант»: радянська система вибудовувала свою політику на новоприєднаних землях таким чином, що місцеві мешканці були вимушені вибирати – або бути долученим і публічно підтримувати процес радянізації або ж

відмовитися і в результаті потрапити під різноманітні санкції, що в умовах радянського тоталітаризму означало арешти, депортації та репресії.

Зрештою, лінія, яка розмежовувала колаборацію й опір, пролягала не між національними громадами, а всередині них. Один із керівників польської підпільної організації «Союз збройної боротьби», генерал Стефан Ровецький в організаційній доповіді від 1 квітня 1941 р. зазначав: «...[Радянській владі] вдається привернути до себе певну частину польського суспільства, в основному серед пролетарської молоді та певної частини морально слабкої інтелігенції. Через свої школи, інституції, спілки, театри та друковану пропаганду, вони отруюють менш відпірну частину молоді...» [60, s. 157].

Ізоляція національних груп простежується й у спротиві радянській владі. У місті існували декілька окремих національних рухів опору, очільники яких не спромоглися сформувати спільну платформу або хоча б налагодити мінімальну співпрацю. Рухи не були масовими, зважаючи на високий ризик жорстких репресій, на які наражалися його учасники. Їх малочисельність була також наслідком вдалої роботи радянських спецслужб, яким вдалося інфільтрувати підпільні організації та чимало з них викрити. Однак одним із факторів слабкості руху опору були непорозуміння та антагонізми серед різних національних груп та політичних партій.

Польські підпільні організації вибудовувалися за чіткою лінією еміграційного уряду генерала Владислава Сікорського. Основною організацією, яка об'єднувала інші польські антирадянські рухи, був «Союз збройної боротьби» (СЗБ). Основна мета діяльності організації на початку існування на території радянської окупації – створення антирадянських боївок і підготовка антирадянського повстання. Проте після поразки Франції наприкінці червня і краху надій на допомогу союзників, антирадянська тактика була змінена. На конференції СЗБ у Белграді ухвалено рішення про (а) утримання від збройних виступів до завершення війни на Заході та (б) підготовку нелегальних озброєних кадрів і їх утримання в підпіллі «до відповідного моменту» [54, с. 173]. Загалом, до часу нападу Третього Райху радянській владі вдалося ефе-

ктивно ліквідувати організоване польське підпілля [192, s. 127]. Залишилися функціонувати невеликі незалежні антирадянські групи (переважно молоді), які розповсюджували листівки та гуртувалися зазвичай на основі харцерських (скаутських) гуртків.

У випадку єврейської громади основною антирадянською групою у Львові була сіоністична молодіжна організація «ГаШомер ГаЦаїр» (Ha-Szomer Ha-Cair). Згідно з рапортами радянських органів державної безпеки, нелегальне центральне керівництво організації на території колишньої Польщі знаходилося у Львові [54, с. 187]. Законспірована організація ставила за мету об'єднання єврейської молоді для боротьби за створення в Палестині самостійної єврейської держави. Основною діяльністю організації було проведення антирадянської агітації, друк листівок, пропаганда еміграційних настроїв, організація нелегальних переїздів через радянсько-румунський кордон своїх членів. Але, як і у випадку з польським рухом опору, єврейський був фактично ліквідований до літа 1941 р. [54, с. 232–234], [197, s. 271].

Більшість зусиль радянських спецслужб спрямовувалися на боротьбу з українським націоналістичним підпіллям, зокрема ОУН. Із січня 1940 р. стали очевидними суттєві відмінності в підході до антирадянського спротиву між консервативним і революційним крилами ОУН, які очолювали, відповідно, Андрій Мельник та Степан Бандера. Обидва разом із частиною керівництва знаходилися поза Україною, переважно у Кракові. Напередодні війни Андрій Мельник видав директиву утримання від збройних дій на території УРСР. Натомість Степан Бандера і його прихильники ухвалили рішення не підкорятися цій директиві Андрія Мельника, розвивали кадри для масового повстання в момент ймовірного нападу Третього Райху на Радянський Союз. Група Степана Бандери почала активно готувати антирадянське повстання, відправляючи через кордон своїх агентів.

У Львові знаходилася Крайова Екзекутива ОУН – центральний виконавчий орган проводу ОУН. На період весни – осені 1940 р. припали три найбільші операції з ліквідації керівного центру ОУН у Львові. Перша відбулася

у березні (арештовано 165 учасників і симпатиків ОУН). Зокрема під час переходу німецько-радянського кордону вбито Володимира Тимчія (Лопатинського), крайового провідника ОУН. Він був основним прихильником масового антирадянського повстання та одним із головних лідерів революційного крила організації. Також було арештовано або вбито решту керівників Крайової Екзекутиви [169].

У квітні 1940 р. НКВС вдалося ліквідувати нове керівництво підпілля ОУН у Львові. Було арештовано керівника Крайової Екзекутиви Осипа Грицака, керівника Львівської міської та обласної організації Павла Габа, заступника начальника штабу Володимира Гриніва, керівника мобілізаційного відділу Ярослава Горбового.

Проте незважаючи на такий важкий удар по мережі ОУН у Львові, упродовж березня – квітня 1940 р. їм вдалося налагодити новий (третій) крайовий центр. Він, однак, був ліквідований у вересні 1940 р. У Львові арештували 86 осіб, одну особу вбито під час затримання. При затриманні було конфісковані також два пістолети та три гранати. Виявлено плани нападу на тюрми, дислокації військ РСЧА та НКВС, виписки з єдиного повстанського штабу ОУН та антирадянську літературу.

Незважаючи на серію успішних дій НКВС із ліквідації львівського осередку ОУН, радянській спецслужбі не вдалося повністю знищити мережу ОУН у Львові. Краківським центром ОУН було ухвалено рішення про зміну тактики. Нелегалів усували від активної діяльності, залишаючи лише двох осіб із високим рівнем організаційних можливостей для керівництва кожним округом. Решта організаційної роботи перекладалась на плечі членів які перебували на легальному положенні. Робилися спроби перекинути нелегалів назад за кордон. Під керівництвом Івана Климівіа ОУН вдалося зберегти організацію у Львові до початку німецько-радянської війни.

З усіх трьох національних спротивів радянському режимові напередодні німецького нападу на СРСР найактивнішим був український, при цьому не весь, а його найекстремальніше (революційно-бандерівське) крило.

Висновки до Розділу 2

Якщо в міжвоєнне двадцятиріччя у Львові було більше шансів на розгортання конфліктів, аніж на їх вирішення, то за два роки існування радянської влади, завдяки агресивній політиці, сценарії примирення стали майже неможливими.

У межах радянзації були знищені традиційні громадські лідери виважених політичних поглядів, які у випадку критичних ситуацій виступали інгібіторами конфліктів.

Репресії, арешти, заслання та публічні політичні суди глибоко відбилися на індивідуальній свідомості львів'ян. Вони показали, як за допомогою насильства можна «швидко й ефективно» вирішувати різні конфлікти.

Відбувся різкий розпад традиційних систем взаємодії у місті та її узалежнення від державної влади. В очах мешканців Львова держава трансформувалася з арбітра, що за часів Другої Речі Посполитої часто через фаворитивні до поляків практики та закони таки намагається легітимно вирішувати конфлікти, на дуже «ефективного» вирішувача проблем. Значно оперативнішого за довготривалий суд, адвокатів, лідерів релігійних общин або політичні партії. Сталінська модель у Львові в обмін на декларативну лояльність могла одразу вирішувати їхні проблеми, не опираючись на закони та процедури. Тобто донос на сусіда, співробітника або керівника став значно швидшим інструментом вирішення суперечки або неприязні, ніж суд або переговори.

Під час радянзації Львова відбувався процес, який Ханна Арендт назвала «атомізацією мас». У СРСР атомізації було досягнуто вмiлим використанням циклічних чисток, які незмінно передують фактичній ліквідації груп. Для того, щоб зруйнувати соціальні та сімейні зв'язки, чистки проводяться таким чином, щоб загрожувати однаковою долею обвинуваченому та всім його звичним стосункам, від простих знайомих до найближчих друзів і родичів [171, р. 160].

Проте через напад Третього Райху процес атомізації не був завершений. Традиційні форми міжгрупової комунікації були ліквідовані, натомість внутрішні групові комунікації та ланцюжки довіри збереглися і замкнулися в собі. Саме тому в документах особистого походження де згадується про насильство перших двох тижнів німецько-радянської війни. Ми спостерігаємо групування саме за етнічним принципом, що текстах проявляється у наспних формах – «українці поводитися ...», «поляки робили...», «євреї були...». Також про те, що всі три національні громади залишалися замкнутими середовищами, свідчить факт, що вони створювали власні групи спротиву.

РОЗДІЛ 3

ВІЙНА ТА РАДЯНСЬКЕ НАСИЛЬСТВО

Напередодні нападу Третього Райху на Радянський Союз 22 червня 1941 р. можемо спостерігати два важливі процеси, що яскраво відображалися у Львові. Перший – активне приготування СРСР до майбутньої війни, другий – активна співпраця між майбутніми ворогами.

До першого входила розбудова військової інфраструктури, розширення доріг, побудова військових аеродромів, бетонних укріплень. Часто до цих робіт залучалися ув'язнені з львівських і довколишніх тюрем. Також відбувалось відселення сіл, що знаходилися в безпосередній близькості до кордону, та вивезення людей з території новоствореного Яворівського полігону.

Лінія кордону між СРСР і Третім Райхом на захід від Львова мала характерний виступ від Сокаля на півночі через Любачів і Радимно, а далі вздовж ріки Сян через Перемишль і Сянок до схилів Карпатських гір поблизу Турки. Такий обрис кордону дістав назву «Львівського виступу». Він дозволив Червоній армії мати зручний плацдарм для нападу на Третій Райх [129, с. 5–13].

У зв'язку зі стратегічним положенням на «Виступі» було сконцентровано потужне угруповання військ, об'єднаних у 6-ту армію під командуванням генерала Івана Музиченка. Серед інших підрозділів до складу армії входив 4-й механізований корпус генерала Андрія Власова, у якому перебували найбоєздатніші частини РСЧА (8-ма та 32-га танкові дивізії, 81-ша моторизована дивізія). У Львові була дуже висока концентрація військових підрозділів, штабів, ремонтних майстерень, армійських складів. Місто було наповнене військовими.

Співпраця між СРСР і Третім Райхом мала не лише військовий та політичний вимір, а й практичне значення для цивільного населення. До середини 1940 р. тривав обмін цивільного населення. Німецькі делегації були частими гостями у Львові. Про один із таких епізодів згадує голова міського управління народної освіти Євген Березняк: «За три дні до нападу (19 червня) у Ратуші

обласний виконавчий комітет провів грандіозний фуршет для групи німецьких офіцерів. Мене теж запросили. Німців було чоловік із десять, вони нібито розшукували могили своїх співвітчизників, убитих на початку Другої світової війни. Вже пізніше стало зрозумілим, що вивідували ситуацію. А там, на фуршеті, їх приймали радо: голова виконкому Ніколаєнко навіть “цокався” з офіцерами чарками і фотографувався. Знімок потрапив до газет, і бідоласі потім це вилізло боком» [70].

Картина добре ілюструє ситуацію та настрої радянського керівництва у Львові в останні дні перед нападом Третього Райху. З одного боку, всі силові органи готувалися до війни – розбудовували прикордонні укріплення, до військових частин прибувала нова техніка, очищувалася вся прикордонна територія від «неблагонадійних елементів». НКВС відловлювали численних зв’язкових польських та українських підпільних організацій, виявляли шпигунські мережі, вивозили «неблагонадійні елементи» у глухі закутки Радянського Союзу. З іншого боку, до останнього дня не відчувалася зависла в повітрі загроза нападу.

Уночі 22 червня німецькі підрозділи перейшли радянський кордон. Місто досвідчило війну вже з першими бомбардуваннями. Одна з початкових цілей Люфтваффе була знищити ворожі літаки на землі: бомбардували військовий аеродром на Скнилові [85, с. 25]. Зважаючи на дислокацією в місті численних військових об’єктів, середмістя Львова також стало мішенню бомбардувань. Німецькі бомби впали на Пасаж Міколяша (критий прохід між сучасними вулицями Коперника та М. Вороного), біля головної пошти та пошкодили кілька кам’яниць на вулиці Сикстуській (нині вул. Дорошенка) [185, с. 180].

3.1. Радянські силові відомства у Львові та початок війни

Дії радянської влади у Львові у перші дні німецько-радянської війни можна поділити на три основні категорії. До першої категорії входили дії ар-

міських підрозділів РСЧА. Отримуючи численні суперечливі накази щодо напрямів планованого контрудару, військові колони, в тому числі танкові, постійно рухалися основними магістралями міста, зазвичай, основними транспортними артеріями: вулицями Янівська, Городоцька та Личаківська, чим посилювали паніку серед місцевих мешканців.

До другої категорії входили дії підрозділів управління прикордонних і внутрішніх військ НКВС. До їхніх функцій входила охорона та оборона важливих об'єктів і партійного керівництва, залізничних станцій, відсилка та конвоювання евакуйованих в'язнів, охорона тюрем. На допомогу міліції організували народних дружинників (як правило, місцевих комсомольців), що мали допомагати в патрулюванні міських вулиць.

До третьої категорії входила діяльність міських чиновників та партноменклатури, що підтримувала життєдіяльність міських служб і державного апарату. Переважно вони займались підготовкою до евакуації зі Львова.

Основним підрозділом, що мав би відповідати за порядок та безпеку у Львові, був стрілецький батальйон 233 полку конвойних військ НКВС та резервна рота 66 стрілецького полку НКВС з охорони залізничних споруд та особливо важливих підприємств промисловості.

Згідно з доповіддю про службову діяльність 233 полку конвойних військ НКВС о 05:00 відбувся наліт на Львів німецької авіації, від десяти до дванадцяти бомбардувальників. Одночасно було посилено варту в усіх в'язницях. За розпорядженнями командувача шостої Армії генерала Івана Музиченка, о 07:35 полк взяв під охорону та оборону важливі міські об'єкти: електростанцію, газовий завод (газівню), будівлю головної пошти та нафтопереробний завод. Також наступні дві ночі з полку виділялося по 100 бійців для патрулювання вулиць Львова [51, с. 16–27].

У той же день підрозділ перейшов у підпорядкування начальника УНКВС у Львівській області, капітану міліції Ніколая Дятлова, у такий спосіб увійшовши до вертикалі забезпечення міської безпеки. На цьому прикладі можемо спостерігати подвійну підпорядкованість підрозділу – з одного боку, він діє в

інтересах армії, з іншого боку – НКВС.

22 – 29 червня згідно з наказом коменданта Львова з 233 полку виділялися сили величиною від відділення до роти для використання оперативних завдань зокрема, стримування арештованих у відділенні міліції №1 на вул. Яховича (в'язниця №3), запобігання грабунку магазинів у радіусі вулиці Клепарівської, обшук приміщень на території львівської пивоварні (вул. Клепарівська), звідки було обстріляно вантажний автомобіль полку, оточення та обшук будинків, у яких із вікон проводився обстріл частин Червоної Армії [51, с. 16–27].

О 05:30 ранку командир резервної роти 66 стрілецького полку НКВС доповів, що спостерігав повітряний бій неподалік табору, ймовірно біля Скнилівського аеродрому. Відбулося чотири нальоти авіації, а саме від шести до дев'яти літаків на аеродром РСЧА, було скинуто 20 авіабомб та збито 3 літаки невідомої належності. Згодом на прохання командира авіабази його підрозділ – 29 бійців займався розосередженням авіабомб зі складу.

Із першого дня війни державні силові органи використовували практику арештів будь-яких підозрілих людей на вулиці та негайне їх доправлення до міських в'язниць. З кожним наступним днем кількість таких вуличних затримань збільшувалася. Один з таких арештів описує адвокат Михайло Росляк. Коли він проходив вулицею біля костелу Єлизавети, він зіткнувся зі знайомим із Чорткова, що його схопив за руку і викрикнув російською: «Гражданин, я задерживаю тебя, ты арестован». Далі звинувачувач звернувся до прохожих міліціонерів і повідомив, що це контрреволюціонер, і він тут переховується. Далі Росляка доправили до тюрми на Яховича [52, с. 441–442].

Через постійний рух піших військових колон і бронетехніки в місті ширилися чутки, що радянські війська панічно відступали зі Львова з 22 до 24 червня 1941 р. Автори більшості спогадів були у цьому переконані. Переконавання настільки поширене, що з'являється також у дослідженнях, зокрема Гжегож Грицюк, аргументуючи такі тези, покликається на документи про спроби відступу конвойних військ НКВС [49, с. 242–245], [184, s. 181]. Однак із точки зору військової історії – це твердження було хибним. Справді, через розуміння

штабами Шостої армії та Південно-західного фронту основного напрямку удару Вермахту, до підрозділів надходили суперечливі накази, згідно з якими вони мали щокілька годин змінювати напрямки руху. Проте у військах зберігався порядок і жодних наказів військовим підрозділам залишати Львів не надходило.

У перші дні штаб Івана Музиченка знаходився у Львові, звідки видавав накази та інструкції військам. Зранку 22 червня Начальник штабу 63 полку 32 танкової дивізії РСЧА Олександр Єгоров згадував, що йому було наказано зібрати всіх батальйонних командирів в тимчасовому штабі в Янівському лісі. Командир полку майор Михайло Жеглов після повернення зі Львова повідомив, що зранку німці скинули бомби на Львів та відкрили артилерійський вогонь по кордону, можливо, в провокаційних цілях. Військові мають зберігати обережність та не піддаватися на провокації [74, с. 16]. Згідно з інструкціями, полк мав дислокуватися неподалік Судової Вишні, за 40 кілометрів на захід від Львова. Після початку руху танкових колон раптово було поставлене нове завдання – розвернутися і рухатися в напрямку Рави-Руської, що розташована за 60 кілометрів на північний захід від Львова.

Необхідно відзначити, що танкові підрозділи – це не лише бойові танки, а велика кількість техніки, яка вимагає технічного обслуговування та допоміжного персоналу. Тож на прикладі маневрів лише 63 танкового полку можемо спостерігати, скільки додаткового руху колон по місту може викликати наказ про зміну напрямку контрудару. Окрім цього, тиловим підрозділам усього Восьмого механізованого корпусу було наказано передислокуватися до Львова, що додатково навантажило міську інфраструктуру [79, с. 43].

Для мешканців міста радянська влада не надавала офіційної інформації про початок війни. Ні радіоголошень, ні листівок, ні плакатів. Особливістю ранкового Львова 22 червня, про яку згадують очевидці, були гігантські черги до магазинів. Цілими будинками домовлялися і одночасно ставали в черги до довколишніх магазинів за всіма можливими товарами [98, s. 51], [99, s. 74].

Адам Яз свідчить, що для львів'ян неділя 22 червня пройшла більш-менш спокійно [86, s. 158].

Ще однією характерною особливістю першого тижня війни були нальоти авіації та бомбардування Львова. Інформація, яку можна почерпнути з егодокументів, досить різна та часто суперечлива. Частина свідчень вказує, що Львів бомбардували неприцільно, хаотично та спорадично, інша, – що бомбили прицільно військові об'єкти. Також різниться інформація про протиповітряну оборону – від повної її неспроможності протистояти німецьким літакам, що вільно кружляли над містом, до тези про досконало організовану (у порівнянні з польською обороною 1939 р.) ППО [59, s. 546]. Левін описує, що особисто бачив, як у небі над Львовом було збито німецький літак [98, s. 51]. Припускаємо, що завданням німецької авіації було пошкодження або знищення радянських військових об'єктів у місті, але оскільки вони концентрувалися у середмісті Львова, мешканцям могло здаватися, що бомбардування не прицільні.

Генерал Микола Антипенко згадує, що в перші дні війни німецька авіація майже цілодобово бомбардувала місто. Кількість жертв серед населення збільшувалася кожного дня. Також були незначні жертви серед військовослужбовців [69, с. 56].

Важливим елементом функціонування міста в ті дні була організація цивільної оборони, зокрема команд рятувальників у міському штабі протиповітряної оборони, де Левіна призначили керівником районної санітарно-рятувальної команди. Штаб команди знаходився в підвалі Другої робітничої поліклініки. До команди входили три секції, у кожній по десять людей, вони також мали в підпорядкуванні три вантажних автомобілі. Команди були добре споряджені та навіть мали кисневі балони для поранених, яких витягували з-під завалів. Завданням таких команд було надання першої медичної допомоги перед прибуттям лікарів. Під час нальотів команди отримували дані про те, куди впали бомби, від спостережних пунктів, і відразу відправлялися туди. Паралельно на місці працювали будівельні команди, що розбирали завали та витя-

гували людей [98, s. 52].

Уже 22 червня почалися розстріли в тюрмах. Тюремники виконали наказ про негайне виконання попередньо присуджених смертних вироків. Згідно з рапортом начальника тюремного управління НКВС СРСР капітана державної безпеки Філіппова, того дня у 4 тюрмах Львівської області було розстріляно 108 в'язнів [49, с. 242–245].

Розстріли не проводилися в усіх тюрмах одразу. Ув'язнена на той час в тюрмі № 2 (вул. Замарстинівська) Ванда Осовська у своїх спогадах зазначала, що цей день у в'язниці пройшов спокійно [100, s. 163].

У тюрмі № 1 («Бригідки») по обіді почалися перші розстріли груп ув'язнених. Ув'язнений член ОУН(б) Богдан Казанівський повідомляв про розстріл сімох осіб [75, с. 195].

У понеділок 23 червня на кордонах Львова дислокувалися частини 97 та 159 стрілецьких дивізій, а також 202-й мотострілецький полк 81-ї мотострілецької дивізії. Головним завданням підрозділів було не допустити прориву Вермахту до міста [74, с. 38]. Командування всіма радянськими військами на «Львівському виступі» здійснювалося генералом Іваном Музиченком із обладнаного командного пункту в лісі на північно-західній околиці Львова (ймовірно, Брюховицький ліс) [49, с. 45]. Підрозділам восьмого механізованого корпусу було наказано до 12:00 сконцентруватися в районі 25 кілометрів на схід від міста та ввійти в розпорядження генерала Музиченка [49, с. 36].

Після паралічу першого дня війни, в середовищі радянських урядовців та їхніх сімей почали наростати панічні настрої та приготування до евакуації. Уже зранку 23 червня розпочали рух численні вантажні машини на Схід, легкові автомобілі та сільські підводи з жінками, дітьми та особистим майном, великими групами йшли цивільні [53, с. 466]. Радянські урядовці передали керівництво фахівцям з місцевого населення, а самі покидали місто. Про це зокрема засвідчують спогади Стефана Криньського: 23 червня керівник Львівського санітарно-бактеріологічного інституту Сергій Терехов передав керівництво установою Рудольфові Вайглю та покинув місто. Про те, що евакуйову-

валися з міста не лише прибулі радянські чиновники, а й охочі прорадянські містяни, свідчить згадка Криньського про те, що бухгалтерка того самого інституту Сімашко вмовила Сергія Терехова взяти її з собою [96].

У більшості свідчень наголошується на доброму рівні організації евакуації цього дня, зважаючи на наявність у Львові великої кількості вантажівок і залізничних вагонів, які готувалися для чергової хвилі масових депортацій [96], [214, s. 269]. Барбара Менкарська-Козловська детально описує проведення запису на евакуацію: «Біля муру нашого дому за столом сидів большевик і записував щось на великих паперових картках. До нього підходили різні особи – жінки з дітьми, цивільні росіяни, високі чоловіки у військових плащах. Під'їжджало авто і записані ладувалися в нього, “командир” нотував номер, і машина їхала в напрямку Личаківської – потім наступне авто під'їжджало і наступні росіяни займали в ньому місце. <...> згодом поставили два столи і запис йшов в чотири руки <...> під вечір темп евакуації слабне» [99, s. 75].

Двадцять хвилин після півночі 23 червня відбувся черговий наліт авіації на Львів – була розбомблена водонасосна станція на Підзамчому. Упродовж усієї ночі тривали нальоти окремих літаків, працювала зенітна артилерія. Цього дня зі Львова на схід вирушив в'язничний «Конвой 33» в кількості 527 арештованих під керівництвом старшого лейтенанта Куріцина [51, с. 16–27].

У своїх спогадах Євген Наконечний згадує про колону військових, що базувалася на Клепарівській у Будинку інвалідів, яка марширувала у сторону Личакова – йдеться саме про один із підрозділів 233 полку конвойних військ НКВС.

Реакція на війну серед містян була різною. Окрім пасивного споглядання, злорадства чи накопичення продовольства були і волонтерські спроби записатися в радянську армію. Зокрема батько Євгена Наконечного бачив, як біля будівлі військового комісаріату збиралися охочі вступити в армію, проте керівник комісаріату сказав всім йти по домівках – мобілізаційних команд не надходило. Адам Яз нотує, що саме в понеділок по обіді почалися прояви неспокою [86, s. 158]. На вулицях розпочалися арешти підозрілих перехожих. В'язень

«Бригідок» В. Шкварко зазначає, що вранці його співкамерників кудись викликали, а його було переведено до нової камери, де він під час знайомства дізнався, що новоприбулі в'язні були арештовані того самого дня за підозрою в належності до ОУН.

Цього дня близько 18:00 розпочалися розстріли в слідчому ізоляторі НКВС («Тюрма на Лонцького»). Особливістю цієї в'язниці було те, що там перебували під слідством в'язні майже виключно з політичними звинуваченнями. Також в'язниця не входила до системи тюремного управління НКВС СРСР, тому списків жертв немає серед звітів цієї установи. Розстріли відбувалися за таким сценарієм: спочатку в'язням було наказано спуститися з двох перших поверхів до камер на першому поверсі. Далі розстрільна команда заходила до кожної камери і після команди «Лягти!» у в'язнів вистрілювали з пістолетів. Далі тіла вбитих закопували на подвір'ї в'язниці, огороженому високим мурованим парканом. Вижити вдалося лише кільком особам, що змогли сховатися під тілами вбитих співкамерників [184, s. 187].

3.2. Повстання українських націоналістів

Іван Патриляк у дослідженні «Військова діяльність ОУН(Б) 1940–1942 рр.» [157] підтверджує, що на території західноукраїнських земель в прифронтових районах 23 червня 1941 р. розпочалося масове антирадянське повстання, організоване ОУН(б). Мета повстання – захоплення влади в населених пунктах до приходу німецьких військ. Більшість егодокументів згадують про українське повстання після початку війни. Проте дискусійним залишаються декілька моментів – насамперед роль німців (чи було повстання оркестровано / координовано або ж співорганізовано німцями?). У військовому архіві Вермахту нам не вдалося знайти жодних німецьких документів, в яких би йшлося про дії такого характеру. Можна припустити, що дії ОУН(б) стимулювалися німецькою розвідкою, але не контролювалися чи координувалися німцями.

Радянські армійські звіти тих днів інформують про повстання «антирадянської націоналістичної організації» та припускають можливість участі німецьких диверсантів «парашутистів», що нібито збираються в місті та використовують радянську військову форму [130]. Участь українських націоналістів підтверджувалася через арешти та допити спійманих бойовиків, проте у згадках не знаходимо «німецьких парашутистів».

У спогадах львів'ян, а також радянських військових теж можемо знайти згадку про «німецьких парашутистів», які були скинуті на місто та разом з українськими націоналістами стріляли в радянські підрозділи. Проте вищезазначена інформація не підтверджується. Можливо, що диверсанти українського походження діяли у Львові на користь Вермахту та були заслані за лінію фронту, про те аж ніяк не десантовані з літаків. У своїх спогадах А. Єгоров свідчить, що суцільного фронту в ті дні не було, до тилу радянських військ могли проникати не тільки окремі диверсанти, але і мобільні групи противника. Тому він наголосив на необхідності підсилити охорону тилів, зокрема складів із паливом і боеприпасами [74, с. 37]. Інші радянські командири розповідають про незначні жертви серед військовослужбовців, спричинених п'ятою колоною з місцевих шовіністичних груп, а також німецьких диверсантів, які просочилися в місто [69, с. 56].

На користь тези про самостійність повстання українських націоналістів свідчить телеграма представника міністерства закордонних справ Третього Райху при командуванні 17 армії Карла Георга Пфляйдера (Karl Georg Pfeleiderer) до інформаційного відділу міністерства від 5 липня 1941 р. У ній йдеться про те, що він дізнався про повстання українців 24 та 25 червня, яке було ліквідовано радянською армією, проте завдало важких втрат противнику [58, с. 256–257]. Посада Карла Георга Пфляйдера передбачала глибоку інформованість про військові дії Вермахту та «Абверу», тому припускаємо, що у випадку організації повстання німецькою стороною він був би проінформований.

Важливим залишається питання координованості чи стихійності повстання. На думку Івана Патриляка, повстання було координованим керівни-

ком українського націоналістичного підпілля на західноукраїнських землях Іваном Климівим (Легенда). Проте через особливості підпільної діяльності ОУН неможливо підтвердити цю тезу документально чи прослідкувати рівень такої координації. У щоденниках і спогадах не знаходимо опису механізмів керування повстанням.

Документом, який висвітлює динаміку підготовки масового антирадянського повстання ОУН, є доповідна записка В. Меркулова Й. Сталіну про антирадянську діяльність українських націоналістичних організацій від 16 квітня 1941 р. У ній ідеться, що у Львові у листопаді 1940 р. був заарештований кур'єр закордонного центру Теодор Мельник, у якого вилучено «Єдиний генеральний план повстанського штабу ОУН», розроблений керівником головного штабу ОУН в Берліні колишнім генералом «Української Галицької Армії» В. Курмановичем. У плані детально описано практичні завдання підготовки збройного виступу та дії бойових груп в момент виступу. В записці цитується частина плану: «... Виступ може бути зараз, може бути через місяць, рік, два. Ми повинні бути готові завжди. Важливим є виступ першої ночі. Він вирішує все. Повстання повинно бути на всіх землях України. В один і той же час повинні заговорити і Львів, і Луцьк, і Чернівці, і Київ, і Одеса, і Харків, і Дніпропетровськ, і Кубань, і всі українські землі» [57, с. 247].

Згідно з документом, крайовий провід ОУН розробив конкретні плани захоплення урядових установ і фізичного знищення партійних і прорадянських працівників, командного складу РСЧА, співробітників НКВС та міліції. Та як зазначалося вище, радянським органам держаної безпеки вдалося кілька разів ліквідувати львівський центр ОУН, що займалися такою підготовкою. Провід змушений був відмовитись від активних дій щодо організації повстання.

Заарештований член Львівської Крайової Екзекутиви та керівник Тернопільської обласної організації ОУН К. Вальчик на допиті 6 грудня 1940 р повідомив, що в липні 1940 р. «Закордонний провід» ОУН дав директиву готувати виступ на осінь 1940 р. до моменту очікуваного військового нападу Німеччини на СРСР [57, с. 249].

Можемо припустити, що в лавах ОУН у львівському регіоні, попри знищення організаційних кадрів, таки знайшлися сили для повстання.

23 червня у лісовому масиві між Львовом та Винниками розпочав активну діяльність повстанський загін з орієнтовно сорока бійцями. Слід зазначити, що Винниківський ліс є чудовою оперативною ділянкою у тактичному плані. Від нього можна непомітно проникнути в центр Львова через Кайзервальд та Високий Замок. Також через ліс пролягає частина основного шляху зі Львова на схід, через Золочів та Тернопіль, що дозволяло робити ефективні напади на нерозвернуті в бойові порядки радянські війська [157, с. 173].

Активні бойові дії українських повстанських боївок у Львові почалися проти ночі 24 червня. За повідомленнями очевидців та радянських військових про місця та об'єкти нападів неможливо точно реконструювати основні цілі, якими керувалися ОУН. Через високу насиченість Львова озброєними підрозділами не могла йти мова про опанування міста шляхом захоплення об'єктів державної влади чи військових об'єктів. Натомість, бійцям ОУН(б) ішлося про зв'язування перестрілками підрозділів і поширення панічних настроїв серед червоноармійців та енкаведистів тактичним прийомом «вдарив – утік». На користь такої версії свідчить факт, що не було здійснено жодних терористичних актів проти членів партійного апарату або урядових будівель, які добре охоронялися. Про відносно незначні бойові можливості таких груп свідчить те, що вони не були здатні закріпитися на якійсь території або ряду будинків та відбивати атаки, як це було наприклад під час Варшавського повстання 1944 р. Водночас – це означало, що радянські підрозділи навіть в умовах паніки мали достатньо високі можливості щодо контролю над містом. У середмісті Львова боївки діяли невеликими групами близько п'яти осіб, могли переодягатися в радянських міліціонерів або червоноармійців.

Портрет одного повстанця члена ОУН описує комісар Н. Попель, якому привели на допит спійманого у Львові українського націоналіста: «...худий високий чоловік в піджаку поверх розшитої сорочки... – вчитель Йосип Степанович Кушнір, щось на зразок агітатора ОУН, спійманий на горищі за куле-

метом. Відстрілювався до останнього патрона. <...> стояв переді мною насупившись, дивлячись у землю. Я звернув увагу на його одяг. Добротні жовті черевики, чудово зшитий з тонкого каверкоту піджак та дешеві вельветові штани, що ніразу не бачили праски. Він мовчав. Потім підняв голову, відкинув назад свою хвилясту шевелюру, подивився на мене в лоб і спокійно сказав: “Якби ви мені попалися, я б на вас стільки часу не тратив. Накажіть розстріляти”» [49, с. 57].

Адам Яз зазначав, що цього дня «советів» (загальна назва всіх прибулих до Львова зі сходу представників радянської адміністрації) огорнула паніка та анархія. На додачу з'явилися «голуб'ярі» з ОУН, котрі з дахів, а часом з підвалів почали стріляти в радянських військових та працівників органів безпеки [86, с. 158]. Професор Гуго Штайнгауз у своїх спогадах писав, що масові убивства почалися тоді, коли українці почали стріляти у сторону радянських військ [84, с. 111].

Польські та єврейські згадки про «українське повстання» здебільшого описують його в негативному тоні. Зокрема Ігнацій Хігер, згадуючи повстання, коментує, що українці почали по-зрадницьки нападати із засад, з-за вугілля, з вікон, на своїх визволителів, на братів [89, р. 80], [105, р. 34]. Вищезазначене ще раз підтверджує тезу про слабку кооперацію між національними громадами Львова.

3.3. Паніка охорони тюрем та спроба втечі частини в'язнів

Активізація антирадянських дій у місті відбулася синхронно з розгубленістю радянського командування щодо ситуації на фронті. Справа в тім, що командування південно-західного фронту та Шостої Армії на той час не розгадало оперативних задумів німців щодо прориву фронту значно північніше Львова, в районі Луцька, на стику Шостої та П'ятої армій. На оперативному рівні армії Штюльпнагеля ставилося завдання зв'язати боями танки четвертого механізованого корпусу та не допустити зриву головного танкового удару Вермахту, що проходив північніше «Львівського виступу».

Зважаючи на цей факт, в перші дні війни серед командування РСЧА панувала думка, що одним основних ударів буде нанесено по «Львівському виступу», і місто стане зоною бойових дій. Саме тому всі державні установи мали негайно евакуююватись. Разом із ними мали також відходити тилові частини та підрозділи забезпечення порядку, тобто війська НКВС. Начальник управління НКВС у Львівській області капітан Ніколай Дятлов 23 червня о 20:00 видав перший наказ про збори біля Обласного виконавчого комітету (вул. Чарнецького, 18). 233 полк конвойних військ НКВС разом із обозом після прибуття на місце мав чекати на наказ залишити Львів [51, с. 16–27].

Якщо такі накази були віддані військам НКВС, вони не могли не супроводжуватися намаганням вивозити родини військовослужбовців, що відбувалися паралельно. В'язень тюрми № 1 В. Шкварко згадує, що під час сутінків на подвір'я тюрми почали заїжджати автомашини, вкриті пилом і замасковані зеленню, що були «...забиті заляканими жінками, дітьми, подушками, клунками <...> – Тікають, вже тікають! – пронизувала нас радісна новина. – Тікають жінки комісарів, начів, прокурорів, завів і іншої шантрапи» [83, с. 203].

Приблизно одночасно тюремна адміністрація та охорона почала покидати місто, як рапортував полковник Дмитрієв [51, с. 16–27]. 25 червня з Волочиська Дмитрієв повідомляв про відступ, проте за відсутності прямого телефонного

зв'язку зі Львовом трохи помився. Адміністрація лише на короткий час покинула тюрми і повернулася вже через деякий час. Тезу також підтверджує доповідь начальника Тюремного управління НКВС УРСР капітана держбезпеки Філіппова від 12 липня 1941 р., у якій йшлося, що проти ночі 24 червня згідно з наказом штабу міста Львова весь особовий склад в'язниці разом із конвойною ротою, що несла зовнішню охорону тюрми, покинули місто на чотири години та повернулися назад.

Невелике вікно сум'яття радянських силових органів було вибрано боївками ОУН для найбільш активної фази збройних виступів. Тюрма № 1 обстрілювалася гвинтівками та кулеметами з прилеглих будівель [51, с. 16–27]. Саме в час короткої відсутності охорони частина в'язнів зробила спробу звільнитися. Ув'язнена «Бригідок» А. К згадувала, що проти ночі 24 червня було дуже тихо, здавалося, не було охорони, перед світанком чоловіки-в'язні з першого поверху зірвали замок наших дверей і ми вирвалися в коридор, побігши до дверей в'язниці [121, р. 25].

Такий самий опис подій знаходимо у збірнику Мілени Рудницької «Західня Україна під большевиками» [52]. Двадцятирічна українка, учасниця «Процесу 59-ти», що була засуджена до страти, але вирок був замінений на десять років у таборі примусових робіт, на час початку війни перебувала в «Бригідках». Вона свідчить, що саме кримінальні в'язні перші розбили двері в своєму корпусі й почали визволяти інших. За деякий час вона вирвалася на подвір'я, на якому вже знаходилося багато в'язнів, проте лише мала частина, більшість корпусів була зачинена. Біля брами було чути крики, щоб швидше тікати, бо енкаведисти повернулися [52, с. 431]. На зустріч в'язням, що вибігли з воріт на вулиці Казимирівській, рухалися дві бойові машини і щільним вогнем змусили частину в'язнів повернутися на подвір'я. Проте оповідачці вдалося перебігти вулицю та сховатися за брамою однієї з кам'яниць – їй допомогла двірничка.

Найбільше спогадів про ту ніч збереглося саме про «Бригідки», проте не вдалося знайти інформацію, що саме на цю в'язницю був здійснений напад боївків ОУН. Натомість у спогадах професора Олекси Горбача знаходимо деталь-

но описаний сюжет про сусідню в'язницю № 4, – «Малі Бригідки» (на розі вулиць Казимирівська, 34 та Яховича). У спогадах подається розповідь в'язня Богдана Штихи. Близько 12:00 в'язнів із трьох камер почали заганяти в підвал будівлі. Далі підвал почали замурувати, ймовірно, це була самостійна ідея тюремної адміністрації, яка за відсутності наказів згори хотіла уникнути відповідальності за залишення в'язнів без нагляду під час евакуації. Після перебування в замурованому підвалі кілька годин, паніки та намагання написати на сорочці власне ім'я для можливого упізнання, Штиха знепритомнів. Уночі в'язнів винесли на подвір'я в'язниці бійці однієї з бойових груп ОУН, перевдягнуті в форму радянської міліції [73, с. 30–32].

Богдан Штиха стверджував, що це були «наші хлопці з Винник і зі Львова» – це свідчення кореспондує зі загальними умовами в місті станом в ніч на 24 червня. Також бойова група не взяла на себе відповідальності доправляти звільнених в'язнів до безпечного місця, натомість їх було проінструктовано, що радянські війська далі в місті й вони мають самі шукати сховку. Особливості поведінки «міліціонерів» свідчать, що боївка діяла за тактикою малої рейдової групи, намагаючись і використовуючи слабкі місця охорони та оборони противника.

У випадку Штихи йому вдалося знайти першу допомогу від українського сторожа однієї з кам'яниць неподалік в'язниці. Там він зміг помитися і поголитися, що дозволяло не привертати зайвої уваги на вулиці. Остаточо врятуватися Штиці вдалося, добравшись до родички на Личакові. Такий спосіб дій втечі та порятунку характерний для всіх в'язнів, яким вдалося втекти.

Судячи зі спогадів, які уціліли з двох інших тюрем – тюрмі № 2 (вул. Замарстинівська, 7) та слідчому ізоляторі обласного управління НКВС (вул. Лонцького), спроб втечі не було. Ванда Осовська – зв'язкова польського підпілля, що була ув'язнена у тюрмі № 2, описує схожі дії до тих, які були застосовані охоронцями в «Малих Бригідках»: «Зайшов слідчий із двома енкаведистами зі зброєю наготові, почав читати прізвища – всі прочитав і, залишивши відкриті двері, скомандував нам виходити з речами, повторювалося це при

всіх камерах, зігнали всіх на перший поверх у дві великі камери, у яких ми довго чекали. Охоронці десь зникли, через певний час нас знов розігнали по камерах (тільки потім я дізналася, що то була хвиля паніки серед радянської влади, в “Бригідках” вона тривала довше, в нас на Замарстинові коротше)» [100, s. 163].

Аналізуючи ситуацію, в яку потрапили силові структури радянського Львова під керівництвом капітана Дятлова, важливо розуміти, що 23 та 24 червня були для них найважчими за весь тиждень перед відступом зі Львова. З огляду на вищеописані обставини перестрілок у місті, постійних німецьких нальотів і бомбардувань, тривожних чуток, які поширювалися містом, наявності суперечливих даних про становище на фронті, Дятлов був змушений координувати та узгоджувати дії міліції, тюремної адміністрації та партійного активу. Ми можемо спостерігати причини хаотичності та жорстокості його наказів і дій. О 03:00 Дятлов видав повторний наказ про збори особового складу підрозділів біля Обласного комітету партії з метою подальшої евакуації зі Львова [51, с. 16–27]. Проте остаточний наказ про евакуацію так і не надійшов.

Станом на ранок 24 червня ситуація для радянських органів стає зрозумілою. Насамперед на фронті: штаби почали розуміти основні напрями наступу та цілі Вермахту. Стало очевидним, що швидке захоплення Львова не є пріоритетом німців. Відповідно змінилася оборонна тактика, силові підрозділи поверталися і швидко опановували ситуацію в місті шляхом повернення охорони та патрулів до стратегічних об'єктів.

Цей механізм добре помітний у звітах про представлення до нагород службовців 233 конвойного полку у Харкові 9 вересня 1941 р.: «Сержант-командир відділення Нікіта Еньков та червоноармієць Григорій Дудченко, повертаючись з патрулювання вулиць Львова в ядро полку (Будинок інвалідів, вул. Клепарівська 35) помітили вихід групи в'язнів з тюрми № 1, подали команду “Кругом!” та спільними енергійними діями, рішуче використовуючи зброю, відновили порядок у в'язниці» [51, с. 16–27].

Напевне, інформація про перестрілки стосується не лише «Бригідок», а й «Малих Бригідок». Зважаючи на безпосередню близькість, два тюремні комплекси розділені лише вулицею Бернштейна (нині вул. Шолом-Алейхема). Для військових вони могли сприйматися як один об'єкт, з точки зору оточення і бойових дій.

Також повернулися до активного виконання обов'язків підрозділи 66 полку охорони залізничних будівель НКВС: «О 6:10 дані про авіадесант противника на залізничне депо “Львів – Захід” при перевірці розвідкою 66 полку НКВС не підтвердилися».

Ранкове повернення охорони до тюрми № 1 мало криваві наслідки для в'язнів, що не встигли втекти. Ув'язнена А. К. перебувала в камері, яку відкрили пізніше. Побачивши трупи семи в'язнів біля дверей, вона разом із співкамерниками побігла назад до камери. Через деякий час після стрілянини з'явився начальник в'язниці зі солдатами НКВС і тюремниками [121, р. 25]. Аби ліквідувати втечу, в'язничний комплекс почала оточувати рота солдатів 233 конвойного полку, яка була вислана зі східної частини міста, щоб готуватися до евакуації. Військовослужбовці підрозділу охороняли в'язнів впродовж кількох годин до повернення персоналу в'язниці. Росляк згадує, що після нічного інциденту з 65 в'язнів його камери повернулося 50, решта загинули. А близько 10:00 повернулася тюремна охорона, розпочавши збирати та вивозити автомашинами вбитих. Також почали змивати кров із коридорів [52, с. 443].

У такий спосіб було ліквідовано спробу втечі в'язнів та остаточно повернений контроль над обома в'язницями. Згідно з радянськими звітами, 20 в'язнів було вбито та 46 поранено, втекти вдалося 220 в'язням. [51, с. 16–27]. У всіх документах особистого походження, створених в'язнями, яким вдалося втекти, не знаходимо жодної іншої інформації про їхні подальші дії, окрім переховування на квартирах у знайомих чи родичів до приходу німців. Припускаємо, що саме їхні розповіді стали джерелом інформації та чуток про винищення тюрем, що ширились містом наступними днями, які ми знаходимо в его-документах мешканців міста.

У декількох згадках про придушення спроби втекти з «Бригідок» є свідчення, що саме через шквальний вогонь із важкої техніки РСЧА, яка проїжджала Городоцькою, в'язні були вимушені втікати назад на подвір'я в'язниці. Хоча нам не вдалося знайти офіційних документів, згідно з якими до бойових дій у місті залучалася бронетехніка, а в спогадах радянських військових збереглися згадки про міські перестрілки.

Згідно з наказом, підрозділи Восьмого механізованого корпусу, що були сконцентровані на заході та південному заході Львова, до вечора 24 червня мали бути в Бродах для ранкового удару по противнику в напрямку Берестечка. Це означало, що вони мають проходити через Львів. Для забезпечення безпеки військовим колонам корпусу першим до Львова входив мотоциклетний полк. Основною функцією підрозділів такого типу була польова розвідка. Враховуючи ситуацію, було організовано спеціальні підрозділи для знищення диверсійних груп.

О 08:00 мотоциклісти в'їхали в місто, по мірі їхнього просування вулицями все частіше лунали постріли. Стрільба велася переважно з дахів, на яких були організовані спостережні та командні пункти диверсійних груп (українських боївок), їхні вогневі точки та склади боєприпасів. Для цього мотоциклісти-розвідники організовували спецгрупи для боїв на горищах [49, с. 54]. Бригадний комісар Попель згадує, що противник контролював кожен рух радянських військ, але вони їх не бачили й їм дістатися до них було нелегко [49, с. 55]. У його спогадах знаходимо детальний опис однієї з таких перестрілок: «Сутички мали запеклий характер та часто проходили в найбільш незвичних умовах. Ось кілька людей, перестрілюючись, вискочили на дах п'ятиповерхового будинку. Зрозуміти, де наші, а де вороги, ніяк не можна – форма у всіх однакова – червоноармійська. Будівля стояла осібно, переможеним відступати нікуди. Поранений покотився по похилій покрівлі, спробував зачепитися за ринву, не зміг і з диким зойком полетів униз. Ми підбігли. Понівечене, закривавлене тіло конвульсивно здригалось» [49, с. 57].

Стефан Криньські у своїх спогадах згадує, що з 11:00 увесь день відбувалися вуличні перестрілки, організовані українцями з великою кількістю жертв. Також він пише про три опорні пункти українських бойовиків – на розгалужені трамвайної колії між сучасними вулицями Чупринки та Котляревського, біля собору Святого Юра та десь в центрі міста [96].

Для придушення повстанських акцій армія посилила гарнізон міста, замінивши 202 мотополк на мотополк 32 танкової дивізії, що проводив оперативні роботи для виявлення та «вилучення місцевих мешканців» [130].

Отже, у Львові оперативні дії щодо придушення антирадянських збройних виступів здійснювали всі три гілки радянських силових органів. Міська міліція, що переважно складалася з місцевих мешканців, війська НКВС, основу яких у Львові становили військовослужбовці 233 конвойного полку, військового гарнізону міста, та лінійні підрозділи РСЧА, що рухалися основними транспортними артеріями. За допомогою спогадів і щоденників можна реконструювати їхні дії в міському просторі.

Варто акцентувати, що в польських, єврейських та українських особистих свідченнях описані дії радянських силових органів у ті дні, і їхні історії переважно збігаються. Основним способом пацифікації міста були військові патрулі – невеликі озброєні підрозділи, які пересувалися містом. Також містом їздили вантажівки з військовими, озброєними гвинтівками зі штиками на відкритому причепі, приготовані стріляти у всі куточки вулиці, тож вантажівки виглядали як «їжаки» [52, с. 468], [77, с. 81].

У разі почутих пострілів патрулі стріляли в напрямку ймовірного противника, по дахах, піддашсях, вікнах кам'яниць і церков. Курт Левін загадує, що такий обстріл також вівся і з гармат танків, які проходили містом [98, s. 53]. Далі патрулі оточували та зачищали будинки, звідки, ймовірно, велася стрільба. Під час обшуку будинків підозрілих мешканців могли арештовувати та доставляти до в'язниць або й розстрілювати на місці [52, с. 468].

С. Криньські детально описує один із таких обшуків 25 червня в будівлі Львівського санітарно-бактеріологічного інституту на вулиці Потоцького (нині

вул. Чупринки, 45): «Перед будівлею інституту з'явилася група наших співробітників, що були дуже нажахані. Сказали, що радянський патруль повідомив, що з даху інституту стріляли в радянських солдатів. Фактично це робилося з сусіднього будинку. Міліціонери зтягнули до будівлі Тадеуша Бриляка, що працював в адміністрації за совітів. За таку стрілянину загрожував негайний розстріл без суду. Вже не один такий випадок мав місце у Львові. Я був відповідальним за будівлю і весь заклад, тому що пани Стажик і Стухлий не з'являлися тут з початку війни. Я вирішив, що не маю права наражати будького на небезпеку. Увійшов до будівлі, незважаючи на жорсткі заперечення співробітників. Попрямував до нашої лабораторії на другому поверсі, одягнув халат, та пішов на третій поверх, де знайшов Бриляка з десятьма міліціонерами. Вони тільки що зійшли з горища. Як він пізніше сказав, хоча вони нічого не знайшли, вони хотіли викинути його з даху. Я сказав міліціонерам, хто я, і запитав, що відбувається. Коли вони повідомили мене, я заявив, що це абсолютно неможливо. Був спокійний, і говорив природним голосом без жодного натяку на нервозність. Вони зажадали провести ревізію. Відчував холод. Знав, що на третьому поверсі на складі росіяни залишили свою зброю. В жодному разі не міг дозволити огляд всіх приміщень. Почав пояснювати їм, що в приміщення в жодному разі не можна входити невакцинованим, бо там тисячі заражених вошей. Їм загрожує не тільки зараження, а й перенесення хвороби до свого підрозділу. Мої спокійні аргументи переконали міліціантів, і вони пішли з нами на двір. Найбільша небезпека минула. Після короткої розмови вони пішли. Ми були врятовані моїм та Бриляка спокоєм» [96].

Курт Левін також писав, що в ті дні можна було часто бачити групи українців з руками, закладеними за голову, під охороною солдатів НКВС, які нещадно їх розстрілювали [98, s. 53].

Сумарний ефект від перестрілок, німецьких бомбардувань, що змушував мешканців ховатися в підвали, радянських патрулів та обшуків помешкань, заборони визирати з вікон центральних вулиць, і випадки спорадичної стрільби

по будинках нагнітав атмосферу терору, насильства та крайньої небезпеки серед мешканців.

3.4. Масові розстріли в'язнів

Після остаточного повернення контролю над «Бригідками», тюремна адміністрація розпочала уточнювати списки в'язнів та вимагала від них ще раз розповісти про їхні злочини. Ув'язнені, яким вдалося вижити, у власних свідченнях сходяться на думці, що записи були знищені (спалені) в'язнями або повстанцями ОУН вночі. Проте цілком можливо, що документи могли знищити і самі охоронці тюрми згідно з інструкцією, адже було суворо заборонено залишати ворогу документи такого типу. Окрім цього, можливо нові допити були пов'язані з остаточним відбором в'язнів, які мали бути розстріляні.

24 червня начальник тюремного відділення управління НКВС у Львівській області, лейтенант державної безпеки Лерман у рапорті Дятлову зазначав, що згідно з його наказом із метою якнайшвидшого розвантаження тюрем від контрреволюційного, кримінально-політичного елемента разом з Обласною прокуратурою були перевірені справи затриманих [49, с. 228].

Лерман наводив ситуативну статистику по кожній з тюрем, які підпорядковувалися його відомству станом на вечір 24 червня. Згідно з цими даними, в тюрмі № 1 «Бригідки» належало розстріляти 1355 в'язнів (розстріляно 942), в тюрмі № 2 «Замарстинівська» належало розстріляти 471 в'язня (розстріляно 471), і в тюрмі № 4 «Малі Бригідки» належало розстріляти 413 в'язнів (розстріляно 413). Як можна побачити з цієї статистики, тільки в «Бригідках» не вдалося завершити запланованих розстрілів. Далі в рапорті Лерман обіцяв, що він мобілізував усі ресурси для того, аби завершити роботу до кінця дня.

Другою категорією ув'язнених були ті, які підлягали звільненню. У тюрмі № 1 звільненню підлягало 505 ув'язнених (звільнено 320), в тюрмі № 2 звільнено 31 ув'язненого, тобто всіх запланованих, з тюрми № 4 звільнено всіх,

кого плановано – 63 особи. Третя категорія ув'язнених були перебіжчики, котрі за завданням слідчої частини та 2 відділу НКГБ мали бути етаповані у східні області СРСР. У тюрмі № 1 вже вивезено 26 з 356, № 2 35 зі 101, № 4 87 з 128 ув'язнених. До четвертої категорії належало 350 в'язнів, ув'язнених за важкі кримінальні злочини, які на 24 червня перебували в «Бригідках». За висновком прокуратури, вони не підлягали звільненню, але підлягали залишенню в тюрмах.

До окремої категорії в'язнів можна віднести арештованих із початку війни громадян, про яких зазначалося вище. Це люди, схоплені прямо на вулицях чи в результаті облав будинків, за доносами чи без них. Лерман зазначав, що вони приймаються без належного оформлення, переважно за списками, без вказування мотивів арешту та статей звинувачення. На думку тюремників, з-поміж них є активні оунівці, шпигуни, диверсанти та військовополонені. У звіті не вказана їхня цифра, але можемо припустити, що вона була високою. Адвокат Михайло Росляк, який підпадав під цю категорію, розповів, що його групу зі 70 в'язнів 23 червня переведено з «Малих Бригідок» до «Бригідок». Лерман вказує, що в'язні цієї категорії перебували лише в тюрмі № 1 і просив Дятлова надати чіткі інструкції, що необхідно з ними робити [49, с. 228–229].

Вищезгаданий документ висвітлює ситуацію у в'язницях станом на 24 червня 1941 р. Також він дуже вдало корелює з описом подій у спогадах свідків. Сухі цифри та розподіл на чотири категорії на папері у реальних тюрмах були жахливими. Жигмунт Цибульський детально описав механіку категоризації очима в'язня «Бригідок»: «Спочатку командували пошикуватися вздовж стін по п'ятеро людей. Через кілька хвилин повертаються і рахують нас. У камері 170 людей. Знову виходять. Через годину повернулися і роздали білі друковані картки величиною з поштівку, на якій кожний мав записати: ім'я, прізвище, ім'я батька, дату народження та арешту, а також статтю, за якою звинувачений». Таку саму розповідь про заповнення карток знаходимо у свідченнях J. M. [121, р. 28–30].

Деяким в'язням вдалося зорієнтуватися в нових обставинах, вони усвідомили, що їхні тюремники мають проблему з ідентифікацією, а значить і з рештою документів. За таких умов вони ухвалюють рішення фабрикувати власні імена й придумувати фальшиві історії їхнього затримання. З. Цибульський вписав вигадані дані, його товариші по камері не наважилися цього зробити. По обіді перед входом до камери був встановлений стіл, за яким сидів офіцер. Кожен в'язень мав підійти до нього і ще раз подати дані, які вписав раніше. З. Цибульський збрехав, що був затриманий 22 червня і що не знає причини його затримання, бо не було допитів. Інші в'язні, які вже довго сиділи, намагалися подати легші обвинувачувальні статті. За схожих обставин допиту Михайло Росляк також придумав історію, що його випадково арештували під час бійки в черзі за хлібом, прийнявши за хулігана. Після цього його відвели до камери з кримінальними злочинцями [52, с. 443].

У цей день евакуація зі Львова продовжувалася. Генерал Микола Антипенко зазначав, що у вівторок військові відправили власні сім'ї на Київ у вантажних автомобілях. Зачинили квартири і наказали двірникам слідкувати за порядком, запевнивши їх, що скоро повернуться [69, с. 57]. Водієм одної з таких машин був єврей Мартін Вільднер. Йому вдалося доїхати до Києва та повернутися назад до приходу німців.

Проте цими днями рух основними магістралями Львова був значно ускладненим. Прорадянських мешканців Львова захопила паніка та бажання втекти. Поміж вантажних і легкових машин рухалися селянські вози. Також через Львів проходив маршрут біженців зі Заходу та деморалізованих військових із вже розбитих німцями радянських підрозділів. Увесь цей некерований потік не давав рухатися танкам Восьмого корпусу. Військові робили спроби рухатися не головними вулицями.

В умовах паніки та відступу траплялися ситуації, коли радянські військові або чиновники починали скандалити, вимагаючи пропустити їхній транспорт вперед, пред'являючи солдатам, які регулювали рух, власні посвідчення та документами. Панікерів намагалися знімати з машин [49, с. 57].

За наказом із Москви розпочалася відправка на Схід усіх порожніх вагонів і паротягів. Проте інтенданту Шостої армії Миколі Антипенку заборонили евакуйовувати склади з військовим майном і пригрозили розстрілом за «панічні настрої» [69, с. 57].

Третя втеча варті. Після обіду 24 червня серед наглядців тюрми № 1 знову почалися панічні настрої в умовах хаосу на вулицях, інтенсивного руху колон військових і біженців, стрілянини в місті з кулеметів, гвинтівок та револьверів з дахів будинків і довколишніх провулків. Між 14:00 та 15:00 на чолі з молодшим лейтенантом Лещинським 30 вартових піддалися паніці та, за прикладом двох відступів попередньої ночі, покинули в'язницю без санкції командування. Вони відступили до району Винники. Залишився лише кулеметник Терент'єв і ще кілька солдатів. Проте цього разу короткочасна втеча охоронців не спричинила втечу в'язнів. Радянська силова система швидко відреагувала на нову кризову ситуацію, тимчасово функцію наглядців взяла на себе спеціальна група під керівництвом заступника начальника обласного НКВС лейтенанта державної безпеки Ступніцького та бійців 233 полку НКВС [51, с. 16–27].

У нагородних листах описуються дії Алексея Терент'єва та Івана Коваленка: «Червоноармієць Алексей Терент'єв, будучи на варті з охорони тюрми № 1, проявив мужність та самовідданість. В результаті обстрілу тюрми бандитськими групами в тюрмі створилася паніка, тюремна охорона втекла. В тюрмі залишився один товариш Терент'єв, який відбиваючи нападників, продовжував виконувати завдання охорони та оборони тюрми до приходу підкріплення. Спробам втечі через зламані ними двері камер вдалося запобігти. Сержант, старшина роти Іван Коваленко особисто обшукував горища, з яких проводився обстріл тюрми № 1. Замаскований німецький шпигун, озброєний автоматом на даху тюрми, що готувався до нападу на охорону тюрми, був пі́йманий» [51, с. 16–27].

Скоріше за все, в'язні не помітили третього «відступу» тюремної охорони. У жодному з наявних его-документів ми не знаходимо загадок про це. Про-

те в спогадах Росляка та Цибульського є свідчення, що по обіді та до 18:00 у в'язниці нічого не відбувалося [52, с. 443].

Після подолання паніки та завершення процесу категоризації в'язнів близько 18:00 тюремники розпочали викликати за списками відносно категорій. Їм наказали виходити до коридору по одному або групами до 40 осіб. Більшість еґо-документів із тюрем збігаються у фактах, що саме того вечора розпочалися систематичні масові розстріли. Їхні свідчення різняться лише деякими деталями. До п'ятниці 27 червня кілька разів на день із камер викликають групи від 10 до 40 осіб, їх заводять на подвір'я в'язниці або в інші приміщення. Вмикаються дизельні мотори, чути стрілянину, в деяких випадках людські крики чи вибухи гранат [52, с. 443–444], [75, с. 197–198], [121, р. 28–30].

Свідок J.M повідомляє, що з ночі 24 червня до вечора наступного дня з камер систематично викликали по п'ять осіб, звідки їх вивозили на вантажівках [121, р. 28–30]. Припускаємо, це були в'язні третьої категорії, яких передбачалося етапувати на схід. Про те, що тюремники все ж таки виконували план по звільненню другої категорії в'язнів, тобто засуджених за легкі кримінальні злочини, свідчить спогад Євгена Наконечного про свого сусіда Владека Желязного, який прийшов додому приблизно 26 червня з «Бригідок» і повідомив, що його відпустили на волю і надали відповідне посвідчення [77, с. 84].

Остаточне рішення про зачистку (винищення) в'язниць. До 24 червня керівництво НКВС у Львівській області планувало вивезти 5000 в'язнів тюрем на схід, для цього планувалось використати два з половиною залізничних ешелони. Проте згідно з оперативним зведенням командира 13 дивізії конвойних військ полковника Зав'ялова від 11:00 24 червня, проведення евакуації гальмувала відсутність вагонів [51, с. 16–27]. Проте в наступному оперативному зведенні йшлося про те, що вивозити в'язнів планувалося 26 червня – вагони та конвої були приготовані. Але заступник Народного комісара внутрішніх справ УРСР (ймовірно, це були Микола Ратушний або Тимофій Строкач), прибувши до Львова 25 червня, скасував евакуацію. Важливо наголосити на двох ключових аспектах.

Перший – третю категорію (перебіжчики або військовополонені) було все ж етаповано на Схід. Про це свідчать відповідні донесення, – «завантаження» у вагони відбувалася 26 червня ввечері [51, с. 16–27]. Другий – етапування відбувалося не лише залізницею, а й пішки; складність полягала в тому, що через військові дії, відступ і паніку охороняти піші колони в'язнів було дуже складно.

Проти концепції спонтанного розстрілу в'язнів через швидкий наступ Вермахту свідчить факт знищення тюрем у містах значно східніше Львова. До прикладу, в Чорткові, розташованому за 180 кілометрів на південний схід та окупованому німцями лише 6 липня, було розстріляно 800 осіб. [160, с. 61].

Відсутність поїздів і неможливість евакуації не була основною причиною рішення про розстріл в'язнів. Розстрілу піддавалася певна чітко окреслена категорія: політичні вороги радянської влади незалежно від національної приналежності – українці, поляки, євреї. Хоча у зв'язку з повстанням українських націоналістів саме українці становили переважну більшість вбитих, також розстрілювали осіб, арештованих на вулицях міста від початку війни.

Чому для радянської влади напередодні нападу Третього Райху саме націоналістично налаштовані українці були найбільшим внутрішнім ворогом та об'єктом для знищення? На це запитання відповідає народний комісар державної безпеки УРСР Павло Мешик у спецповідомленні з Тернополя Всеволоду Меркулову від 20 квітня 1941 р.: «Відомо, що при веденні війни німці практикують зрадницький маневр: вибух у тилу країни, яка воює (п'ята колона в Іспанії, зрада хорватів у Югославії). Матеріали, здобуті в процесі слідства у справах учасників організації українських націоналістів (ОУН), в тому числі відозви, листівки організації, свідчать про те, що під час війни Німеччини з СРСР роль п'ятої колони німців буде виконувати ОУН. Ця п'ята колона може явити собою серйозну силу, оскільки вона добре озброєна і поповнює свої склади шляхом перекидання зброї з Німеччини» [57, с. 260].

Доповідні записки радянських органів держбезпеки свідчать про їхню глибоку поінформованість про структуру, завдання та плани українського на-

ціоналістичного підпілля напередодні 22 червня 1941 р. Це дозволяло їм прогнозувати дії ОУН і виробляти відповідні стратегії боротьби. Хоча в умовах нападу Третього Райху та швидкого просування фронту на схід і була певна доля сум'яття та паніки серед різних гілок НКВС, рішення щодо знищення певної категорії в'язнів було не спонтанним та йшло в канві політики боротьби з п'ятою колоною, як її уявляла тоталітарна машина.

3.5. Повернення радянського контролю над Львовом

У середу 25 червня радянським силовим органам вдалося повернути порядок в місті, хоча боївки ОУН ще кілька днів продовжували перестрілки в місті, використовуючи тактику «бий і тікай». В одному зі звітів до Крайової Екзекутиви ОУН (б) доповідається, що цього дня повстанський відділ із п'яти осіб вів обстріл казарм на вулиці Клепарівській і не був пійманий [157, с. 176].

Про те, що перестрілки у Львові відбуваються, свідчить наказ командирів 202 мотострілецького полку, що під час руху населені пункти Зимна Вода та Великий Любінь підрозділ має особливо чітко організувати безпеку маршу та регулювання руху крізь місто [130].

Те, що в цей день радянська військово-адміністративна машина у Львові врешті приходить до тями та відновлює контроль над містом, свідчать призначення радянського військового коменданта міста Львова та його подальші розпорядження. Для мешканців міста вони опубліковані в газетах «Червоний Штандар» і «Вільна Україна». Згідно з надрукованим наказом № 1, у Львові оголошується військовий стан, в'їзди та виїзди до міста дозволені лише за спеціальними перепустками, що видають органи робітничо-селянської міліції. Запроваджується комендантська година зі заборонаю пересування містом від 22:00 до 05:00, за винятком спеціальних перепусток, що видає комендант міста. Також усім державним і кооперативним організаціям наказують здійснювати торгівлю в звичному режимі. Начальників міліції наказують провести

виселення зі Львова всіх осіб, які не мають радянського паспорту. Всі особи, що володіють холодною та вогнепальною зброєю без права утримання, зобов'язані протягом 12 годин передати її до військового комітету міста [116, s. 1]. Ймовірно, що саме через українське повстання в місті, ім'я військового коменданта публічно не розголошується.

З четверга 25 червня вся повнота влади та відповідальність у місті переходить до військових і всі порушення військових наказів та розпоряджень караються за законами воєнного часу.

У зв'язку з усвідомленнями, що Львів не є основною ціллю військ противника, що наступає, в середовищі командування Шостої армії почали розробляти плани оборони, з можливістю стабілізації фронту на захід від міста. Цього дня розпочалася розбудова укріплень та інженерних споруд довкола Львова. Командування армії рапортує до штабу фронту про спорудження протитанкових перешкод та підготовку до знищення невеликих дамб/гатей на північному сході від міста [130].

Окрім інженерів і солдатів, до будівництва укріплень залучалися мешканці міста, зокрема й примусово. Спосіб залучення до таких робіт та довколишню атмосферу яскраво описує Курт Левін: «За 3 дні до входу німців (26–27 червня) по полудні до кам'яниці, де я мешкав, ввірвалися озброєні члени партії, принісши список викликаних на 3 дні до земляних робіт. У списку був мій батько – я пішов замість нього. З вулиці зібрано 30 осіб, яких під ескортом повели в невідомому напрямку (я легко міг втекти, але не втік). Вечір – вийшли на периферію Львова. Нас вели на аеродром, який був бомбардований ще в перші дні війни. Раптом почали стріляти зенітки НАЛІТ, тож конвоїри завели нас до найближчого фабричного подвір'я і закрили браму, а самі втекли в пивниці сусіднього дому. Ми сіли на сходах перед входом в будівлю. Бомба впала за п'ятдесят метрів від нас, але не вибухнула. Після бомбардування вийшли за місто на узбіччі стояли радянські танки і самохідні установки розвернуті в бік Кульпаркова час від часу стріляли по диверсантах: ми опинилися між двох вогнів – з шоси переповзали до ровів – тоді перший раз в житті на-

ткнувся на два трупи: цивільні один з простріленою кілька разів головою, другий з простреленими грудьми. Стрільянина перестала, пізно ввечері дійшли до летовища там зібрано 300 осіб, після двох годин очікування до нас вийшов офіцер авіації, подякував за патріотизм і сказав йти до дому» [98, s. 54].

Хоча нальоти на Львів не мали систематичного характеру (не концентрувалися на кількох об'єктах), кумулятивним ефектом бомбардувань було сковування системних приготувань до оборони міста. Постійне пошкодження кабелів зв'язку привело до проблем у комунікації між штабами підрозділів та координації дій [130].

Через перебої із зв'язком штаб південно-західного фронту отримував дозовані відомості про ситуацію у Львові, ввечері 25 червня ними був переданий наказ із Москви про негайну евакуацію військових складів. Проте в розпорядженні військових у Львові не залишилось вагонів. Протягом дня залізничники відправили в тил, за оцінками генерала Антипенка, майже сотню порожніх вагонів [69, с. 57]. Така ситуація унеможливила евакуацію майнових складів.

Спільними зусиллями радянських силових органів ситуацію у Львові вдалося стабілізувати, проте «українська диверсія» продовжувалася. Стрільянина з вікон і горищ кам'яниць та радянська відповідь у формі облав та арештів часто невинних мешканців посилювала атмосферу страху та терору серед львів'ян. Адам Яз свідчить, що за підозрою в стрільбі з кам'яниці в середу 25 червня було арештовано та забрано до в'язниці на Лонцького батька його товариша Юрія Літвіньського, який працював на пошті [86, s. 158]. За такими обвинуваченням ледь не арештували Кринського та Бриляка, а їхні знайомі Каліньський, Чурай і Стасевич зникли [96].

Середа 25 червня для в'язнів львівських тюрем минає у постійному очікуванні на виклик із камери. Від самого ранку в «Бригідках» вартіві проходяться від камери до камери і викликають від 20 до 30 осіб. Цибульський чув рух на подвір'ях в'язниці та зробив висновок, що саме там їх і утримують. Згідно свідчень J.M. до кінця дня у восьми камерах на його поверсі залишилося по 10–15 в'язнів з 60–70, які там перебували. Зазвичай розстріли відбували-

ся вночі, починаючи з 20:00, та тривали до ранку наступного дня. Часто, аби заглушити звуки пострілів і крики жертв, запускалися двигуни вантажних автомобілів.

Станом на четвер 26 червня «українська диверсія» була майже повністю ліквідована [184, s. 184]. Увечері попереднього дня Криньський занотував, що вуличні перестрілки майже стихли [96]. Також у спогадах львів'ян не знаходимо згадок про активні бойові дії в місті. Проте радянські силові органи продовжували облави та арешти у Львові.

Окрім звичних для останніх кількох днів арештів підозрюваних у диверсіях та антирадянських діях, арештовували відомих львів'ян. З-поміж інших у власному помешканні арештували відомого польського актора, співака та продюсера міжвоєнного періоду Євгеніуша Бодо, який втік із Варшави перед німецьким наступом у вересні 1939 р. У цьому випадку складно з'ясувати мотивацію арешту. Адже співак демонстрував певний рівень лояльності радянській владі, записав платівку пісень російською мовою, а в міжвоєнний період пародіював Адольфа Гітлера в кабаре та знявся у стрічці «Увага, шпигун!» [134, с. 223].

Євгеніуш Бодо був не єдиною публічною особою, яку арештували під приводом евакуації. Така доля спіткала Василя Беня, ад'ютаната Симона Петлюри та директора української державної школи імені Шашкевича, професора Кирила Студинського, голову Народних зборів Західної України (жовтень 1939 р.), а також Петра Франка, декана товарознавчого факультету Українського державного інституту радянської торгівлі у Львові та депутата Верховної Ради УРСР [111, с. 3].

Усі арешти відбувалися після відновлення контролю над містом радянських силових органів та подолання паніки перших днів. Петро Франко був арештований 25 червня, Василь Бень та Євгеніуш Бодо 26 червня, Кирило Студинський та його дружина Леонія 28 червня о 10:00 [137, с. 228]. З телефонограми Мешика від 6 липня 1941 р., Петра Франка та Кирила Студинського було арештовано за особистим наказом Микити Хрущова як «націоналістів».

Спільну пропозицію Мешика та КП(б)У про їхній розстріл підтримали своїми підписами Берія та Молотов [50, с. 324]. У мотиваційній частині необхідності розстрілу зазначаються, що їх проблематично евакуювати з Києва. Проте це пояснення видається вкрай слабким, адже лінія фронту на той час проходила біля річки Збруч. Їх було вбито як представників ненадійної української еліти, яка може послужити політичним цілям Третього Райху.

Артиста Євгеніуша Бодо як можливого «шпигуна» таки транспортували на Схід до Башкирії, він загинув у тюремній камері в Котласі (Архангельська область) 7 жовтня 1943 р. [134, с. 228]. Василь Бень був вбитий у в'язниці на Лонцького. Аналізуючи випадки арештів і ліквідації громадських лідерів, які не проявляли публічної нелояльності владі, а навіть йшли на певну співпрацю, можемо припустити, що органи НКВС мали свій список «небезпечних» осіб або потенційних німецьких колаборантів/шпигунів, що підлягали знищенню.

Тезу про те, що масові розстріли в'язнів НКВС у Львові були здійснені через швидкий наступ німців і неможливість їхньої евакуації на схід, спросто-вує факт, що першу та третю категорію затриманих/арештованих (перебіжчики або військовополонені) було таки етаповано на схід, про що свідчать відповідні донесення, про завантаження вагонів в'язнями та від'їзд зі Львова ввечері 26 чеврня [51, с. 16–27].

У четвер 28 червня у львівських тюрмах відбувалися фільтрація та розстріли в'язнів за таким самим способом, як і попереднього дня. Ув'язнена «Замарстинівської» тюрми Ванда Осовська описала події того дня: «...в обідні години прийшов офіцер НКВС із течкою наших справ, прочитав прізвища та скомандував їм з речами на вихід. Мого прізвища не прочитали. Українка Стефка мене обняла і дала хустку на прощання, хоче вмовити мене, що все буде добре ...залишилась сама в камері. Охоронець сказав: “Подожди немножко пойдешь и ты”. Вечір, притишений шум людей, звук працюючих моторів і тут крик, постріли і так цілу ніч» [100, s. 169].

У «Бригідках» тривав аналогічний процес, протягом дня не видавали їжі, у в'язнів закінчився тютюн і в камерах панувала повна апатія. Ввечері в каме-

ру до Зигмунта Цибульського привели близько двадцяти в'язнів із інших камер. Один із в'язнів переповів почуту телефонну розмову з тюремної канцелярії: «Так, тих, які політичні та важливіші, вже немає. Отже решта – вистріляти, добре». Інформація подана в спогадах коректна, адже часові межі та дії сходяться з наведеними вище документами конвойних військ НКВС та міліції.

Російські дослідники А. Гурянов та А. Кокурін, аналізуючи документи конвойних військ НКВС, прийшли до висновку, що масове знищення в'язнів відбувалося впродовж середи 25 червня (скасування рішення про евакуацію) і тривало максимум до 10:00 наступного дня [51, с. 25]. Такі жорсткі межі вони пояснюють розпорядженням заступника Народного Комісара Внутрішніх Справ генерал-лейтенанта Масленникова про підпорядкування всіх частин внутрішніх військ НКВС Львівського гарнізону, в тому числі й 233 полку, до начальника прикордонних військ НКВС УРСР генерал-майора Хоменка. Відповідно, полку поставили нові завдання, зокрема забезпечення спостереження за підступами до міста з Янівського напрямку, забезпечення порядку в місті шляхом патрулювання, також відбивання нападів на тюрми та ведення цілодобової боротьби з озброєними контрреволюційними осередками, що обстрілюють прохожі радянські війська з вікон дахів та костелів [51, с. 25].

Попри другорядність документу, ми погоджуємося з фактом того, що він є достатнім аргументом для такого датування. Насамперед перепідпорядкування конвойних військ фактично не змінило їхньої ролі в охороні і обороні тюрем та висилці патрулів, яку вони здійснювали з перших днів війни. Також самі розстріли (ліквідації) в'язнів, найімовірніше, здійснювали тюремні наглядачі. Щонайменше саме тюремне відділення управління НКВС у Львівській області здійснювало розподіл в'язнів на категорії та звітувало про їхню ліквідацію. Окрім цього, у більшості спогадів очевидців знаходимо свідчення, що розстріли тривали й наступними днями.

Тим часом, ситуація на фронті цього дня погіршувалася, через Львів постійно проходили частини радянської армії, що відступали. Військове керівництво у Львові було глибоко занепокоєне безпекою військових складів. За не-

можливості евакуації майна генерал Антипенко віддав наказ про підготовку сховищ до знищення. Ввечері залишки майна облили бензином і підпалили [69, с. 58].

26 червня військовий гарнізон Львова складався з 32 стрілецького полку, четвертого полку протиповітряної оборони та одного бронепοїзду [130]. Станом на 27 червня командування Шостої армії, що на той час перебувало в Брюховичах віддало наказ командирυ Четвертого механізованого корпусу генералу Андрію Власову очолювати південно-західні рубежі оборони Львова. Йому підпорядковують 8 мотострільцький та 445 артилерійський полки, що знаходяться в Цуневі та Городку. А також 202 мотострільцький та 441 артилерійський полки, які тримали оборону в Артищеві та Городку відповідно. Загальним завданням було не допустити прориву Вермахту до Львова [130].

Вночі з 27 на 28 червня 233 полк конвойних військ ввійшов до складу резерву 6 корпусу РСЧА та зайняв оборону на північно-західній околиці Львова до 15:00 29 червня [51, с. 16–27].

Попри війну та наближення фронту, радянська адміністрація міста продовжувала вимагати, аби всі місцеві мешканці виходили на роботу у звичному режимі. Професор Криньський пригадує, що того дня в Інституті Вайгля він та ще двоє працівників щеплять та годують вошей. О 12:00 великий наліт авіації, один із німецьких літаків спалахнув у повітрі, інший збила протиповітряна оборона. Загорівся нафтопереробний завод на Підзамчому [96].

Також цього дня продовжувалися розстріли в'язнів. У свідченнях J.M. йдеться, що розстріли в «Бригідках» тривали цілу ніч до ранку п'ятниці 27 червня. Також тієї ночі було розстріляно дев'ять осіб, яких привезли з міста [121, р. 28–30]. О 10:00 з камери Цибульського останній раз викликали кілька ув'язнених, залишилося 50 осіб. Трохи пізніше дали води і в обід забили вікно цвяхами, хоча раніше робили так на ніч. У ніч проти суботи варта покинула в'язницю.

Ув'язнена А.К. у свідченні про жіночу камеру «Бригідок» також розповідає, що в п'ятницю по обіді кілька жінок було викликано з її камери, проте

вони повернулися після кількох годин. Тюремники не знали, що з ними робити, позаяк у їхніх документах була відсутня інформація про обвинувальну статтю. Пізно ввечері наказали приготуватися з речами на вихід у коридор ще кільком жінкам. Проте проходив час, але ніхто так і не зайшов їх забрати [121, р. 25].

Описані вище свідчення про події в «Бригідках» тієї ночі підтверджуються свідченнями ув'язненого Т. Д. Приблизно о 03:00 його викликали з камери номер 84, у якій на той час залишилося двоє в'язнів із 115. Чотири охоронці, озброєні багнетами, провели його в кімнату охорони, де вже перебували 16 в'язнів зі зв'язаними дротом руками за спиною, те саме зробили і з ним. Далі їх було проведено через подвір'я до в'язничних підвалів. У підвалі знаходилися численні понівечені трупи людей. Їм наказали повернутись до стіни, побачивши навал/купу тіл із розбитими черепами він втратив свідомість і повалився на мертві тіла [121, р. 30–32]. Зі зрозумілих причин це єдиний опис самої процедури розстрілу, що нам вдалося знайти.

Про синхронність залишення львівських в'язниць тюремною охороною свідчать спогади Ванди Осовської зі «Замарстинівської»: «...Удень відкривають камеру і кажуть на вихід, в коридорі вже стояло 10–12 жінок, наляканих. Нас вивели на подвір'я і відправили до головного будинку... нова велика камера – нас п'ятеро дві українки, дві польки і єврейка» [100, с. 169].

У суботу на світанку 28 червня в'язні «Бригідок» зрозуміли, що охорони немає і почали перекликатися між камерами, викрикуючи імена знайомих чи родичів, які теж сиділи. Згодом в'язні пробували виламувати двері камер самотужки, проте для ослаблених відсутністю їжі та терором людей це було занадто тяжко [121, р. 25]. Також, побачивши відсутність охорони, на подвір'я почали заходити рідні ув'язнених в надії знайти або врятувати рідних.

У своїх спогадах член ОУН та в'язень «Бригідок» Богдан Казанівський описував цей процес: «На подвір'я увійшла старша жінка-селянка. Ламаючи руки й обтираючи сльози, вона поглядом водила по вікнах тюрми і в розпуці клика: «Володику, сину, де ти є?». У її голосі відчувалися біль і тривога, бо яма

із трупами на подвір'ї нічого доброго матері не говорила... Я просив горем прибиту жінку, щоб покликала людей із вулиці, які могли б розбити нам двері і звільнити нас на волю. Та мої прохання не доходили до свідомості заплаканої матері. «Тітко, ваш Володко є тут!», – мусів я сказати неправду в такій трагічній хвилині. Тим я хотів приневолити жінку покликати поміч із світу. «Ми не можемо самі розбити дверей, тож мерщій покличте людей». Жінка довго дивилася в наше вікно і без слова, поволі пішла до брами. Та не дійшла вона ще до другого бльоку, як з того напрямку на подвір'ї появилися чоловічі постаті з пістолями в руках. Вони підбігали одинцем, розглядалися по подвір'ї і перший з них давав якісь доручення. Ступали обережно, якби ходили по замінованих полях, і незабаром їхні кроки почулися на коридорі. Кілька сильних ударів по дверях, і замок відскочив. На порозі появилася двоє молодих підпільників. Інші розбивали камери, які були порожні. Між ними був один із кухарів (пополитий в'язень), який розділював зупу в'язням. З іншими він вийшов із «Бригідок» уночі з понеділка на вівторок, коли НКВС опустило тюрму. Він польською мовою пояснював про розклад тюремних забудовань. «Скоро, в порядку і без гамору виходити на вулицю та бути обережним, бо в місті ще є большевики!», – скомандував владно один підпільник. Я схопив під руку В. Клебана із Бродів, який не міг ступити ногою, у другу руку взяв тюремний мішечок із своїми речима й пішов поволі сходами вниз. Перед виходом на подвір'я містився карцер, двері якого були відкриті. Кілька в'язнів лежало нерухомих...» [75, с. 201–210].

Ті самі обставини звільнення описує ув'язнений А. К., двері його камери також відкрили ззовні люди в цивільному. В'язні були настільки нажахані можливим покараннями за повторну спробу втечі, що спочатку відмовлялися виходити. Коли в'язням таки вдалося вийти в місто, вони якнайшвидше намагалися знайти, де сховатися, аби не потрапити на очі радянським військам, що відступали [121, р. 25]. Знайомим Стефана Кринського, Штейну та Войцеховському також вдалося втекти з в'язниці [96].

Висновки до Розділу 3

Досліджуючи масове насильство у Львові у період 22 – 29 червня 1941 р. можемо виділити три основні моменти. Першим та найважливішим фактором були бойові дії, які відбувалися безпосередньо в місті. Сюди можна віднести німецькі бомбардування Львова, постійний рух військових і бойової техніки містом. Другим фактором було повстання боївки ОУН(б) у Львові – вуличні перестрілки, арешти та розстріли пійманих бойовиків, арешти підозрюваних у нелояльності львів'ян, облави та обшуки будівель, звідки, ймовірно, велася стрільба.

Основним актом масового насильства були масові розстріли в'язнів у чотирьох Львівських тюрмах. Розстріли мали систематичний, а не спонтанний характер. Через поділ в'язнів на категорії саме в'язні першої категорії – політичні вороги радянської влади, а також арештовані на вулицях міста з початку війни громадяни, були розстріляні. В'язні другої категорії (побутові злочинці) – були звільнені. В'язні третьої категорії (перебіжчики) – етаповані на Схід. У такий спосіб органами НКВС у Львові були знищена чітко окреслена група – політичні вороги радянської влади. На відміну від насильства наступного тижня, ця група характеризувалася не лише етнічною, а й політичною детермінантою. До неї входили як українці, так і євреї та поляки, більшість вбитих українців пов'язані з політичним курсом Радянського Союзу у протистоянні з Третім Райхом, зокрема, з переконанням, що національно свідомий елемент українського стане п'ятою колоною під час німецько-радянської війни.

Усі три акти масового насильства нерозривно пов'язані між собою, впливали та служили взаємними каталізаторами. Війна запустила процес розстрілу в'язнів, бойові дії представників ОУН(б) в місті посилювали хвилі арештів місцевого населення, паніка охоронців тюрми № 1 привела до спроби втечі в'язнів. Спроба втечі та залучення військових до її придушення стала новим витком насильства.

Місцем для насильства став центр Львова. Через логістичну структуру міста, колони військових і техніки потребували перетину середмістя. Також на

вулиці Городоцькій та довкола розміщувалися пункти постійної дислокації військових частин. Вони, як і тюрми, стали мішенями нападів боївок повстанців. Усі чотири тюрми НКВС були місцями найбільшої концентрації насильства – систематичного щоденного вбивства сотень людей.

За теоретичною типологією, ці розстріли в тюрмах НКВС були поєднанням *державного тероризму (state terrorism)* та *політичного насильства (political violence)*. Елементи державного тероризму виявляються в систематичному використанні радянським режимом масового насильства як загальнополітичного інструменту. Обґрунтуванням таких дій стала необхідність боротьби проти внутрішньої «підривної діяльності». Елементами політичного насильства є його спрямування проти стигматизованих груп, а також пов'язаність з ідеологічним тлом, орієнтованим на зміну поведінки інших людей чи інституцій.

РОЗДІЛ 4

АНТИЄВРЕЙСЬКЕ НАСИЛЬСТВО

4.1. Актори насильства

Для дослідження насильства у Львові перших двох тижнів після нападу Третього Райху на Радянський Союз важливим є визначення та опис акторів насильства: державних і недержавних організацій, структур, політичних партій, національних рухів й індивідів, які туди входили.

Abwehrstelle Krakow. Важливим актором для нашого дослідження є «Пункт Абверу Краків» (*Abwehrstelle Krakow*). Діяльність цієї структури важлива для нас в трьох площинах.

Перша площина – робота з українськими націоналістами Структура була відповідальна за зв'язок обох крил ОУН з державними чинниками Третього Райху. Зокрема, саме її офіцери Ганс Кох та Ернст цу Айкерн були присутні на проголошенні групою Ярослава Стецька Акту про відновлення незалежності України 30 червня 1941 р. Друга площина – створення, підготовка, оснащення та курування «Легіону імені Євгена Коновальця», підрозділів «Нахтігаль» і «Роланд». Адже у випадку з підрозділом «Нахтігаль» саме офіцери спеціального полку «Бранденбург» здійснювали безпосереднє керівництво його ротами та взводами. Третя площина – чотири офіцери краківського пункту «Абверу» ввійшли до Львова 30 червня 1941 р. Вони виконували функцію проміжної ланки у комунікації між командуванням Вермахту та Львівськими елітами. Також до їхніх обов'язків входив контроль за представниками ОУН у Львові.

Важливо зазначити, що довкола цієї структури вибудовувалися численні містифікації. З одного боку, радянські, зокрема, «справа Оберлендера», що полягала у намаганні прив'язати діяльність офіцера зв'язку між «краківським пунктом» та підрозділом «Нахтігаль» – Теодора Оберлендера – до антиєврейського насильства у Львові [148]. З іншого боку, маємо містифікації україн-

ських націоналістів, які намагалися представити свої домовленості з краківськими офіцерами «Абверу» як перемовини з «чинниками ОКВ» [81, с. 128], [186, s. 140]. [Oberkommando der Wehrmacht – Верховне командування Вермахту – Верховним Головнокомандувачем Вермахту був сам Адольф Гітлер].

«Пункт Абверу Краків» був створений наприкінці 1939 р. та підпорядковувався Другому відділенню військової розвідки Третього Райху «Абвер-ІІ». Начальником цього відділення був полковник Ервін фон Логаузен, саме з ним вів переговори член ОУН Роман Сушко щодо створення Українського Легіону в червні 1939 р. [165, с. 87]. До завдань «Абвер-у ІІ» входили: підготовка диверсантів і терористів, перекидання в тил противника; розробка та виготовлення на спеціальних підприємствах масових та індивідуальних засобів терористичної боротьби; організація диверсій і терористичних актів, створення спеціальних підрозділів з національних меншин в тилах ворожих Німеччині держав; створення спеціальних військових формувань із фольксдойчів і представників національних меншин для захоплення стратегічних об'єктів в тилу противника з метою їхнього знищення або збереження до підходу передових армійських частин [164, с. 13], [62, s. 51–59].

У складі відділення функціонувала група 2А під керівництвом полковника Ервіна Штольце. Їхнім завданням було керівництво диверсійно-терористичними діями проти СРСР. Після нападу Третього Райху на Радянський Союз саме вони керували диверсійними командами «Абверу» на східному фронті. Саме в цій групі як референт підвідділу «Розпад країн Сходу та Півночі» був задіяний як капітан резерву професор Ганс Кох.

Згідно зіздумом командування, пункти «Абверу», що діяли в країнах-союзниках Райху, а також на окупованих територіях були опорними базами для роботи розвідників і контррозвідників у безпосередній близькості до кордону противника. Начальником пункту Краків був полковник Візнер, районом оперативної діяльності була територія Генеральної губернії та Західної України [2, арк. 20–35]. У квітні 1941 р. до завдань пункту входили розвідка у радянських областях Західної України, підготовка та проведення диверсій, саботажу

в радянському тилу, перевірка заводів і підприємств Генерал Губернаторстві, боротьба з польським рухом опору та використання українського національного руху в інтересах Райху.

У краківському пункті дублювалася загальна структура «Абверу». Зокрема, однією із структурних одиниць була підгрупа II (скопійована з відділення «Абвер II») під командуванням майора Ернста цу Айкерна. До їхніх обов'язків входили: підготовка до виконання завдань мешканцями Західної України; використання обох крил ОУН для боротьби проти СРСР; відсилення агентів на радянську територію та організація повстання українського населення; пропаганда в радянському тилу; використання української церкви на користь Третього Райху; систематизація свідчень військовополонених про настрої в Радянському Союзі, про стан доріг, військових підприємств; організація охорони на військових підприємствах Генеральної губернії [2, арк. 35–42].

Отже, основним завданням пункту «Абверу» було використання мельниківського та бандерівського крил ОУН для роботи проти Радянського Союзу. Переважно, це була підготовка та перекидання розвідників на територію Західної України. З цією метою було створено спеціальні навчальні табори в Дуклі, Криниці, Барвінську та Каменці, певну частину направляли до Бранденбургу. Туди українські націоналісти направляли кадри.

Згідно з матеріалами допиту військовополоненого Альфонса Паулюса, який перебував на посаді начальника фінансової частини підгрупи II, зв'язок між членами ОУН(б) здійснювався через особу зі псевдонімом «Фабер». Саме йому надходила щомісячна грошова виплата для підтримки організації. Також він передавав списки осіб для навчання. Припускаємо, що Фабером міг бути Володимир Федак, заступник голови військового штабу майбутнього Легіону імені Коновальця. Олександр Луцький на допиті в НКВС повідомив, що саме Федаку передавали відібрані анкети. Далі він безпосередньо зв'язувався з німецькими військовими чинниками для направлення претендентів в місця формування легіону [2, арк. 210].

Зустрічі з бандерівцями в робочий час відбувалися безпосередньо в пункті «Абверу», а в позаробочий – на конспіративній квартирі, спеціально облаштованій розвідниками. Псевдо майора Айкерна для бандерівців – доктор Ендерс.

Контакти з ОУН(м) в Кракові німецькі розвідники здійснювали через полковника Романа Сушка та його заступника доктора Сулятицького. Як і у випадку з бандерівцями, Айкерн працював із ними особисто під псевдо «інженер Шуберт». Здебільшого мельниківці надавали перекладачів і пропагандистів для вермахту, перевірку та підготовку яких здійснювали офіцери Краківського пункту.

Важливим консультантом Айкерна в українських питаннях був галицький німець Альфред Бізанц. Згідно зі свідченням Паулюса, він був присутній майже на всіх нарадах зі Сушком та отримував щомісячну платню від краківського пункту «Абверу» [2, арк. 208].

Ключовими працівниками пункту були капітан доктор Ганс Кох і доктор Теодор Оберлендер, зондерфюрер (особливий спеціаліст, призначений виконувати обов'язки офіцера в різних сферах діяльності, у яких були потрібні їхні професійні навички без урахування їх військового досвіду), журналіст Ернест Баргель, як спеціаліст із пропаганди, а також фельдфебель Альфонс Паулюс, що відповідав за фінансові справи підгрупи II.

Перед 22 червня з офіцерів краківського пункту «Абверу» було сформовано похідну авбверкоманду «202 Б», яка спочатку була прикріплена до 17 армії вермахту. Число 202 означає, що напрямом команди була контррозвідувальна робота, адже, згідно з абверівською нумерацією, команди з номером 201 та вище відповідали саме за цей напрям роботи [164, с. 57].

Керівником команди був полковник Ернст цу Айкерн, до неї входили капітан Ганс Кох, капітан Теодор Оберлендер та зондерфюрер Ернест Баргель, а також ад'ютанти та помічники. Де-факто, керівництво команди було майже тотожним з керівниками краківського «Пункту». На початку німецько-радян-

ської війни ця команда пересувалася разом із армією за маршрутом «Львів – Кременець» [164, с. 111], [2, арк. 208].

19 червня полковник Ервін фон Логаузен видав спеціальну інструкцію для всіх працівників другого відділу «Абверу» щодо їхньої поведінки з усіма бойовими організаціями народів Радянського Союзу, які співпрацюють із «Абвером». В інструкції йдеться, що підтримка таких організацій має на меті лише забезпечення персоналу та матеріальної допомоги, необхідної для підбурювання до народних повстань, згідно з військовими операціями, та рухом фронту. Офіцери зв'язку мають суворо утримуватися від будь-яких політичних питань і залишити їхнє врегулювання компетентним органам Третього Райху [62, с. 218].

З вищеописаного робимо висновки, що офіцери краківського пункту «Абверу», рухаючись до Львова, мали чітко визначені функції та завдання, а саме – зав'язати контакт з місцевими елітами (переважно українськими) та спрямувати їх на дружню пронімецьку/колаборантську позицію, збирати розвіддані для вермахту та слідкувати за діяльністю «підшефних» українських націоналістів, запобігати небажаним політичним діям з боку останніх. Офіцери пункту особисто не керували жодними військовими одиницями.

Керівна похідна група ОУН. Серед основних груп акторів, що діяли у Львові перші два тижні після початку німецько-радянської війни, була Організація Українських Націоналістів, а саме революційне крило ОУН(б). Хоча до Львова дісталася невелика кількість мельниківців – вони не проводили організаційних активностей. Їхня головна увага зосереджувалася на Києві, як на столиці усіх українських земель.

Водночас ОУН(б) у Львові також можна поділити на дві гілки. Перша гілка – місцеві активісти та підпільники, які перебували у Львові перед зайняттям міста вермахтом. Ними керував Іван Климів – «Легенда», що очолював Крайовову Екзекутиву ОУН(б) на Західноукраїнських Землях (КЕ ЗУЗ) з грудня 1940 р. [157, с. 171]. Саме ця група організувала антирадянське повстання у Львові.

Друга гілка – «спеціальна керівна Львівська похідна Група» [58], завданням якої була координація дій похідних груп ОУН(б) безпосередньо на території України, звільненій вермахтом. Василь Кук вказує, що група налічувала орієнтовно двадцять осіб. До неї входили майже всі основні керівники бандерівської фракції організації Українських Націоналістів: Іван Равлик, Ярослав Старух «Мік», Лев Ребет, Дмитро Яців, Іван Вітушинський, Василь Кук «Медвідь», «Юрко Леміш», Микола Лебедь, Степан Ленкавський.

Основним завданням керівної Похідної Групи було проголошення незалежної Української держави після прибуття до Львова, створення державних інституцій та їхній подальший розвиток. Дуже важливим було сконцентрувати всю можливу владу в руках ОУН(б). Хоча у своїх спогадах Ярослав Стецько зазначає, що у діях бандерівців не було мети монополізації влади у своїх руках, і це був вимушений крок через боязнь чи не бажання інших організацій чи індивідів брати на себе відповідальність [81]. Проте аналізуючи дії групи перед приходом до Львова, ми бачимо, що це не так.

З допомогою щоденних звітів членів керівної похідної групи можемо реконструювати їхнє пересування та дії перед входом до Львова. Група рухалася вздовж основної транспортної магістралі від міста Ярослава до Львова. Судячи зі звітів учасники групи, пересувалися на кількох автомобілях. На одному з автомобілів (ймовірно, вантажний ГАЗ-АА) був почеплений синьо-жовтий прапор і тризуб. На руках учасників групи була синьо-жовті пов'язки.

24 червня о 13:15 у селі Млини було скликано на сходини визначних громадян для виборів голову сільської ради та керівника міліції. Голови не вибрали бо не було всіх громадян – організували комітет із чотирьох осіб, які мали б провести вибори [58, с. 76–78].

Того вечора Стецько зробив спробу виїхати з Млинів до Краківця, але повернувся назад через те, що лінія фронту проходила неподалік містечка [58, с. 77–78]. Наступного дня близько 13:00 відбулася нова спроба виїхати. Зранку 26 червня група перебуває в Краківці [10, арк. 2–3].

На взаємодію похідної групи з вермахтом проливає світло один зі звітів її учасника від 26 червня про події неподалік міста Краківець: «По нараді з Карбовичем [Ярослав Стецько] і Юрком [Василь Кук] ідемо зголоситися до команди дивізії. Хочемо знати ясно про ситуацію, щоби не загнатися в большевицькі руки. Довкола гаряче. Деякі відділи німецькі вертають назад. Інші кажуть, невідомо що буде. У команді дивізії покликаюся на кличку, подану мені Юрком. На те справляють мене до старшини першої сотні. Карбович і Юрко остають, а мене беруть на авто і ідемо. По довгих крутанинах, по різних торгах добиваємося вкінці в селі Руда до лейтенанта Ліппеля з 1 сотні. Він дуже зайнятий. Чекаю довго. ...Лейтенантові Ліппелеві зголошуюся від Організації Українських Націоналістів Степана Бандери на подане гасло. Згідно з інструкцією, яку одержав. Випитував про силу організації в районі Краківця. Відповідаю, згідно з правдою, що тут арешти розбили (організацію). [Ліппель] хоче від мене відомостей про все, що діється з тамтого боку фронту. Справи, котрі я порушую, – зброя для міліції, наша порядкуюча акція тут і т.п. – його не інтересують. – Тепер війна, бої й мені потрібна інформація з тамтого боку. Представляю роботу ОУН на тамтих теренах. [Партизанка, саботажі, розкладова робота і т.д.] Показую наші відзнаки [оргвідзначка на грудях – хрестомеч і ОУН]. Пропоную розкинути з літаків, бо політруки женуть до бою людей терором, страшать, що німці всіх розстрілюють. Як дістануть наші відозви – відразу все зміниться. Він вагається й потім, після нараді з іншими й відповідає, що це неможливо. Вони роблять це власною ініціативою. Зате пропонує нам перейти через фронт в мундирах полонених на тамтой бік. Я погоджуюся вишукати таких людей. Завтра, отже, звяже нас з відповідними штеллями» [58, с. 80–82].

Припускаємо, що згаданий лейтенант Ліппель був офіцером розвідки, який відповідав за зв'язок з агентами та диверсантами. З огляду на те, що існував спеціальний пароль, згідно з яким здійснювався контакт з певною групою і їм давалися завдання на користь німецької армії, можемо зробити висновок про те, що така група не мала нелегального характеру в очах вермахту. Також важливим моментом є те, що учасник похідної групи розповідає офіцеру

вермахту про «порядкувальну акцію», тобто організацію влади та міліції по селах та містечках у безпосередньому тилу військ, які наступають, а також порушує питання зброї для міліції. Це є однозначним доказом, що всі ці дії відбувалися з санкції/дозволу керівництва вермахту і не мали самостійного характеру.

Окремо слід зазначити про тип завдань, який вони проговорюють: необхідність отримання розвідданих із радянського боку, відсилання за лінію фронту переодягненої в радянську форму спеціальної групи українців, розкидання з німецьких літаків листівок ОУН. Всі ці завдання збігаються з напрямком роботи підгрупи II краківського пункту «Абверу».

Також важливо розглянути питання щодо можливості похідної групи слідувати за вермахтом. Василь Кук свідчить, що 23 червня він разом із Стецьком, Лебедем і Равликом безперешкодно перетнули ріку Сян на легковому автомобілі, зареєстрованому у військовому відомстві, хоча їхні документи не давали права на перебування в зоні бойових дій [58]. Ярослав Стецько у своїх спогадах, опублікованих в журналі «Сурма», навпаки акцентує на перешкодах, які чинила німецька влада та таємність перетину кордону, розповідаючи, що деякі члени, як наприклад Ярослав Старух, перетинали кордон на возах під сіном. Він нібито всіляко обманював німців, відрекомендовуючись перекладачем, членом «Червоного Хреста» або членом фіктивної «пропаганда-кампанії» [112, с. 16].

Щодо німецьких документів, які дозволяли пересуватися у прифронтовій смузі, свідчення Ярослава Стецька та Василя Кука розходяться. Ярослав Стецько стверджував, що вони користувалися фальшивими документами, підробленими або викраденими [112, с. 16]. Також у звітах Степану Бандері Ярослав Стецько просить дістати йому аусвайс бо в прифронтовій зоні часто перевіряють документи [10, арк. 10]. Проте Василь Кук стверджував, що дехто у групі мав добути різними способами військові документи, видані німецьким вищим військовим командуванням, до яких військові ставилися з довірою [58]. Те, що члени керівної похідної групи диспонували перепустками Вермахту, а також їх

підробляли, свідчить лист до Ярослава Стецька члена проводу ОУН(б) від 29 серпня 1941 р.: «Дня 27.08 покликав мене до себе Лтн. Е. мій тепер зв'язковий. Цей той, мабуть, що вас возив до Берліна, і наказав мені в категоричній формі, що я маю йому до 1.09. зложити зелені авсвайси: Буркута, Лебеда, Мащака, Гасина, Дудара, Сивака, Юрка. Про авсвайс Мащака й Юрка мені нічого не відомо, – через мене вони їх не дістали. Подав мені до відома, що вони ствердили, що ми фалшуємо ті зелені авсвайзи і що ті сфальшовані вони мають в руках... <...> сказав авсвайзи я мушу мати, бо в противному разі будемо говорити інакше! “Так само, щоби наші люди вицофалися з прифронтової полоси”» [11, арк. 17].

Одночасно теза про те, що частині особового складу похідних груп доводилося таємно переходити кордон, підтверджується звітом керівника пункту зв'язку в Ярославі Галайди від 28 червня 1941 р. У ньому йдеться про те, що станом на 27 червня близько 80 осіб перейшло кордон, проте з ускладненням бо перестали пускати вози і треба вбхід переходити річку Сян. Прикордонна служба (Grenzschutz) ловила порушників кордону і передавала в гестапо або відразу відпускала. У звіті Галайда навіть радить, як оунівцям з похідних груп уникати примусового повернення до Генеральної губернії: «Усі, хто перейшов вже на другий бік, а його там зловили, – нехай кажуть, що йдуть до Німеччини, тоді їх завернуть на українські землі» [10, арк. 16].

Резюмуючи матеріали щодо (не)легальності перетину кордону руху керівної похідної групи ОУН(б), можемо стверджувати, що дехто з групи мали санкцію від збройних сил Третього Райху на перебування та діяльність у прифронтовій зоні як організатори місцевої влади, агенти розвідки чи забезпечення приязного ставлення місцевого населення до Вермахту. Одночасно плани бандерівців йшли значно далі за співпрацю з німцями. Прагнучи сконцентрувати максимальну кількість влади на місцях для проголошення та підтримання «Акту про відновлення незалежності України», похідні групи мали значно більший кількісний масштаб, ніж було домовлено з німцями. Відповідно учасники ОУН(б) отримали менше перепусток і посвідчень, що і призвело до дво-

їстої ситуації існування відкритого та підпільного перетину кордону та дій в прифронтовій смузі.

Через бойові дії та затримку просування Вермахту на схід, керівна похідна група перебувала в Краківці 26 та 27 червня. Місто стає центром концентрації учасників похідної групи, зокрема, по обіді прибуває ще п'ятеро під керівництвом Солонинки [58, с. 85].

Перед приходом до Львова члени керівної похідної групи відпрацювали алгоритм «Порядкової Акції». З допомогою звітів учасників групи можемо реконструювати дії бандерівців:

О 17:00 відбулися збори в будівлі колишньої Комуністичної партії, на яких були присутні близько ста осіб. Відкривав та проводив збори Ярослав Старух, до президії був включений впливовий місцевий церковний діяч отець декан Матковський. На початку Старух зreferував політичну та військову ситуацію та нагальні завдання. Відбулися вибори начальника районної ради, голови міської ради, коменданта районної міліції, голови міської міліції та референта жіночих справ та суспільної опіки.

Згідно з напрямками роботи, на зібранні член групи referували відповідні питання: господарські – Косак, пропагандивні – «Медвідь» (Василь Кук) [58, с. 85]. Важливо зазначити, що на всіх зборах такого типу члени групи всіляко наголошували, що діють за дорученням провідника ОУН Степана Бандери. 25 червня в листі-інструкції референт керівної похідної групи з пропаганди Ярослав Старух наголошує, що всюди мають бути встановлені жовто-блакитні прапори та великі написи про Україну та Бандеру [10, арк. 15].

Також важливим є факт, що вибране міське та районне керівництво мало скласти на представника ОУН (Стецька) «приречення згідно з текстом інструкції». Потім спільно пішли до коменданта міста, який затвердив міську управу [58, с. 94–95].

Намагання максимально сконцентрувати владу в руках ОУН(б) яскраво проілюстровано в звіті Ярослава Старуха від 29 червня. Звітуючи про реалізовані завдання, Старух акцентує: завдяки тому, що його група прибула

до Краківця з певним запізненням, один поляк зміг потрапити в міську управу, а якби приїхали ще годину пізніше, то була би призначена зовсім інша, «нам не відповідна» управа [58, с. 94–95]. Додатковою мотивацією до швидких дій було суперництво з ОУН(м), що також вислала своїх активістів зі схожими завданнями. У звіті учасника похідної групи Германіка від 29 червня знаходимо інформацію, що Спольського зі своєю групою в прискішеному темпі спрямовано на шлях Любачів – Немирів, оскільки шлях Любачів – Синява опанований мельниківцями [58, с. 92–93]. На своєму шляху представники ОУН(м) розповсюджували «Чорну книгу», у якій бандерівці були названі большевицькими агентами, що дезорієнтувало місцевих і не дозволяло швидко й ефективно інсталювати пробандерівське місцеве врядування.

Діяльність керівної похідної групи ОУН з організації місцевих влад у період між 22 та 30 червня 1941 р., тобто до входження до Львова, була по суті відпрацюванням доктрин і завдань, які були сформульовані перед війною. Напрацьований за цей короткий період досвід був повторений у Львові в значно більшому масштабі. Під цим кутом важливо розуміти поведінку членів групи щодо єврейського населення тих сіл та містечок, де похідна група формувала керівні інституції.

Загальний контекст сприйняття концепту «юдео-большевизму» можемо знайти у звіті Василя Кука від 29 червня: «У війську (РСЧА) великий терор політруків-жидів і пропаганда сильна, що герман [німці – М.Б.] вирізує усіх полонених...» [58, с. 92]. Ярослав Стецько у своєму звіті до Степана Бандери від 25 червня приділяє значно більше уваги євреям і можливій загрозі, відповідає, що створення міліції допоможе усунути євреїв і вберегти населення: «Передвчора (23.06) в селі Кобильниці Руській жид із стриху вбив жовніра німецького і коня, за що німці розстріляли на місці двох націоналістів свідомих – Михайла Сеника і Миколу Швана. У тій справі арештували Лозинського Івана і Думу Михайла, порядних людей – подає отець Согор Лев, що ручить за них. У середині того самого дня вбили жиди одного німецького вояка. Арештували лише жидів. Жиди нарочно провокують, кажуть що їм нема життя,

отже, хочуть винищувати наших людей і наше населення. То пімста над населенням жидів. Хай інтервенюють в ОКВ. Населення ставиться добре до німців, помагає... Робимо міліцію, що pomoже жидів усувати і охоронить населення. Ці вбиті, й усе село процесією витало німців, а тепер огірчене. Ті вбиті були націоналісти, хай ОКВ вплине. Міліція їм pomoже зробити порядок. Отець Лев вже zorganizував міліцію, має писану від ОУН повновласть до того і село [Кобильниця– М.Б.] це прийняло. Отже, хай всюди ідуть на зустріч міліції, то вона тих жидів усуне... т.д...» [10, арк. 10].

Сюжет Ярослава Стецька про вбивство євреєм німецького вояка викликає особливий інтерес, оскільки він був частиною звіту Степанові Бандері і не мав публічного / пропагандивного характеру – виглядає, що Ярослав Стецько справді мав таку інформацію. Проте у звітах німецьких підрозділів не знаходимо підтвердження цього або схожого сюжету.

У суботу 28 червня група перебувала в Яворові, а в неділю 29 червня о 09:00 і Василь Кук перебував в Яворові [10, арк. 12].

Дослідження структури, завдань і дій керівної похідної групи від 22 червня 1941 р. дозволяє нам розуміти логіку діяльності її членів у Львові. Їхні відносини з представниками Третього Райху та координацію з Вермахтом. Окрім цього, добре задокументовані практики з встановлення місцевої влади, які були напрацьовані протягом восьми днів, використані й у Львові.

Підсумовуючи дії Керівної Похідної Групи ОУН(б), слід зазначити такі аспекти:

1. Переважно бандерівці діяли в прифронтовій зоні Вермахту, який наступав, за відома та дозволу військового керівництва Третього Райху. Виконуючи корисну арміяцям функцію з організації «прихильної» місцевої влади, а також допомогу в розвідці підрядянських територій та виявленні ворожих елементів. Одночасно переслідувались і власні цілі: залучення до влади якомога більшої кількості прихильників ОУН(б), пропаганда власної – бандерівської – фракції серед місцевих українців, недопущення до новостворених керівних органів

поляків і мельниківців. Крім цього, велася прихована пропаганда створення української держави.

2. Попри те, що у звітах трапляються антисемітські висловлювання членів керівної групи, проте в місцях, де вона працювала, не знаходимо доказів антиєврейського насильства. Для прикладу, Лідія Грунберг з Мостиськ, описуючи події початку війни, не пригадує погрому в її містечку, натомість свідчить, що німці розстріляли кількасот євреїв [47, арк. 4].

Підрозділ «Нахтігаль». Оскільки підрозділ «Нахтігаль» як військова одиниця, а також його бійці кожен індивідуально були важливим актором під час зайняття Львова та подальшого насильства, видається важливим проаналізувати його структуру та бойовий шлях.

Обидві німецькі розвідувальні структури, військова – «Абвер» (Abwehr) та політична – Головне управління державної безпеки (Reichssicherheitshauptamt) мали недовіру до українських націоналістичних організацій, що діяли на території Третього Райху. За їхніми оцінками, станом на 1940 р. до 40 % оунівців співпрацювало з НКВС [4, арк. 17]. У своїй роботі вони опиралися радше не на організацію загалом, а на окремих довірених осіб, як, наприклад, полковник Роман Сушко – військовий референт проводу ОУН [29, арк. 173].

На прикладі створення «Легіону імені Євгена Коновальця» спостерігаємо повне розходження в баченні ролі та завдань підрозділів у керівництва Вермахту та ОУН(б). Для проводу українських націоналістів-бандерівців, які лобіювали створення «Легіону імені Євгена Коновальця»¹ та займалися безпосереднім рекрутуванням бійців, він був майбутнім зародком української армії та місцем підготовки військових кадрів. Як ми зазначали вище, українські історики приймають тезу щодо неофіційної домовленості між керівниками бандерівської фракції ОУН(б) та групою офіцерів «Абверу» про умови повстання підрозділів «Нахтігаль» та «Роланд». Припускаємо, що такі вимоги з боку

¹ Автор не використовує термін «Дружини Українських націоналістів», оскільки вищезазначена назва не трапляється в тогочасних документах, натомість для означення використовується термін «Український військовий легіон», «Легіон імені Євгена Коновальця».

ОУН справді були. На користь цієї тези, свідчить подальша публічна риторика керівництва ОУН(б).

Зокрема, призначений 1 липня 1941 р. «Начальним комендантом Української національної революційної армії» (далі – УНРА) в уряді Ярослава Стецька Іван Климів (Легенда) у своїй відозві про створення та завдання УНРА пише про підрозділи «Нахтіаль» та «Роланд», тобто «Український військовий легіон» як про окрему структуру, що «діє під єдиним керівництвом проводу ОУН та її Вождя Степана Бандери» [12, арк. 1].

Проте для керівництва Вермахту, зокрема офіцерів «Абверу», підрозділ «Нахтігаль» розглядався як «Sonderformation» – спеціальна формація з чітко визначеними тактичними завданням у складі більших німецьких формувань [15]. До таких завдань входила, зокрема, протидиверсійна боротьба та передова охорона стратегічних об'єктів – мостів, складів із боєприпасами, радіостанцій, залізничних вузлів тощо. Підрозділи такого типу відігравали важливу роль для стратегії блицкригу: захоплювати, утримувати та не дозволяти мінувати або знищувати об'єкти інфраструктури, які життєво важливі для швидкого просування механізованих підрозділів вглиб ворожої території. Також варто відмітити низьку моторизацію підрозділу, відсутність транспортних вантажівок для перевезення особового складу, що свідчить про його невисоку бойову пріоритетність. Зокрема, у спогадах бійця підрозділу Теодора Корінця йдеться, що від радянського кордону на річці Сян до Янівського лісу під Львовом пересувалися пішки [1, арк. 12–23].

Формування підрозділу розпочалося з березня 1941 р., зі створення головним проводом ОУН(б) військового штабу легіону. Мобілізаційним відділом керував Микола Лебедь, його заступником було призначено Олександра Луцького. Робота була побудована наступним чином: від проводу Олександр Луцький і Юрій Лопатинський отримували анкети членів і симпатиків ОУН та ухвалювали рішення щодо їхньої придатності до військової служби. Далі відібрані анкети передавали Володимирі Федаку, який безпосередньо зв'язувався з контактами з Краківського пункту Абверу для направлення претендентів у

місця формування легіону. З боку вермахту організаційний супровід здійснювався краківським пунктом «Абверу» (Abwehrstelle Krakau) під керівництвом майора Ернста цу Айкерна (Ernst zu Eickern).

Судячи з рівномірного розподілу по навчальних таборах, військова підготовка велася по ротах (die Kompanie). За свідченнями Луцького, приблизно по 100 осіб відправлено до таборів у населених пунктах Криниця та Дукля (південна Польща) і 150 до Бранденбургу. Аналізуючи спогади про бойову підготовку вояків «Нахтігалю» та свідчення фельдфебеля Альфонса Паулюса з краківського пункту «Абверу», можемо резюмувати, що вона мала форму звичайних піхотних тренувань [2, арк. 210].

У травні усі три групи були зведено в місті Нойгамер для подальшого бойового залагодження. Згодом із Кракова до Нойгамера прибули члени провуду ОУН(б), що мали зайняти керівні посади в підрозділі, серед них Шухевич та Луцький.

На етапі формування планів нападу на Радянський Союз, 25 травня 1941 р. було передбачено використання спеціальної формації «Нахтігаль» у Львові та околицях для зайняття та забезпечення захисту наявної інфраструктури [15]. Згідно з планами командування, у діяльності підрозділу не передбачалося жодної пропагандистської, політичної чи інших ролей під час бойових дій.

Важливо зазначити, що мета використання підрозділу не повідомлялася бійцям та їхнім українським зверхникам. Тим, кого направляли до легіону, говорили, що вони будуть проходити курси з військової підготовки для ОУН. У протоколі допиту від 1 серпня 1945 р. у Києві Олександр Луцький зазначав: «Навіть мені, до початку червня 1941 року [Микола] Лебедь офіційно заявляв, що цих людей ми направляємо на військові курси, і лише на початку червня в розмові, німецький офіцер, граф Тун мені заявив, що в найближчому майбутньому Німеччина нападе на Радянський Союз...» [3, арк. 288].

Підрозділ складався з трьох рот (сотень/Компаніє), керівництво підрозділом та кожною сотнею було покладене на німецьких офіцерів – Ервіна

фон Туна та Гогенштайна, Фрідріха Міддельгауве та Шіллера (на жаль, не вдалося встановити імені), хоча, перед формуванням підрозділу німці обіцяли, що командирами стануть українці з числа проводу ОУН(б). Проте, за свідченнями Олександра Луцького, після прибуття до Нойгамеру їх було зачислено рядовими бійцями і лише в другій половині червня призначено командирами відділень. Хоч це свідчення суперечить спогадам бійців «Нахтігалю» та подальшій історіографії, воно є правдивим. Насамперед, в німецьких військових документах не згадуються прізвища українців-офіцерів, а лише німці. Також аналізуючи світлина бійців «Нахтігалю» у військовій формі червня – липня 1941 р., ми можемо відслідкувати, що пропонуване ОУН-керівництво – Шухевич, Луцький, Лопатинський та інші – не мали офіцерських відзнак на уніформі Вермахту.

Єдиним, знайденим нами документом, у якому вказується, що Роман Шухевич завершив офіцерські курси та служив в чині капітана німецької армії, є протокол допиту Альфреда Бізанца від 23 листопада 1949 р. [7, арк. 15–22]. Проте в протоколі допиту багато неточностей і спотворювань. Зокрема, старший оперативний уповноважений Кузнецов декілька разів запитує Бізанца про «Вищу розвідувальну школу Абверу» в місті Бранденбург, в якій нібито навчався Шухевич з початку 1941 р. до нападу Німеччини на Радянський Союз [7, арк. 15–22]. Проте нам не вдалося знайти підтвердження існування такої школи. Також варто додати, що, входячи до проводу ОУН(б), Шухевич не міг бути весь цей час присутнім на таких курсах через організаційні обов'язки в Кракові. Імовірніше, Бізанц мав на увазі чотири тижневі курси «Абверу» з підготовки диверсантів, куди також направлялися українці з числа членів і симпатиків ОУН.

Незважаючи на німецьких командирів, бійці «Нахтігалю» сприймали українських старшин як своїх зверхників і зверталися до них згідно зі званнями, прийнятими в ОУН. Саме тому у всіх спогадах комбатантів «Нахтігалю» Романа Шухевича називають командиром підрозділу «Нахтігаль». У бойових

умовах українські старшини забезпечували технічне виконання наказів німецьких офіцерів у командуванні відповідними сотнями та відділеннями.

Враховуючи присутність на чолі кожної компанії підрозділу «Нахтігаль» німецького офіцера, можемо зробити висновок, що саме вони давали накази та відповідали за дії своїх бойових одиниць. Це пов'язано з особливістю німецької традиції управління військами (*Auftragstaktik*), де існувала оперативнотактична самостійність командирів навіть малих підрозділів – кожному лейтенанту ставилося завдання відповідно до особливостей його підрозділу і саме він вирішував, у який спосіб завдання має бути виконане, спираючись на бойові обставини безпосередньо на місці [203, р. 215–216].

Навчальний полк «Брандебург 800» (*Lehrregiment Brandenburg z. b. V. 800*), на базі якого здійснювалася підготовка підрозділів «Нахтігаль» і «Роланд», перебував під керівництвом начальника другого відділення «Абверу» полковника Ервіна Логаузена (*Erwin von Lahousen*). Складався він із трьох батальйонів (*das Bataillon*) та п'яти спеціальних рот (*die Kompanie*). Кожен із трьох батальйонів складався з чотирьох рот. Перший батальйон під командуванням майора Ганса Фрідріха Гайнца [191, s. 172] з 28 квітня перебував в місті Закопане (на півдні сучасної Польщі), де до нього приєдналася спеціальна група «Соловей» (*Sondergruppe Nachtigall*).

Наказом від 12 червня спеціальна формація «Нахтігаль» підпорядковується полку «Брандебург» [15]. У середині червня Гайнц отримав наказ про перебазування другої та четвертої роти разом зі спеціальною групою «Соловей» до Перемишля. У такий спосіб було сформовано так звану бойову групу «Гайнц» (*Kampfgruppe Heinz*), що поміж перших підрозділів мала увійти до Львова. У військових документах бойова група іменується «Батальйон 800» (*Bataillon 800*). Це пов'язано з тим, що Гайнц був командиром першого полку «Батальйону 800», який дислокувався безпосередньо в місті Бранденбург. Під час наступу на Львів під командуванням Гайнца перебувало лише дві з його чотирьох рот.

Помилковими є твердження, що «Нахтігаль» як самостійна військова одиниця був підпорядкованим безпосередньо Першій Гірсько-стрілецькій дивізії Вермахту. Адже три компанії (сотні) перебували у складі більшої тактичної одиниці разом із ще двома німецькими компаніями та мотоциклетним підрозділом. Назвою цієї тактичної одиниці була бойова група «Гайнц» (Kampfgruppe Heinz) [30]. До того ж, у звітах про бойові дії, керівництво бойової групи окремо називає українські компанії (U-Kompanie) або змішані (gemischte Kompanie).

4.2. Битва за Львів 29–30 червня 1941 року

Місто Львів знаходилося у визначеній зоні оперативної діяльності трьох дивізій Вермахту. 71 піхотна дивізія (71. Infanterie-Division) наступала з північно-західного, Перша гірсько-піхотна дивізія (1. Gebirgs-Division) – зі західного, Четверта гірсько-піхотна (4. Gebirgs-Division) – із південно-західного напрямків.

Фактично, битва за Львів між РСЧА та Вермахтом розпочалася наказом щодо зайняття Львова 49-му Гірсько-піхотному командуванню, виданим 28 червня о 11:40, під назвою «Спеціальна інструкція “Львів”» (Sonderanweisung «Lemberg»). У наказі йдеться про те, що підрозділи Батальйону 800 мають зайняти центр міста, а спеціальна група СД має діяти за власним спеціальним планом без участі військ [22, арк. 86] (це важливий момент, адже свідчить, що група СД не уповноважена / не мала залучати до своєї діяльності війська). Далі в наказі описується схема зайняття міста Вермахтом і забезпечення порядку для подальшого просування військ. Зазвичай, завданнями підрозділів такого типу є моніторинг і контроль порядку та дисципліни серед військових.

Ввечері 28 червня командир 32 танкової дивізії полковник Пушкін зібрав начальників частин в командному пункті сільської хати в Рясному. Після ознайомлення зі ситуацією на фронті комбриг дав команду почати відхід. За планом загальний відступ мав проходити під прикриттям сильних ар'єргардів,

сформованих із танкових полків. 32-га танкова дивізія, яка дислокувалася безпосередньо в місті, мала сформувати два таких ар'єргарди. Для цього танкам Пушкіна треба було відходити через Львів на Винники побатальйонно [74, с. 58]. Згідно з наказом, дислоковані у Львові підрозділи РСЧА розпочали свій рух через місто на схід. За ними полки 32 танкової дивізії розпочали звертання в ротні колони та розпочали пересування на Винники. На випадок, якщо німці спробують переслідувати або перекрити дорогу, військам, що відступали, були залишені танкові заслони (малі групи з одного-двох танків). Їхнім завданням було підтримувати безпосередній контакт із противником і не дозволити раптового удару в тил.

За день до фактичного захоплення міста вермахтом 29 червня командир Гірсько-піхотного командування генерал гірсько-піхотних військ (General der Gebirgstruppe) Людвіг Кублер (Ludwig Kübler) видав наказ про призначення сорокадев'ятирічного кадрового військового, полковника Карла Вінтергерста (Karl Wintergerst) комендантом міста Львова [25, арк. 22]. Серед іншого, йому наказано забезпечувати охорону міста, регулювання руху, запобігання мародерству місцевим населенням, запобігання безладам будь-якого роду, також тим, які можуть спричинити військові. Для виконання цих завдань коменданту міста надається можливість вживати навіть найжорсткіші заходи [17].

Для виконання поставлених завдань у розпорядження Вінтергерста надаються сили та засоби у вигляді штабу 132 комендатури гірської артилерії (Artillerie-Kommandeur 132), «батальйону 800» (тобто вся бойова група «Гайнц»), патрульна група, моторизований поліцейний батальйон, частини 760 батальйону регулювання руху, а також Другий батальйони Першої Гірсько-стрілецької дивізії для охорони центру міста [22, арк. 105].

Виходячи зі завдань, які було поставлено командуванням Корпусу перед згаданими вище військовими частинами, ми можемо робити деякі висновки:

1. Самі бойові дії були ретельно сплановані відповідно до безпосередніх обставин;

2. Кожна військова частина, що брала участь в операції, мала своє конкретне завдання та функцію;
3. Взаємодія військових із місцевим населенням мала підпорядковуватися конкретній утилітарній меті – забезпечення порядку для подальшого просування військ на схід;
4. Спеціальній команді СД надавався повний карт-бланш для дій у місті згідно з їхнім планом, проте не уповноважено залучати військових;
5. Призначений комендант Львова ще перед зайняттям міста був проінформований про свої обов'язки та конкретні завдання, а в його розпорядження надавалося достатньо сил і засобів, щоб утримувати ефективний контроль над Львовом.

Станом на ранок 29 червня на північно-західних підступах до Львова сформувалося військове угруповання, у складі трьох батальйонів 98 та 99 полків Першої дивізії Гірської Піхоти, 79 та 501 полки Гірської артилерії, а також бойової групи Гайнц у складі 2 німецьких та 3 «змішаних» (українських) компаній з приданим мотоциклетним підрозділом, яким було наказано взяти місто Львів.

Близько 13:00 сили Першого, Другого та Третього батальйонів 98 полку Гірських Стрільців під командуванням полковника Еберта Пікнера (Egbert Picker) вийшли на лінію Рясне Польське (нині Рясне – 2) – Брюховичі. До кінця доби 29 червня полк вийшов на підступи до міста, зокрема сили Першого Батальйону зайняли позиції на Клепарові та Кортумовій Горі, сили Третього Батальйону – Голоско, Другий Батальйону закріпився перед Збоїськами. Штаб 79 полку Гірської Артилерії (Gebirgs-Artillerie-Regiment 79) розмістився в Рясному Польському [18].

Вечір 29 червня. З радянського боку в північно-західній частині Львова займав оборону 233 полк конвойних військ НКВС 29 червня до 15:00. Далі підрозділ був передислокований у східну частину міста та отримав завдання прикривати війська, що відступали [51, с. 16–27].

Того дня командний пункт 63 танкового полку 32 танкової дивізії знаходився на вулиці Личаківській. Начальник штабу полку Олександр Єгоров, перетинаючи місто, так описав атмосферу у Львові: «В середині дня поспішаю на командний пункт полку. Механік-водій веде танк знайомими вулицями. Місто дуже змінилося за цей час. Воно майже безлюдне, чимало будинків зруйновано бомбами, під гусеницями хрускає бита черепиця та скло. На великій швидкості проносяться військові машини, навантажені ящиками з боєприпасами та майном. Всі поспішають на Винники, на схід» [74, с. 60].

Хоча часто в спогадах знаходимо свідчення про те, що «совєти» покинули Львів ще в суботу 28 червня, це не відповідає реальності. Ймовірно, після майже тижня активних пересувань військових вулицями міста та евакуації в містян виникло відчуття відносної тиші. До того ж, воно могло скластися через відсутність патрулів військ НКВС та міліції в міському просторі.

Станом на 20:00 довкола Львова оборонні бої велися такими частини РСЧА: 97 стрілецька дивізія перебувала на підступах до міста східніше Янова, 81 моторизована дивізія в місті Городок. Одна частина військ Четвертого механізованого корпусу була виведена поблизу Винниківського лісу на сході Львова, інша частина пробувала закріпитися по лінії населених пунктів Зимна Вода – Басівка – Наварія [130]. Штаб Шостої армії знаходився в селі Ременів за 20 кілометрів на південний схід від центру міста [130]. Третя кавалерійська дивізія утримувала рубіж Кам'янка-Бузька – Жовква, а 41-ша стрілецька дивізія лінію Артасів – Куликів – Калинівка.

У зв'язку з натиском Першої гірсько-піхотної дивізії вермахту 97 стрілецька дивізія РСЧА по обіді відступила на північно-західну околицю Львова. Проте після 20:00 німецькі мотоциклістам вдалося прорватися на Клепарів [130].

Отримавши завдання завзято боротися за збереження Львова та відступати лише за крайньої необхідності, по обіді 29 червня радянські підрозділи закріпилися на лінії західніше міста. Згідно з доповіддю військової ради Шостої армії, лінія фронту пролягала по лінії Кам'янка-Бузька, Артасів, Кули-

ків, Голоско, Західна околиця Львова, Левандівка, Рудно, Лапаївецький ліс та Наварія [130].

З настанням темряви танки одного з батальйонів 63 танкового полку пройшли через місто на схід по вулиці Личаківській, закріпившись із двох сторін дороги на Винники. Вантажні автомобілі з військовим майном сконцентрувалися у Винниках, де залишалися до світанку 30 червня. Завданням полку було не допустити прориву німецьких військ на шосе Львів – Золочів з боку Кам'янки-Бузької [74, с. 60].

Згідно з доповіддю про службову діяльність, 233 конвойний полк НКВС о 02:00 покинув Львів, рухаючись через Сихів на Бібрку [51, с. 16–27].

Станом на опівніч 29 червня, вийшовши на рубіж Клепарів – Кортумова – Гора – Голоско – Збоїська, командування Першої Дивізії Гірської піхоти припинило подальший наступ [24, арк. 2]. До центру міста було вислано спеціальний патруль із «українців в цивільному», котрі повернулися 30 червня о 01:30 та повідомили, що Львів захищають лише важкі танки та бронеавтомобілі, тобто вони доповіли про танкові заслони 32 дивізії РККА. Окрім того, розвідувальна група повідомила про масові вбивства українського населення [16].

О 02:30 роти бойової групи «Гайнц» розпочинають рух у колонах дорогою на Львів на відстані 500 метрів позаду Першого батальйону 99 Полку гірських стрільців (I. Bataillons des Gebirgsjäger-Regiments 99) під командуванням майора Йозефа Фляйшмана (Josef Fleischmann). Через відсутність додаткових директив командири груп дійшли згоди, що група Фляйшмана рухається містом до Цитаделі².

Майор Фляйшман о 03:50 передав Гайнцу наказ із дивізії зупинити наступ. Проте через інформацію, що в тюрмах НКВС, які палали, ще є живі

² Основний військовий об'єкт Львова, розташований у центрі міста на Калічій Горі. Цитадель – це комплекс фортифікацій побудованих у 50-х рр. XIX століття для можливої протидії будь-якому повстанню в місті (стратегічне розташування дозволяє ефективно контролювати центр Львова). Тим часом, роти «Батальйону 800» рухалися по вулиці Янівській з висоти Залізничного вокзалу для зайняття визначених об'єктів.

німецькі солдати та українці (інформація надійшла від керівників українських сотень), Гайнц ухвалив рішення не зупиняти просування до собору Святого Юра. Аналізуючи мотиви рішення командира бойової групи, продовжувати наступ на центр міста та не виконувати наказ зупинитися, німецький дослідник Ганнес Геер (Hannes Heer) резюмує, що Гайнц керувався справжнім завданням «Полку 800»: «взяти під контроль тюрми та, можливо, координувати антиєврейські акції» [179, s. 416]. Теза – помилкова, адже, припускаючи, що командування Вермахту призначили «Нахтігалю» цю спеціальну політично-пропагандистську роль, тоді який сенс до трьох українських компаній прикріплювати ще дві чисто німецькі, які формували тактичну військову одиницю – бойову групу «Гайнц». Також дві німецькі роти бойової групи «Гайнц» продовжують рух до центру Львова та займають попередньо визначені наказами об'єкти.

У своїх наказах Гайнц керувався типовою військовою логікою, оскільки в пріоритеті його підрозділу було забезпечення безпеки інфраструктурних об'єктів міста (основними з яких були залізнична станція та військові склади) та протидія потенційним диверсіям. Отже, дві німецькі компанії, яким найбільше довіряли, були направлені на ці об'єкти, водночас українські компанії направлені зайняти позиції з нижчим пріоритетом.

Щодо рішення Гайнца таки продовжувати наступ, ігноруючи наказ, можемо виділити дві основні мотивації, які він називає у своєму звіті від 3 липня: можливість врятувати з тюрем, які палали, живих німецьких солдатів та українців – родичів бійців його групи; запобігти розграбуванню складів і магазинів, «які натовп та євреї вже збиралися грабувати» [29].

Нішення базуються на розвідувальних даних, які надала спеціальна група з перевдягнутих у цивільний одяг українців. Також, аналізуючи ці дані, можна припустити мотивацію керівництва українських компаній насамперед рухатися до собору Святого Юра, аби забезпечити безпеку Митрополита Андрея Шептицького. Майор Гайнц у своєму рапорті вказує, що в 04:00 ранку його спеціальна група знайшла Митрополита в будівлі біля собору, який палав [29]. Проте ми знаємо, що ні сам собор Святого Юра, ні будівлі навколо не горіли та не

були об'єктом жодних дій з боку радянських підрозділів, які відступали. Оскільки ні в планах, ні в директивах зверхників Гайнца не знаходимо наказу рухатись безпосередньо до Митрополичого собору, можемо припустити наступну ситуацію. Офіцери «Абверу», знайомі з політичними елітами Галичини, наголосили, що Митрополит Шептицький є важливою особою, з якою необхідно першочергово зустрітись та забезпечити охорону. Імовірноше, цими офіцерами були представники пункту краківського «Абверу».

Важливим моментом у звіті майора Гайнца є дані, що натовп та євреї збираються грабувати склади. Найімовірноше, саме таке формулювання командир отримав від спеціальної розвідувальної групи українців у цивільному одязі, про яку йшлося вище. Та зі спогадів Євгена Наконечного ми знаємо, що радянська влада частково сама роздавала продовольство, «щоб воно не попало до німецьких рук» [77, с. 92]. Також були непоодинокі випадки грабунку місцевими мешканцями (незалежно від національної приналежності) магазинів та складів по всьому місту [141, с. 91].

Заняття Львова вермахтом. О 4:00 30 червня Перший батальйон 99 Полку гірських стрільців на чолі з майором Фляйшманом зайняв Львівську цитадель на горі Вронських [29]. Шляхом простих підрахунків, враховуючи позиції Першого батальйону та підрозділів групи «Гайнц» станом на 03:00 та відстань, яку подолали підрозділи до 4:00, можна констатувати, що підрозділи Батальйону 800 не були першими, що увійшли до центральної частини міста.

Рух гірських стрільців нижньою частиною вулиці Янівської (нині вулиця Тараса Шевченка) підтверджується спогадами Євгена Наконечного, у яких він згадує, що перед світанком 30 червня з невеликою групою своїх сусідів, спостерігаючи за розвилкою вулиці Янівської та Городоцької, помітили військових у німецькій формі та гірських черевиках (виключна особливість уніформи та спорядження гірських піхотинців Вермахту), які рухались у напрямку Оперного театру [77, с. 94]. Імовірноше, гірські стрільці належали до 98 полку гірської піхоти, завданням яких було зайняти стратегічну висоту – Високий Замок і військові будівлі навколо нього.

О 04:20 Друга компанія Батальйону 800 під командуванням капітана Гартмана взяла під контроль головний залізничний вокзал, танкоремонтну майстерню, а також основний продовольчий склад і залізничні мости (ймовірно, йдеться про мости на північ і південний захід від вокзалу).

Згідно зі спогадами Юрія Лопатинського, близько 04:30 частина його сотні почала рух до собору Святого Юра, частина на вулицю Лонцького та Пелчинську [108, с. 7]. Боєць «Нахтігалю» Костянтин Таланчук згадує, що після 04:00 весь його підрозділ почав рухатися найшвидшим шляхом до собору Святого Юра, з верхньої частини вулиці Янівської (нині Тараса Шевченка) вулицею Бема (нині Бенедиктовича), перейшовши Городоцьку, далі Шпитальною (припускаю, що тут автор помилився, маючи на увазі вулицю Пйотра Скарги – нині вул. Озаркевича) [56, с. 64]. Зіставивши ці два свідчення та географію Львова, а саме те, що найближчий шлях до «Тюрми на Лонцького» через Святоюрські пагорби, вся перша сотня рухалася вище описаним маршрутом між 04:30 та 05:00.

У той самий час Друга сотня, за словами Лопатинського, рушила до міської газівні (нині вул. Газова) та тюрми на Замарстинові (йдеться про тюрму № 2 по вул. Замарстинівська, 7). Ці свідчення підтверджує звіт Гайнца, який рапортує, що спеціальна група «Ратуша» відправилася займати та забезпечувати склади в центрі міста та в'язницю на вулиці Казімежовській (нині вул. Городоцька) [29].

У період між 05:30 та 06:15 передові частини підпорядкували та виставили патрулі до головної пошти (нині вул. Словацького, 39); будинку ГПУ (Регіональне Управління НКВС, нині вул. Вітовського, 55), де знайдено відомчі документи радянських безпекових органів; шкіряного заводу (сучасна фабрика «Світанок» по вул. Промисловій), міської електростанції (вул. Персенківка, нині вул. Козельницька), куди одразу викликали працівників, щоб відремонтувати пошкоджене обладнання, а також до шоколадної фабрики. Припускаємо, що йдеться про фабрику Nazet («Світоч») по вул. Заводській, оскільки Леон Велічкер згадує, що бачив німецьких солдатів що «грабували» фабрику

[105, р. 35]. Також було зайнято «Арсенал» з велетенською кількістю зброї [29], ймовірно, йдеться про казарми та бокси на вулиці Городоцькій, де було знайдено 30 танків, у тому числі 12 важких, та одна танкетка протиповітряної оборони. Окремо в звіті йдеться про зайняття товарної станції (Клепарівська залізнична станція), де велику кількість цінних речей захищали від мародерів.

О 07:00 було зайнято всі передбачені об'єкти та склади, а в місцях, де були можливі вибухи, забезпечено безпеку. О 09:00 радянська бойова група з трьома кулеметами атакувала радіо-ретрансляторну станцію (вул. Івана Франка). Проте частина четвертої компанії змогла відбити атаку та захопити кулемет.

Всі три компанії підрозділу «Нахтігаль» були розміщені в центральній частині Львова та в перші дні були залучені до охорони міських об'єктів. Константин Таланчук зазначає, що після привітання Митрополита Андрея Шептицького на площі між Собором і митрополичими палатами другий взвод першої компанії «Нахтігалью» під керівництвом Романа Шухевича рушив до «Тюрми на Лонцького» (нині вул. Степана Бандери, 1) для охорони порядку [56, с. 64]. Саме там перед тим було вбито його брата – Юрія Шухевича. Після полудня взвод замінили та перевезли в іншу локацію.

На новій локації Таланчуку вдалося дістати машину ЗИС (ймовірно, йдеться про вантажний автомобіль ЗИС 5 – тритонка). Отже, ввечері 30 червня його взвод поїхав до місця ночівлі на Темних Валах. Ймовірно, йдеться про будівлю Другої німецької гімназії (сучасна СШ № 8 по вул. Підвальна, 2), у якій стаціонувала перша компанія «Нахтігалью» до виходу зі Львова.

Отже, ми можемо з високою точністю реконструювати розташування підрозділів бойової групи «Гайнц», першого батальйону 98-го та 99 Гірськопіхотного полку у Львові станом на ранок 30 червня 1941 р. Також можемо констатувати, що всі основні військові, цивільні об'єкти та стратегічні висоти були зайняті згаданими підрозділами. Станом на ранок 30 червня 1941 р. місто Львів повністю перебувало під контролем Вермахту. Полковник Вінтергерст приступив до виконання покладених на нього завдань військового коменданта

Львова. Локація зайнятих об'єктів дозволяла, по-перше, спостерігати за всіма подіями в місті, в тому числі, за будь-якою активністю місцевого населення, по-друге, наявні у Львові сили та засоби Вермахту були здатні попередити, зупинити та ліквідувати будь-які прояви диверсій, грабунку чи насильства за першої потреби.

Таке швидке та ефективне зайняття та опанування міста вермахтом вже зранку 30 червня дозволяє нам спростувати дві важливі тези. Перша теза представників кіл ОУН (б) (Ярослава Стецька, Василя Кука) та подальшої історіографії, що спиралася на їхні описи, що Львів 29–30 червня Львів був під контролем українських націоналістів. Друга про те, що існував кількадечний період безвладдя у Львові, коли більшовики пішли, а німці ще не прийшли [98, s. 56], [104, s. 165], [141, с. 91]. Військові документи чітко вказують на факти, що вночі 29 червня, коли радянські ар'єргардні підрозділи покинули місто, перші відділи Вермахту увійшли до Львова – і на ранок 30 червня ефективно його зайняли.

Першим завданням німецьких підрозділів 30 червня у Львові було розквартирування. Пошук і зайняття відповідних приміщень для відпочинку та ночівлі особового складу, який не був задіяний у подальших наступальних операціях проти Радянської Армії. Старші офіцери займалися розміщенням власних штабів, як наприклад командир бойової групи «Гайнц», що також розмістився в ратуші. Також до Львова прибували вищі офіцери 17 армії та 1 Гірськострілецької дивізії, тиллові частини забезпечення, інженери та ремонтники. До в'язниць направлено армійських пропагандистів «робити фото і записи» [26].

Військовий комендант міста полковник Вінтергерст зі своїм штабом прибув до Львівської ратуші о 08:30 [179, s. 410]. Першочерговими завданнями, окрім забезпечення порядку, було відновлення функціонування міської інфраструктури – електро-, газо- та водопостачання.

Про повний контроль Вермахту над Львовом свідчить, наприклад, звіт майора Гайнца про передачу іншим підрозділам, зайнятих «батальйоном 800»

об'єктів від 2 липня 1941 р. Головну пошту та вантажний двір було передано під охорону поліційному батальйону ще 30 червня, будівлю ратуші 1 липня о 08:00. Склади зброї та провізії передані Першій дивізії гірських стрільців 30 червня о 18:00. Того ж дня Третьому Батальйону Зв'язку (Nachrichtenbatallion, 3) передані електростанція та казарма на вул. Городоцькій. Також значна частина об'єктів станом на 2 липня знаходилася під охороною бійців Гайнца, серед них майстерня з ремонту танків, державний банк, радіостанція, пивоварня та спиртзавод [8, арк. 11].

Підрозділи Вермахту впевнено займали Львів, хоча траплялися поодинокі перестрілки з окремими ар'єргадними відділами РСЧА та військ НКВС.

Станіслав Ружицький дуже яскраво описував в'їзд німців до Львова: «В місті панує розрядка напруги. Перш за все, в'їзд німців був приємною несподіванкою. ...кожного вразив різкий контраст постави німців та більшовиків. Більшовики в місті (думаю про військо, в якому, зрештою, була повно місцевих), поводитися дуже непевно, ходили по вулицях налякані, постійно оберталися, весь час з карабіном з багнетом наготові, тримаючи перед собою. Бувало, якийсь постріл викликав хаотичну беззмістовну і панічну стрілянину, з усіх сторін падали невинні жертви. Німці приїхали до нас, як до приятелів. Усміхнені, впевнені в собі, карабіни завішані на плечах, зазвичай лише із пістолетом, схованим в кабурі, однозначно не викликали ні страху, ні паніки. Помітно силу сугестивного авторитету німецької армії, бачив, як один німецький солдат з револьвером при поясі, якого навіть взагалі не діставав, розброїв та привів 12 бійців, які, налякані та деморалізовані, без жодного опору піддалися своїй долі» [59, s. 550].

Окрім підрозділів Вермахту, 30 червня до Львова почали прибувати підрозділи айнзацгрупи «В». У щоденних звітах керівництва «Поліції безпеки» та СД, про діяльність айнзацгруп під час операції Барбароса, знаходимо повідомлення про зондеркоманду 4b (SK 4b) під керівництвом Гюнтера Германа (Gunther Herrmann): «30.06. – Передова група/командування (Vorkommando) вже у Львові. У Львові зайняте управлінське місце (Zentralstelle): будівля

НКВС. Тюрми переповнені вбитими, найстрашніші жахіття. ЕК 5 та ЕК 6 знаходяться в дорозі до Львова». Звіт Гайнца дозволяє уточнити час прибуття групи та передачі будівлі НКВС на Пелчиньській – 30.06 о 12:00 [8, арк. 11].

4.3. Полишені в'язниці

Однією з ключових подій для німецьких військових 30 червня став огляд покинутих радянських тюрем. Одними з перших до тюрем дісталися роти підрозділу «Нахтігаль».

Ми загадували вище, серед ключових мотивацій майора Гайнца та його групи швидкого руху до Львова була отримана ним інформація, що коли радянська влада відступає, то вбиває в'язнів тюрем, серед яких можуть бути німецькі військовополонені. Також у звітах ми бачимо пошук полонених німців у лікарнях і тюрмах.

Побачене в «Бригідках» описує командир Третьої роти підрозділу «Нахтігаль» лейтенант Шіллер у своєму звіті до 603 польової комендатури (Feldkommandantur 603) XXXXIX-го Гірського армійського корпусу від 2 серпня 1941 р.: «Після входження до Львова 30 червня 1941 р. моя рота між іншими об'єктами зайняла також державну в'язницю на вулиці Казімержовській. Шукаючи у в'язниці живих українських полонених, у підвалі я почув такий сильний трупний запах, що був змушений надіти маску. Під час подальшого просування я опинився у сховищі/підвалі, що відкрило мені шокуючу картину. У стіні був отвір, в якому можна було протиснути ноші/носилки. У цьому отворі знаходився застряглий труп. В одному з кутів знаходилася купа мертвих тіл більше метра заввишки, трупи були скинуті один на одний і присипані тонким шаром піску» [8, арк. 107].

Командувач 49-го гірського корпусу генерал Людвіг Кюблер виїхав до Львова зранку 30 червня та проїжджав повз тюрму «Бригідки». Під час поїздки Кюблера супроводжував офіцер генерального штабу майор Гайнц Герре (Heinz

Danko Herge). Саме він розповів командирі корпусу про трупи, знайдені в цій та інших в'язницях міста. Після доповіді Кюблер віддав наказ мешканцям міста упізнавати тіла вбитих в'язнів. Згідно з повідомленням майора Герге, коли вони поверталися до Яворова за кілька годин, то помітили, що перед тюрмою зібралася велика кількість людей. По обіді службовці штабу корпусу повідомили, що необхідно розкласти тіла вбитих у дворах тюрем, щоб їх могли розпізнати родичі. Кюблер залишив старшого військового суддю (Oberkriegsgerichtsrat) Вільке «слідкувати за подіями безпосередньо на місці» [207, s. 276].

Важливо зазначити, що згідно зі свідченнями офіцера штабу міської комендатури Львова капітана Юргена Мейдлінга, в обід 30 червня польову жандармерію (військову поліцію) було відправлено охороняти тюрми [179, s. 419].

Дуже важливим каменем спотикання для вивчення антисврейського насильства у Львові є дискусія, чи в тюрмах було знайдено покалічені тіла, а також тіла жінок та дітей, чи це були лише чутки, також контраверсії довкола питання, хто саме калічив вбиті тіла: чи це були тюремники НКВС, чи це зумисно зробили українці, щоб показати німцям «жахіття советів».

Історіографічну дискусію навколо цього питання добре відобразив Александр Мотиль у збірнику документів «The Great West Ukrainian Prison Massacre of 1941. A Sourcebook» [67, p. 61], [137, c. 48]. Найбільшого наукового значення тезі про посмертне нівечення тіл українцями надав Богдан Мусял у дослідженні «Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschießen» [198, s. 266–267]. Аргументація Богдана Мусяля, який зазначав, що радянські органи, які поспішно відступали, просто не мали часу, аби знущатися над в'язнями, не витримують жодної критики.

Серед численної кількості свідчень і спогадів нам вдалося знайти лише одне джерело, що вказує на умисне нівечення тіл українцями. Це анонімне свідчення втікача з Варшави у 1939 р., що описав свої спогади про Львів для архіву Рінгельблума 7 грудня 1941 р.: «Йшлося про те, що большевики, поки-

даючи Львів, підпалили всі тюрми та повбивали в'язнів. Серед них переважали українці, заарештовані за участь в міських боях, але не бракувало також і євреїв, як зрештою і поляків. Отож українці почали твердити, що єврейське НКВС замордувало українців, *спеціально понівечили навіть рештки своїх співгромадян* [мій курсив – М.Б.], їх фото поміщали в пресі, і під час прибирання в'язниць, до роботи, в яких брали євреїв, масово їх вбивали» [59].

Оцінюючи вищезазначене джерело, можна висунути гіпотезу, що його автор, стверджуючи, що українці понівечили тіла вбитих в'язнів, відтворює плітки, які циркулювали в єврейській спільноті або власну здогадку. Він не стверджує, що був свідком цього процесу, а також не описує додаткових обставин. Можна припустити, що це свідчення є ще одним підтвердженням, наскільки стосунки між різними групами у Львові були отруєні взаємними стереотипами.

Щодо понівечених тіл у тюрмах, варто зазначити, що вони справді були і в німецьких звітах, і у фотографіях перших днів відображена реальна картина [19]. Про обставини знущання над в'язнями з боку радянських охоронців тюрем згадує у спогадах Євген Наконечний. Він розповідає про свого сусіда Владислава Желязни, кримінального злочинця, який відбував покарання в «Бригідках». Приблизно 27–28 червня його випустили з в'язниці, ймовірно, він потрапив до категорії «битовиків» – засуджених за побутові неважкі злочини, які, як ми писали вище, підлягали звільненню.

Розповідаючи обставини свого звільнення батьку Наконечного, він розповів, що в канцелярії тюрми відбувалася постійна пиятика. Тюремне начальство, виписуючи документи на звільнення, запропонувало Владиславу Желязному приєднатися до їхнього «застілля»: «<...> – Здоровий мужик, трохи попостив і зголоднів – підтвердив доброзичливо начальник і раптом запитав: «А за бабами ти, мабуть, тоже сильно зголоднів? У нас того добра хватає. Пішли за мною, польський вор, угощу тебе дівками». Він завів мене в якесь приміщення, схоже на катівню. Там на столах лежали голісінькі молоденькі дівчата, прив'язані за руки до якихось стінних гаків. Дівчати тихенько, мов

немовлята скиглили. Глянули вони на нас з такими смертельно переляканими очима, аж моторошно стало. «Вибирай любу», – сказав начальник. «Хто вони?», – спитав я ошелешено. «Якісь харцерки». Зауваживши мою розгубленість, додав: «Ну, помімаєш, харцерки – ето скажені фашистки. Їм все одно скоро каюк, пользуйся, поки ще можна. Дівки молоденькі, сочні, скористайся нагодою» [77, с. 85].

На нашу думку, вищезазначене свідчення видається досить правдивим, адже переповідаючи слова Желязни, Наконечний достатньо точно відтворює події у в'язниці першого тижня війни. Також відомо, що на той час у «Бригідках» була ув'язнена група харцерів. Зокрема, Єжи Венгерський зазначає, що було ув'язнено чільних діячів цієї скаутської організації – Леопольда Адамцьо, Юзефе Чариша, Адама Чижевського та ін. [214, s. 267]. Частині з них вдалося пережити розстріли в тюрмах. Тому дівчата-харцерки могли перебувати в тюрмі. Ці свідчення співпадають з недавно опублікованими документами НКВС, які підтверджують поширеність надмірної жорсткості серед її працівників, зокрема катування і нівечення тіл, особливо молодих дівчат – зокрема, в Україні перед самою війною [106], [109].

Також важливим моментом було те, що радянські охоронці тюрми мали насправді достатньо часу в період між 24 та 29 червня. Вони не виконували жодних додаткових функцій, крім обліку в'язнів і виконання вироків. Як вже було зазначено в попередньому розділі, охороною та обороною тюрем займався 233 полк конвойних військ НКВС. Де-факто, тюремники чотири доби перед відступом були запечатані у в'язницях. Також, маючи на руках списки в'язнів, яких мають розстріляти, вони могли самі вирішувати – залишати когось ще на кілька днів живим чи ні. Додатковим фактором міг стати стрес, вживання алкоголю. Припускаємо, що комбінація цих факторів і стала причиною для актів знущання над живими чи вбитими в'язнями.

Одразу після зайняття Львова командування 17 армії направило групу військових суддів і лікарів для обстеження в'язниць [215, s. 215]. Суддя військово-польового суду доктор Томпфорде у звіті від 30 червня зазначає, що в

тюрмах не знайдено жодних дитячих трупів, зокрема жодного немовляти. Водночас у слідчому ізоляторі НКВС було знайдено тіла двох хлопців-підлітків віком від 12 до 14 років. Серед трупів у «Бригідках» була дівчина приблизно від 18 до 20 років. Окрім пострілів у голову також було видно сліди жорстокого поводження, спричиненого тупими предметами [28, арк. 335].

Штабний лікар Георг Сальтцер за присутності свідка Мюллера 6 липня, склали протокол огляду в'язниць. У ньому йдеться, що серед оглянутих у «Бригідках» тіл одна жінка з відрізаною правою груддю. В одного чоловіка відсутні геніталії. У різних чоловіків пальці або руки були частково розчавлені або роздроблені. Тіла кількох жінок і одного чоловіка були зв'язані. Розірваний одяг на тілах жінок зі слідами жорстокої поведінки. Розтріпане волосся деяких жінок свідчать про страждання, поки їх не застрелили. У «Замарстинівській» в'язниці численні тіла зі зв'язаними руками та ногами, багато слідів жорстокого знущання та каліцтва [28, арк. 339].

Попри велику кількість польських та українських свідчень, у яких згадуються звірства в тюрмах, ми погоджуємося з тезою Кая Штруве, що вони значно перебільшені. Багато з них засновується на чутках та особистих переживаннях авторів.

Перебільшені наративи про звірства важливі з точки зору внутрішньогрупової динаміки комунікації, а саме посилення інтенсивності обміну інформацією всередині кожної з національних груп. Тобто українці, як і поляки, посилено комунікують про звірства советів, що відображається у схожих сюжетах про розп'ятого священика з розрізаним животом і пришитим тільцем новонародженого, чи закатовану дванадцятирічну дівчинку, яка висіла на залізному штирі в підвалі тюрми на вулиці Лонцького [28, арк. 346]. Водночас в одному єврейському спогаді знаходимо поголос, що українці навмисне нівечили тіла у тюрмах. Той самий наратив спостерігаємо і в описах боїв за Львів німецьких гірських піхотинців: «...жінки з розпоротими животами, діти, 3000 українців вбиті все це зробила жидокомуна» [27, арк. 33].

Як і у випадку Йозефи Вітве, яка давала свідчення німецькій комісії за кілька днів, так і у випадку Івана Кіндрата, який описував побачене в тюрмі на Лонцького за п'ятдесят років – в 1991 р. – ми можемо спостерігати циркулювання перебільшеного нарративу звірства в тюрмах. Поширення таких перебільшених спогадів є ще одною важливою характеристикою суспільної атмосфери, яка склалася у Львові перед вступом німецьких військ.

4.4. Три вітки / групи ОУН(б) – прибуття, дії, координація

У понеділок 30 червня, близько 05:00 територія собору Святого Юра стала стихійним збірним пунктом для українців Львова. Л. С. описує, яким чином львів'яни почали збиратися на Святоюрських пагорбах: «...аж тут, у нічній тиші, несуться маєстатичний і цілющий нерви голос церковного дзвону <...> Львів'яни вставали, протираючи очі й дивилися на годинник: четверта година ранку. <...> в цій порі ніколи не було Служби Божої. Пощо цей дзвін дзвонить? Частина мешканців Львова, напевно, оберталася на другий бік і досипала решту ночі, радіючи, що ніхто не каже йти до бомбосховища. Але дійсні сини цієї землі знали, як знали їхні діди і прадіди, що дзвін не тільки кличе на церковну відправу, він теж віщує нещастя або небезпеку, сигналізує велику подію або кличе на нараду у важливій справі. Вони знали що йде про громадське діло. Ці не думали більше про насолоду раннього сну; вони з поспіхом вбиралися і з поспіхом прямували на Святоюрську гору, куди їх кликав голос дзвону. Спочатку поодинокі, але чим ближче мети, тим більшими струмочками йшли люди» [107, с. 3].

Припускаємо, що саме звук церковних дзвонів собору Святого Юра став причиною збору львівських українців у цій локації. Ю. Лопатинський свідчить, що площа довкола храму заповнилася людьми. О 05:30 на подвір'ї між собором та Митрополичими палатами була вишикувана частина першої сотні «Нахтігалю», командував шикуваннями Роман Шухевич [56, с. 65]. О 06:30

Митрополит Шептицький прийняв делегацію «Нахтігалю» на чолі з Шухевичем та німецькими офіцерами. Владика винесли на балкон митрополичих палат, звідки він поблагословив стрільців і вірян [108, с. 7].

Серед малої кількості свідчень про події на Святоюрській горі найдетальніше події описує член ОУН(б) Богдан Казанівський, якому вдалося втекти з тюрми № 1 кількома днями раніше. Він зазначав, що там були присутні представники керівництва місцевого львівського осередку ОУН, які попередніми днями вели перестрілки з радянською владою: «...до нього [Шухевича] підійшов молодий, стрункий мужчина, що ростом нагадував Івана Климова. Він при виструнченій поставі подав Романові якусь довгу кличку. Я з дискретності відвернувся щоб не чути організаційних таємниць. Обидва про щось коротко поговорили, а тоді Роман відрекомендував мені його як Ігоря. Я догадувався що це міг бути провідник ОУН на Львів, а може, Львівську область» [75, с. 211]. Окрім Ігоря на площі перебував Старик, який за словами Богдана Казанівського «був разом із цілою групою членів ОУН» [75, с. 211].

Важливим моментом є те, що в жодних свідченнях чи документах члени ОУН на подають справжніх імен, які ховалися за псевдонімами Ігор і Старик. Ярослав Стецько, наприклад, у своїх спогадах також загадує «провідника ОУН на Львів», але не вказує його імені.

Судячи з розмови та наказів Романа Шухевича Ігорю, Казанівському та Старику, він не мав безпосереднього контакту з Керівною похідною групою та не знав, коли саме вони прибудуть до Львова. Зранку 30 червня Шухевич віддавав розпорядження з організації місцевої влади та опанування міста, де-факто аналогічні роботі керівників похідної групи: «Передусім треба, щоб всі повернулися на свої місця праці, щоб українці перебрати провід установ і підприємств у свої руки, та щоб ці установи могли якнайшвидше працювати нормально, хоч навіть у зменшеному обсязі. Треба зберегти державне та громадське добро від грабежів і взяти його під свою опіку. У найкоротшому часі мусять нормально працювати міське та обласне управління і всі комунальні підприємства. Все мусить бути під нашою контролею» [107, с. 3].

Також Роман Шухевич вимагав від Казанівського, щоб він став тимчасовим комендантом Львова та організовував керівництво до приходу раніше визначеного ОУН коменданта Львова Євгена Врецьолу, що рухався до міста в складі Похідної Групи.

Незадовго до 09:00 другий взвод першої роти (другий рій першої сотні) на чолі з Шухевичем рушив до тюрми на Лонцького, де ймовірно був вбитий його брат Юрій [56, с. 65]. Решта підрозділу залишалася біля собору до 10:30, після чого промарширували до Ратуші, у якій розміщувалися польові кухні [107, с. 3].

Після консультацій Богдан Казанівський, Ігор і Старик взялися за організаційну роботу – реєстрацію серед присутніх колишніх військових підстаршин і старшин. За короткий час до групи приєднався Омелян Матла – також член ОУН, що зумів пережити різню в тюрмі № 1. Казанівський намагався переконати його стати тимчасовим комендантом Львова.

У своїх спогадах Богдан Казанівський детально описує процедуру запису в міліцію, створення команд і перші завдання: «Старик із людьми розклали столик на подвір'ї і почали реєстрацію військових мужчин. Реєстровані переходили на друге подвір'я (перед школою), і знову мав до них коротку промову, зв'язану з моїм пляном щодо забезпечення цілого міста перед всякими несподіванками з боку поляків... Я вважав за доцільне вислати окремі групи із призначеним комендантом на такі головні пункти міста: головна станція, залізничні верстати, Підзамче, Арсенал, газівня, електрівня, водопроводи, поштовий дім, ратуша, й більші будівельні об'єкти міста» [75, с. 211–212]. Відділ мав від 20 до 40 осіб, після формування відділів окремі члени ОУН під керівництвом Старика роздавали зброю.

Важливим документом, який підтверджує правдивість процесу першого набору міліції на Святоюрських пагорбах, є спогади Дмитра Гонти від 1947 р. Досить важливо те, що Дмитро Гонта не був членом ОУН і описує події з точки зору стороннього спостерігача: «Записувались до міліції головно студентська молодь, записався і я з огляду на те, що 20 років тому був я військовим,

неміг спокійно дивитись на цю масу неупорядкованих людей з національними пов'язками на лівім рукаві, бо при записуванні видавали пов'язки. Підходить до мене якийсь селянський хлопчина обвішаний бомбами і з рушницею за плечима і в досить грубій формі звертається, щоб я не втручався в не свої справи, бо вони тут порядкують, хто це "ми" мені було невідомо, чи це про себе він думав, чи може про якусь групу людей мені було невідомо, але зрештою це таке маловажне, став я до шерегу, який уже трохи упорядкував і по всьому. Нарешті вишикували цих людей у два шереди, перевели на подвір'ї біля палати митрополита де відбувався запис, прийшло якесь "начальство", проходячи побачили мене. "Ви що тут робите?" питають. "Таж я українець, то й роблю те що в дану хвилину потрібне!" відповідаю. "Це можуть робити молодші, Ви йдіть і робіть щось більше відповідальне!". Вийшов я з шерегу, зняв з руки пов'язку і на хвилину задумався, що маю робити?» [162].

Припускаємо, що «селянський хлопчина обвішаний бомбами «був оунівцем – членом групи Старика, про яку розповідає Казанівський. А його зверхність до Гонти була реакцією на ймовірний коментар Гонти про «масу неупорядкованих людей». Адже якщо цей «хлопчина» брав участь в перестрілках із радянськими силовими органами попередніх днів, то відчував себе значно важливішим від старшої невідомої йому особи, яка дає поради. Також цілком можливо, що бандерівці намагалися не допустити до творення поліції мельниківців зі старшого покоління, тому й наказали щоб він «йшов та робив щось більше відповідальне».

Після зустрічі з Омеляном Матлою, Богдан Казанівський переконав його стати тимчасовим комендантом Львова, апелюючи до наказу та авторитету Романа Шухевича. Далі, передавши справи організації міліції Старика, Казанівський разом із Матлою переходять на інший бік площі до монастиря сестер Сакракерок (площа Святого Юра, 1), де розпочали облаштовувати приміщення тимчасової міської комендатури.

У своїх спогадах Ярослав Стецько не подає часу, коли саме він прибув до собору Святого Юра. Припускаємо, що Керівна похідна група прибула до обі-

ду після 11:00. Виходимо з того, що ані Казанівський, який весь ранок перебував саме там, ані бійці першої роти підрозділу «Нахтігаль» не згадують про зустріч з членами похідної групи ОУН. Стецько лише зазначає, що біля собору зустрів провідника ОУН на Львів, ймовірно Ігоря, що доповів йому оперативну ситуацію у Львові [81, с. 180].

Прикметно, як у своїх спогадах Ярослав Стецько намагається вибудувати концепт бойових дій організованих відділів ОУН із радянською владою, спотворюючи факти. Зокрема він зазначає, що Іван Климів 30 червня з бойовими частинами оперував у околицях Золочева і намагався прорватись до Львова [81, с. 181]. Та, як вже зазначалося вище, Климів перебував у Руді Ружинецькій у штабі 17 армії Вермахту. Такі спотворювання характерні також для спогадів Василя Кука, який зазначає, що керівна похідна група прибула до Львова 28 червня, тобто перед зайняттям міста Вермахтом [58].

Зі спогадів Ярослава Стецька, Василя Кука та Богдана Казанівського можна зробити висновок, що вони взагалі не пересікалися один з одним 30 червня, хоч в передобідню пору знаходилися по різних боках однієї площі. Судячи зі захопливого тону розповіді Богдана Казанівського про проголошення Акту відновлення Української держави та створення уряду, досить сумнівно, що він би зумисне замовчав у спогадах зустріч із членами Керівної похідної групи ОУН. Припускаємо, що у членів групи не було часу й бажання займатися створенням й інструктуванням міської міліції, і після отримання звіту від Ігоря вони взялися за ключові для них справи, а саме підготовку вечірнього збору.

Підсумовуючи події ранку 30 червня та початок створення української народної міліції, можемо стверджувати такі тези: створення міліції відбувалося силами місцевих активістів ОУН (б) до приходу Керівної похідної групи; процес створення мав хаотичний, поспішний та мало організований характер; до лав міліціонерів записувалася переважно студентська молодь, без жодної додаткової перевірки (їх формували в команди (групи), які відсилали для опанування важливих міських об'єктів, після цього охочим роздавали стрілецьку

зброю, а до кожної групи долучали бойовиків ОУН(б) з групи Старика); добровольцям не видавали посвідчень, єдиною ознакою приналежності до поліції була синьо-жовта пов'язка на рукаві (судячи з того, що робота Гонти в поліції завершилася лише зняттям пов'язки, залишення лав поліції жодним чином не обліковувалося).

Підсумовуючи діяльність віток ОУН(б) у Львові, варто зазначити, що всі вони увійшли у взаємодію та координацію лише перед обідом 30 червня.

Акт проголошення відновлення Української незалежності. Після розмови з Митрополитом Шептицьким Ярослав Стецько пішов до міської Ратуші. За словами Стецька, по обіді в ратуші він нотував думки для вечірньої промови. Там він зустрівся з Романом Шухевичем, який підтримав ідею проголошення акту відновлення державної незалежності. Василь Охрімович у протоколі допиту радянськими органами державної безпеки повідомив, що саме в Ратуші первинно планувалося провести засідання зборів. Проте, коли учасники почали збиратися, німці повідомили, що будівля зайнята, тоді локацію було змінено [6, арк. 3].

Незалежно від Ярослава Стецька, Керівна похідна група ОУН у Львові розпочала встановлювати міські владні структури за напрацьованою попередніми днями схемою. Основою їхньої роботи була максимально швидка організація Міського управління. Для цього близько 17:00 було скликано «найвидастніших громадян Львова, компетентних по цій лінії» [81, с. 180–181]. Хоча нам не вдалося знайти добових звітів членів ОУН(б) зі Львова, як це було з попередніми населеними пунктами, припускаємо, що мотивації та дії Керівної похідної групи були ідентичними до «Порядкової Акції» в Краківці. Винятком було те, що міська міліція вже була створена та діяла в місті. Як і попередніми днями, завданням Керівної похідної групи було недопущення мельниківців, поляків чи тим більше євреїв до органів місцевого врядування. А також демонстрація та пропаганда сили й впливовості бандерівського крила ОУН, перед лідерами української громади у Львові.

Подібно, як в попередніх населених пунктах, Стецько особисто «за-

присягав членів новоствореної Управи» [81, с. 181]. Керував зборами Ярослав Старух, який повідомив Стецька, що д-р Юрій Полянський є кандидатом на посади в Львові, погодився обійняти пост, а «компетентні громадяни» вирішили його підтримати [81, с. 191]. Після чого Стецько склав присягу Полянського на вірність Українській Державі.

Дуже цікава особистість – Юрій Полянський. Йому вдалося зберігати високий соціальний статус у Львові з усіма представниками влади від початку ХХ століття. У 1918 р. учасник листопадових боїв у Львові в складі УГА, а з 1920-х рр. упродовж двох років входив до керівництва УВО. У часи Другої Речі Посполитої викладав в академічній гімназії, Львівському (таємному) українському університеті та Львівській богословській академії. З вересня 1939 р. він обіймав низку важливих посад у Львівському університеті.

З поміж інших, особа Юрія Полянського служить добрим прикладом поведінки українців під час змін влади в очах львівських євреїв. Серед опису Станіслава Ружицького перших днів зайняття Львова Вермахтом натрапляємо на пасаж про становище та поставу українців: «Ті самі панове: котрі 21.09.1939 сердечно вітали “визволителів” з-під кнута польської шляхти та отримували добрі крісла в радах, адміністраціях, колишні товариші, начальники, депутати, директори, професори, достойники – добре знані до того – тепер же роз’їжджають автами з німецькими офіцерами, допомагають виловлювати “ворожі елементи”, партійців, енкаведистів, важливіших урядників, професорів і тих місцевих [очевидно, крім українців, бо їм можна було в Польщі бути пілсудчиками, в червоній республіці комуністами, а тепер націоналістами.], які займали будь-які поважніші становища. <...> І так українці отримали власну міліцію, міський уряд (із колишнім польським інспектором, та колишнім радянським віцекуратором, професором та президентом університетської профспілки на чолі)...» [59, s. 550–551].

Таке бачення Станіславом Ружицьким української громади Львова та її поведінки щодо німців у перші дні окупації міста мав обриси дуже дошкульного та образливого. Проте така критика у дечому слушна. Також тези Стані-

слава Ружицького ілюструють готовність до активної співпраці з німцями не лише представників ОУН(б), а й ширшого кола української інтелігенції з позанаціоналістичних кіл. Не викликає сумніву, що мотивація до такої співпраці носила швидше ситуативний та утилітарний характер, ніж ідеологічний. Проте такий стан справ у середовищі українських еліт Львова свідчить, що ОУН(б) не була єдиною групою, яка намагалася колаборувати з Третім Райхом, а швидше однією зі сторін, що проактивно боролася за той клептик влади, який допускали німці на окупованих територіях.

Зразу після призначення міського управління Львова в залі товариства «Просвіта» розпочалися Національні Збори. Як стверджує Ярослав Стецько, на них з'явилися понад сто видатних громадян Львова.

Керівна група ОУН(б) проводила політику доконаних фактів не лише щодо Третього Райху, але й українських середовищ Львова. Не викликає сумніву щире бажання Ярослава Стецька та його оточення боротися за відновлення української держави, проте так само важливо розуміти, що одним з елементів такої поспішної акції була монополія політичного простору Львова. Конкуренція з ОУН(м) за прихильність в українському середовищі штовхала їх скористатися ситуацією необізнаності місцевих українських еліт про конфлікт із Мельником.

На спеціальному слуханні в заступника секретаря Генерального губернаторства у Кракові 11 липня 1941 р. Юрій Полянський зазначив: «Оскільки українцям, які залишились у Львові, не був відомий партійно-політичний розвиток ОУН, стали можливими неправдиві інформації з боку людей Бандери, які призвели до жалюгідних випадків» [31, арк. 4].

Не меншим елементом що вимагав від Стецька швидких дій були представники Райху, зокрема учасники краківського пункту «Абверу» майор цу Айкерн та капітан Кох, про яких йшлося раніше. Їхнім завданням було кувати та контролювати націоналістів: тримати в межах дозволеної співпраці та присікати можливі спроби виходу за межі політичних активностей, що їм дозволялися. На відміну від офіцерів польових частин Вермахту, яких не скла-

дно було ввести в оману, бо вони не знали української мови та політичної ситуації, з представниками «Абверу» це зробити було б неможливо.

Припускаємо, що члени Керівної похідної групи ОУН розуміли, що вікно їхніх можливостей обмежене часом прибуття до Львова офіцерів краківського пункту «Абверу». Ганс Кох виправдовував допущення його групою незалежних дій Ярослава Стецька пізніми прибуттям до Львова через затримання майором з Першої Гірськострілецької дивізії, що змусив його та Айкерна робити спеціальну перепустку від дивізії [31, арк. 5].

Ганс Кох на спеціальному слуханні описує події вечора 30 червня: «Близько 19:20 майор цу Айкерн та капітан Кох прибули до міста. Перш за все, вони склали візит митрополитові. Там вони дізналися, що деякі їхні співробітники пішли на збори до будинку “Просвіти”. Майор цу Айкерн та капітан Кох відразу ж розшукали ці збори. <...> Їхня поява викликала незмірне захоплення. На трибуні перебували голова зборів – тимчасовий бургомістр Полянський з іншими відомими українцями міста та Стецько» [31, арк. 6].

Серед основних учасників зборів був представник митрополита Шептицького Йосип Сліпий та капелан підрозділу «Нахтігаль» отець Іван Гриньох.

Під час розслідування «Акту проголошення відновлення незалежності України» державним під-секретарем уряду Генерал-губернаторства Кундтом, Кох та Полянський всіляко намагаються виправдати власну поведінку та відмежуватися від дій бандерівців. Зокрема, Кох зазначає: «...після зачитаного Стецьком декрету номер один про створення уряду, він взяв слово та пояснив, що війська Адольфа Гітлера захопили край і, згідно з німецькими вимогами першочерговим завданням українців є зберігати спокій і порядок та без зволікання знову взятися до праці. Через те, що йде війна, політикою не можна займатися в жодному разі. Наказувати можуть лише німецькі збройні сили».

Важливим моментом, що характеризує динаміку відносин між основними акторами українського табору та представниками «Абверу», є розповідь Коха про завершення зборів: «Професор Кох завершив словами «Зіг гайль» за фю-

рера, до чого захоплено приєдналися головуючий та збори. Безпосередньо після цього Стецько вигукнув здравницю Степанові Бандері. Цу Айкерн та Кох відразу ж залишили збори, подавши руку Полянському та іншим визначним учасникам, а Стецькові ні» [31, арк. 86].

Отже, Кох та Айкерн дали зрозуміти Полянському, що для подальшої співпраці з Третім Райхом він повинен ізолювати себе від групи Стецька. Наступними днями Кох провів додаткові розмови з Полянським та «відомими львівськими українцями» у своїй канцелярії, облаштованій у будівлі Ратуші, де проінструктував новопризначеного бургомістра щодо його поведінки з ОУН(б). На тому ж таки розпитуванні в Кундта Полянський зазначає: «Вже наступними днями люди Бандери були в нього зі списками членів партії, яких, за їхньою вимогою, треба негайно прийняти у різні відомства міської адміністрації. Він це відхилив, апелюючи, що не може допускати партійних політиків і може використовувати лише фахівців» [31, арк. 87].

Завдяки цьому сюжету можемо спостерігати, що попри блискавичні дії Керівної похідної групи 30 червня 1941 р., вони не змогли отримати лояльне українське керівництво в місті Львові. А в наступні дні їм було щораз важче розміщувати власних активістів на важливих посадах у місті.

Одразу після зборів ввечері 30 червня з Львівської радіостанції було трансльовано проголошений «Акт відновлення незалежності» [19]. У спогадах Ярослав Стецько зазначав: «Я дав доручення силою взяти радіостанцію, якщо був би спротив німців, які евентуально скорше опанували б її. Так не було. Ми її скорше зайняли. І Старух дозволив німецькій “пропаганда – компанії” говорити з радіостанції нашої, заявляючи, що у цій справі має рішення нашої влади розподілити час передавання між обох партнерів» [81, с. 195].

Та, як ми вже зазначали раніше, радіостанція належала до ключових інфраструктурних об'єктів Львова, які займали підрозділи бойової групи «Гайнц». 30 червня о 09:00 біля радіостанції навіть відбулася перестрілка між частиною четвертої компанії та групою бійців РСЧА. По обіді радіостанцію зайняла рота пропаганди під командуваннями лейтенанта Льоттермозера. Згі-

дно зі свідченнями Коха, людям Стецька вдалося видати себе за вповноважених здійснити радіопередачу. Диктором, який прочитав підготовлені Стецьком прокламації, був Юліан Савицький, член ОУН та працівник радіостанції за радянських часів.

Те, як представники ОУН(б) намагалися представити в подальших спогадах як володіння радіостанцією у Львові, входить у канву загального післявоєнного дискурсу ОУН про повне заволодіння та контроль над Львом у перші дні окупації міста Вермахтом. Та приклад із радіостанцією дозволяє вкотре пересвідчитись, що насправді жодного контролю Керівна похідна група не мала. На практиці, це була швидше вмiла маніпуляція часом і використання необізнаності в ситуації певних німецьких військових.

Також за ситуацією довкола розбудови українських держаних органів групою Стецька уважно стежило гестапо в обличчі офіцерів айнцацгрупи «В». Про їхнє глибоке розуміння ситуації свідчать численні повідомлення перших днів липня про розвиток подій у Львові: «Керівник групи повідомляє: так званий крайовий уряд (УДП) заявив, що хоче розмістити службову резиденцію у Львівському університеті. Склад на даний момент: керівник – Стецько; називають також Карбович та Белендс; охорона здоров'я – доктор Панчишин; адміністрація – Лисий; судова рада правосуддя – Федусевич; безпека – Климів; економіка – др. Яців; преса і пропаганда – поет Головка; міністерство війни, культура – ще не зайнято. Над кабінетом міністрів має стояти Найвища рада. Головою планується Дімітрій Донцов. ОУН-група Бандери вимагає керівництва державою за принципом “Партія править державою”. Визнання також де-факто не увінчалось успіхом, але активні дії проти узурпаторів, з огляду на воєнний стан і настрої в регіоні, мусіли бути уникнені. Будемо вичікувати. Вибух передбачуваного повстання на лінії Бердичів – Житомир – Київ» [33].

Увагу привертає подана інформація, що міністром оборони в уряді Стецька є Ріко Ярій (як ми знаємо, цю посаду обіймав Іван Климів), а також окремо підкреслено що його дружина – єврейка. Також цікавим є той факт що в такій глибокій характеристиці дій ОУН(б) у Львові не розповідається про

їхню «допомогу» чи організацію погрому – тогочасній номенклатурі «акцій очищення».

Найвлучнішим підсумком спроби відновлення незалежності України керівною похідною групою ОУН(б) вважаємо уривок зі звіту айнзацгрупи «Б» від 3 липня 1941 р.: «2 і 3 липня 1941 айнзацгрупа “Б” повідомляла про спроби українських націоналістів під проводом Бандери через проголошення української республіки і формування міліції поставити німецьку владу перед доконаним фактом. Поза цим, саме останнім часом група Бандери особливо активізувалась у розповсюдженні листівок і т.д. У одній із цих листівок мова йде, окрім іншого, про те, що український визвольний рух раніше придушувався польською поліцією, а тепер буде німецькою. Далі Бандера, аби виставити себе фігурером/провідником українського визвольного руху, створив Український Національний Комітет, в якому він зумів об'єднати майже всі емігрантські групи, які досі протистояли як ідеологічно, так і політично. Не долучилися лише ОУН-група під проводом полковника Мельника і ОУН-група під проводом генерал полковника Омельченка. З огляду на посилення активності, особливо групи Бандери, різні провідні емігранти були змушені залишитися. Однак частина цих емігрантів нібито за дорученням установ Райху пішла в Генеральну губернію (йдеться про офіційні установи). Оскільки зі зрозумілих причин окремі емігрантські групи прагнуть посилення активності, 02.07.1941 були прийняті наступні міри: 1) різних політично важливих українських емігрантів було звільнено з займаних посад, зокрема в Генеральній губернії. 2) тих провідників українських емігрантських організацій, які проживають на території Райху, під загрозою суворих поліцейських заходів ще раз заклинуть подбати усіма можливими засобами, аби їхні співучасники дотримувалися наданих інструкцій. 3) усі українці, які перебувають в Генеральній губернії, але своє постійне місце проживання мають у іншому де-ін-де, будуть проінструктовані негайно залишити територію генерал-губернаторства і повернутися у своє місце проживання, інакше їх буде заарештовано» [33].

Аналізуючи концепт «Європи Гітлера», Марк Мазовер вдало зазначив, що на прикладі спроби проголошення української держави як союзниці Третього Райху та миттєвому її присіканні чітко прослідковується, що націонал-соціалізм не розглядав організованих європейських націоналістів як можливих союзників [194, s. 151].

4.5. Погром

Станіслав Ружицький, описуючи події у Львові у червні – вересні 1941 р. для архіву Рінгельблюма у Варшавському гетто, так характеризує настрої національних громад міста 30 червня: «Грабунки магазинів та складів. Адже воно ж нічиє, без власника. Вже маємо присмак, бо євреїв до співучасті в грабунках не допускають. Зрештою в цілому не пхаються, бо знають свою долю наперед. Відбуваються знаменні зміщення симпатій у середовищі кожної народності. Поляки дуже опортуністично почали відноситися до євреїв. Насправді, політично – союзники, а крім того товариші по нещастю, якщо йдеться про ненависть українців, але єврей то єврей, а поза тим краще з німцями взагалі контактувати. Тому сусіди, приятелі, колеги, знайомі усуваються, раптово перестають нас відвідувати, хоча до того від 1939 року постійно тягнулися до нас, бо вірили, що приятні стосунки з євреєм то для поляка добра рекомендація в більшовиків. Цей опортунізм, на щастя, не стосується всіх, бо знайшлося у Львові багато робітників та інтелігентів, що не змінили свого ставлення по відході більшовиків. Про українців немає що казати. Всюди ведуть себе самовільно, темні та бездарні, некваліфіковані та зарозумілі. Фактично ненавидять лише поляків. З радістю вже б цієї ночі зробили б їм різанину та погром, але що ж якщо вже раніше надійшли інструкції від гітлерівських українців із виразною заборонаю будь-якої ворожої постави до поляків. Отже, низькі інстинкти, первинні відчуття перекидаються до безпечного корита на євреїв, большевицьких пахолків. Ті [євреї] вже чекають німців, обманюючись, що вони не такі як українці. Нехай би вже прийшли, бо тим часом, вночі, одно-

значно українці зроблять погром. По тихому, того самого бояться поляки, що перед війною були заангажовані діями проти українців, вже цієї ночі не сплять вдома. Так сталося, що всі очікуємо німців» [59, s. 549].

Звісно цей уривок Ружицького важко назвати об'єктивним з огляду на обставини його написання: після втечі зі Львова до Варшави та переживши жахливі моменти антиєврейського насильства, утворення гетто та нелегального виїзду. Окрім цього, маємо розуміти, що ці спостереження детерміновані обставинами: колом спілкування автора, адже існують спогади євреїв дуже критичні до поведінки поляків. Спогади Ружицького дуже важливі, адже написані «по гарячих слідах» – восени 1941 р. Крім цього, документ написаний у щоденниковій формі, тобто зі щоденними записами. І хоча можемо спостерігати неточності та зміщення подій у часі, як, наприклад, згадка, що німці прибули до Львова зранку 1 липня, а не 30 червня, як це було насправді. Але якщо врахувати поправку на один день, наступні події збігаються.

Свідчення Ружицького ілюструє крайнє напруження між трьома національними групами Львова перед зайняттям міста німцями. Ця крайня напруга помітна в боязні серед євреїв і поляків погрому з боку українців ще до зайняття Львова Вермахтом, і відповідне бажання швидкого приходу німців. Також Ружицький описує «гітлерівських українців» (ймовірно, представників ОУН) не як руйнівний чинник, що закликає до насильства, а як авторитет (владу), яка дає інструкції, та обмежує «низькі інстинкти та первинні відчуття». Також дуже важливо акцентувати на тому, що хоча Ружицький вкрай критично описує українців, він наголошує, що через заборону агресивних дій проти поляків «низькі інстинкти» саме «перекидаються до безпечного корита на євреїв», а не приходять з наказами «гітлерівських українців».

Свідчення Станіслава Ружицького про міжнаціональну ситуацію у Львові в ніч перед зайняттям Вермахтом демонструють нам розрив зовнішніх міжнаціональних комунікацій між поляками, євреями та українцями. Цей розрив так само різко контрастує з інтенсивністю обміну інформацією всередині кожної з національних спільнот. У теоретичних дослідженнях насильства такий стан

називають «погромна атмосфера». Окрім того низький рівень обміну інформацією, «інформаційна асиметрія» між етнічними групами значить, що люди погано поінформовані про членів і моделі поведінки іншої групи. Отже, у разі будь-якого інциденту конкретних винних неможливо ідентифікувати, а покарання зазнає цілісно група інших (out-group).

Розпочинаючи опис першого дня прибуття німців до Львова, тобто 30 червня, Ружицький зазнає що: «Наразі уникли тимчасового “рефлексу” – погрому українців». Німців ще немає, але наказ вже давно видали. Без погромів, без неорганізованих «рефлексів», жодної кривди поляків [59, s. 549], [89, p. 82].

Без сумніву, інформацію, що німці видали наказ про дотримання порядку, Ружицький міг дізнатися лише з чуток, але в цьому випадку вони добре відображають наказ, отриманий новопризначеним комендантом Львова полковником Вінтергерстом, про який ми писали вище. Ігнацій Хігер у своїх спогадах також зазначає, що саме на другий день після приходу німців до Львова розпочався погром.

Кай Штруве зазначає, що попри окремі випадки антиєврейського насильства 30 червня, погром розпочався саме 1 липня [207, s. 304], [207, s. 306].

Отже, прогнозованого (на думку Станіслава Ружицького) погрому цього дня не сталося. Припускаємо, що вибуху погрому не сталося через відсутність кількох важливих елементів, а саме експериментальних актів насильства та чуток про саме насильство.

Варто процитувати уривок із наказу шефа «Поліції безпеки» і СД від 01.07.1941 р.: «Ті поляки, які проживають на нещодавно зайнятих територіях, особливо тих, які раніше були польськими, проявлять себе, виходячи з їхнього досвіду, як антикомуністичними, так і антиєврейськими. Тому очевидно, що акції чистки (*Reinigungsaktionen*) мають поширитися насамперед на більшовиків та євреїв. Рішення щодо польської інтелігенції і т.д. може бути сказане пізніше окрім виняткових ситуацій, коли негайні заходи є абсолютно необхідни-

ми, бо затримка може становити небезпеку. Тому очевидно, що в акції чистки спершу не мали би входити поляки, налаштовані в такий спосіб, тим паче, що вони як ініціативний елемент (хоча й відповідно обмежені місцево зумовленими відносинами) мають особливе значення як для погромів, так і як інформанти. Ця послідовна тактика стосується, очевидно, і всіх подібних випадків» [33].

На прикладі цитованого документу можемо спостерігати глибоке розуміння гестапівцями міжнаціональних стосунків на новоокупованих територіях, а також складну та послідовну тактику ескалації та використання напруженостей між цими національними групами.

Погром через в'язничну акцію. Масові акції антиєврейського насильства відбулися 1 липня 1941 р. Перш за все, слід наголосити, що до цього часу ситуація у Львові була повністю під контролем Вермахту. В адміністративних будівлях центральної частини міста переважно було тимчасово розквартировано німецькі підрозділи. У будівлі ратуші розташовувалися штаби коменданта міста, вищих офіцерів Гірського Піхотного корпусу та «Абверу». Також у кам'яницях на площі Ринок розташовувалися командири та штаби менших підрозділів, як, наприклад, штаб бойової групи «Гайнц».

Іншою, легітимною в очах коменданта міста, силою була сформована попереднього дня Українська народна міліція. Вона була озброєна оунівцями на чолі зі Стариком гвинтівками з радянських військових складів (припускаємо, карабіном Мосіна зразка 1938 р.). Богдан Казанівський у своїх спогадах зазначив, що комісаріати української міліції почали організовуватись пообіді 30 червня. З-поміж інших, комісарами окремих дільниць стали сотник Огоновський, поручик Левицький та сотник Харкевич [75, с. 216].

Ймовірно, станом на ранок 1 червня чисельність міліціонерів значно збільшилася порівняно з початковою кількістю, зареєстрованою на площі перед собором Святого Юра. Окрім дотримання порядку в місті та боротьби з мародерством, до завдань міліції входило збирати в мешканців радіоприймачі, а також приводити людей на примусові роботи з прибирання завалів у місті.

Обидва останні завдання дозволяли міліціонерам вриватися та обшукувати квартири мешканців міста.

Як вже зазначалося вище, 30 червня генерал Кублер наказав відкрити три з чотирьох львівських в'язниць для впізнання трупів рідними. Це були «Бригідки», «Замарстинівська» та слідчий ізолятор НКВС на Лонцького. Для впізнання необхідно було винести тіла з підвалів і камер, розкласти їх у дворах тюрем. Для цих робіт мали примусово залучатися євреї. Як слушно зазначає Дітер Поль, використання місцевих євреїв для примусових робіт як робочої сили було звичною практикою Вермахту на окупованих територіях [201, с. 249].

Антиєврейське насильство у Львові 1 липня 1941 р. можна умовно розділити на три етапи:

- 1) витягування / зганяння євреїв на примусові роботи;
- 2) транспортування невеликими пішими колонами в супроводі поліції до місць проведення примусових робіт (до цього етапу також можна віднести примусові роботи на вулицях міста: підмітання, «миття» вулиць, збирання скла та інші);
- 3) насильство на подвір'ях в'язниць.

Усі три етапи відрізняються між собою динамікою насильства, жорстокістю, простором насильства. Наприклад, на першому та другому етапах євреїв виявляють і ведуть вулицями, а їх етапування супроводжується криками, образами та побоями перехожих; третій етап проходить у закритому подвір'ї тюрем і характеризується проявами крайньої жорстокості та вбивствами. Також певна різниця в акторах насильства на третьому етапі: не присутнє «міське шумовиння» чи злочинці, які намагаються пограбувати євреїв. Натомість, для третього етапу характерна висока концентрація представників Вермахту: чітка охорона входів до в'язниць військовими, присутність офіцерів.

Завдання збирати/зганяти євреїв на примусові роботи було покладено на українську міліцію. Аналізуючи дослідження Кая Штруве, який детально опи-

сує антиєврейське насильство довкола всіх трьох тюрем, можемо спостерігати характерний алгоритм насильства.

Спочатку представники української міліції збирають євреїв для робіт у в'язницях із прилеглих або недалеко до об'єктів вулиць. Емануель Бренд із Замарстинова свідчить що 1 липня на його вулицю прибули члени української міліції. Деякі з них носили уніформу радянської міліції зі знятими радянськими значками, інші у цивільному одязі та синьо-жовтими пов'язками. Вони ходили від хати до хати і виводили євреїв – чоловіків і жінок. Однак він та інші єврейські мешканці його будинку врятувались від міліції, коли український двірник став біля брами та заявив, що в будинку немає євреїв [207, s. 754]. За кілька днів Бренд дізнався, що євреїв його району загнали до в'язниці на вулиці Замарстинівській.

Схожі дії 1 червня описує Курт Левін, якого забрали до «Бригідок» з іншого району центральної частини Львова: «...почув дикий дзвінок, а потім стукіт зап'ястям та ногами в двері. До помешкання ввірвалися українці. Вони постачали німцям євреїв. Наразі ловили лише чоловіків. Один із них увірвався в кімнату, у якій я знаходився, вхопили мене за комір і без жодних дискусій, копаючи та б'ючи, вивели на вулицю» [98, s. 57–58].

Важливим моментом є те, що не всі жертви ідентифікують осіб, які вривалися в їхні помешкання та гнали на примусові роботи, як міліціонерів. Зокрема Рузя Вагнер, яка разом із родиною мешкала на вулиці Замарстинівській неподалік від тюрми описує початок своїх страждань 1 липня такими словами: «Була 11 година перед полуднем. Розповідали, що по вулиці українці ведуть колони єврейських чоловіків та жінок. Раптово в брамі з'явився якийсь молодик з бандитською фізіономією. З виразом обличчя, повним сарказму та ненависті сказав мені та сусідці, з якою стояла на ганку: “Ходіть-но панянки попрацювати трохи”. ...завмерло мені серце, але без жодного слова пішла за ним» [40, арк. 2].

Припускаємо, що на початковому етапі саме українська міліція витягувала євреїв із будинків, проте згодом такі дії повторювали й інші охочі

[207, s. 306]. Саме тому в єврейських свідченнях натрапляємо на описи українців «бандитської зовнішності» або зі суспільних низів. Також цікавим елементом є розповідь про деяких українських міліціонерів в уніформі радянської міліції зі знятими значками. Сумнівно, що набрані 30 червня міліціонери через ніч встигли б знайти та підібрати собі радянські міліційні мундири. Припускаємо, що дехто з працівників радянської міліції зміг домовитися з новими комісарами та, споровши радянську символіку з уніформи, зберегти роботу в міліції. Тадеуш Задерецький у своїх свідченнях повідомляє, що частина радянських міліціонерів були «замаскованими під червону фарбу фашистськими елементами» [44, арк. 7].

Окремо варто зауважити, що в свідченнях євреїв не знаходимо інформації, що на першому етапі насильства їхні сусіди поляки чи українці спеціально здавали євреїв міліції чи виганяли на примусові роботи. Згідно зі цитованим вище свідченням Бренда, євреям з його будинку навпаки вдалося уникнути примусових робіт завдяки українцю – двірнику будинку.

Після того, як витягнуті з домівок євреї опинялися на вулиці, їх зводили в групи та формували невеликі колони, які міліціонери супроводжували/гнали до в'язниць. Наближуючись щоразу до в'язниць, євреї зазнавали дедалі більше принижень, криків, побоїв.

Саме акція з організованого витягування з домів і зганяння євреїв до примусових робіт на очах у решти місцевого населення і стали прикладом публічного насильства, що запустив погром. Так, зранку 1 липня було здійснено останній недостатній елемент для погрому – «експериментальні акти насильства», які повністю толерувалися владою.

Ситуацію ранку 1 липня на Замарстинові детально описав працівник Восьмої міської поліклініки Гольд: «1. VII 1941 р., згідно з наказом відозви військової влади, подався на своє місце праці з радянських часів. Працював як адміністративний працівник в поліклініці № 8 при вулиці Замарстинівській, 112. Дорогу на поліклініку, пішов через зупинку трамвайного руху, відбув в повному спокої. Читав відозви до українців: «Україна для українців, бийте

НКВД-дистів та міліціонерів». Ще попереднього дня бачив відділ молодих українців, що марширували вулицею Сикстуською [теперішня Дорошенка – М.Б.] в сторону ринку.

Будинок біля поліклініки, в якому знаходився комісаріат радянської міліції, був вже обсаджений українською міліцією. З черговим при брамі, якого впізнав як керівника виборчої комісії під час виборів самоврядування, що працювала в садибі амбулаторії І при вулиці Варшавській 138, – якої я був рахівником та завгоспом за радянських часів, перекинувся з ним кількома словами.

Поліклініка не працювала. Поляки та євреї обговорювали ситуацію, – всі однаково занепокоєні майбутнім, боялися німців та українців.

По годині 10 вирушив з більшою групою до міста. Йшов з поляком Тропаром та євреєм Мінцерем. На вулиці Сонячній [Куліша – М.Б.] вже було помітно підозрілих типів. Одну з бічних вулиць прибирала група євреїв. На розі вулиці Шпитальної та Казимирівської [Городоцька – М.Б.] підійшов до мене чоловік з кокардою в українських барвах і зажадав пред'явити документи. Говорив польською. Коли перевірів, що я єврей, накричав на мене, щоб я пішов до «Бригідок», до праці. Подібна доля спіткала Мінцера, а коли той пробував опонувати, били його до крові, а далі кинулися на мене. Також був побитий та повалений на землю. Моя сестра, яка також працювала у восьмій поліклініці й поверталася зі мною, пробувала вблагати бандитів, але нічого не добившись, мусила втекти та сховалася в одному з помешкань дому при вулиці Казимирівській 4, звідки повернулася лише зранку наступного дня, оскільки по кам'яниці волочилися групи бандитів, які вривалися до помешкань» [92, s. 143–148].

Свідчення Гольда дуже цінні, адже детально описують його досвід без оціночних суджень. Цитований уривок вдало передає часову та просторову динаміку подій початку антиєврейського насильства. Насамперед, варто звернути увагу на аналіз Гольдом – «відозв до українців» – він не вбачав у них закликів до знищення євреїв. Важливим також є зустріч Гольдом знайомого, з організації радянських виборів – українця, який тепер міліціонер та чергує перед

входом до комісаріату. Також знаковим є той факт, що міліціонер-українець був «керівником виборчої комісії» на радянських місцевих виборах. Гольд спокійно з ним поспілкувався та не описує жодного насильства довкола комісаріату новоствореної української міліції, що розташована біля його поліклініки. Тобто ми можемо відслідкувати, що ані самі українські міліціонери як особи, ані комісаріат як місце не є джерелом або місцем насильства над євреями. Неподалік вулиці Замарстинівської, 112, що розташована за 20 хвилин неквапної ходи від тюрми «Замарстинівська» – епіцентру антиєврейського насильства – єврей Гольд спокійно спілкується зі знайомим українським міліціонером біля будівлі комісаріату міліції.

Проте розповідь Гольда про комісаріат частково контрастує зі свідченням Авраама Гольдберга, що свідчив під час процесу над Теодором Оберлендером. Він повідомив, що вранці 1 липня українська міліція у формі радянської міліції, вивели з будинку його та ще чотирьох єврейських чоловіків. Спочатку їх повели до будівлі комісаріату, а далі, зібравши в більшу групу, пішки повели до будівлі слідчого ізолятора НКВС на вул. Лонцького [206, s. 330]. Варто зазначити, що Гольдберг не свідчить про побиття чи грубу поведінку з боку міліціонерів на проміжку від його дому до комісаріату, а зазначає, що лише по дорозі до тюрми цивільне населення почало плюватися та знущатися з його групи.

Зіставивши свідчення Гольда та Авраама Гольдберга, припускаємо, що не всі комісаріати української міліції Львова отримали завдання «збирати» євреїв на примусові роботи.

Натомість Гольд свідчить про насильство над євреями, – примусове прибирання. Вже коли він наблизився до центру, в одну з бічних вулиць від Сонячної (нині вул. Куліша) «прибирала група євреїв», також тут помітно «підозрілих типів». І вже на розі Шпитальної та Казимирівської, тобто в безпосередній близькості до тюрми «Бригідки» Гольда та його товариша Мінцера погнали до «прибирання тюрми», дізнавшись, що вони євреї. Свідчення Гольда допомагають нам окреслити простір насильства, який обмежувався близькістю

до тюрем і площею Ринок. До прикладу, не знаходимо свідчення про погроми й насильство над євреями неподалік вулиць Зеленої, Стрийської чи верхньої частини вулиць Городоцької та Личаківської. Також у спогадах Леона Велічкіра, що проживав на вулиці Завадській (Підзамче), зазначається що його та родину оминуло антиєврейське насильство 1 липня [105, р. 35].

Аналізуючи свідчення євреїв про погром, ми можемо спостерігати закономірність експонентного росту насильства з боку місцевих мешканців (українців і поляків) в залежності від близькості до тюрем. Зібрані невеликими групами євреї йшли на примусові роботи в супроводі міліціонерів. Візуально такі групи були чудово окресленою мішенню для вираження «гніву». Курт Левін описує свою дорогу до «Бригідок» так: «На вулиці українська та польська людність вітали кожного єврея диким вереском. Спочатку це були тільки окрики, потім «християни» перейшли до рукоприкладства. Бито палицями, парасольками, копано та дряпано. Робили це не лише чоловіки, але теж розлючені жінки. Вулиця, що вела до «Бригідок», сплинула кров'ю, а жертва, перед тим як дістатися на місце страти, була вже напів живою» [98, s. 58].

Аналогічно до Курта Левіна свій шлях до в'язниці на вулиці Замарстинівській описує Рузя Вагнер. Різниця полягає лише в тому, що нападниками, за її оцінкою були представники міських низів (міське шумовиння): «Ледве вийшла за браму нашої кам'яниці, як оточила мене згряя вуличників [бродяг/безхатків – М.Б.]. Досі не усвідомивши ситуації, йшла підпихана та підштурхувана в напрямку бараків. Перед бараками рядом стояли чоловіки, жінки та діти, – міське шумовиння. Поки намагалася оглянути цю картину, мене засліпив удар в лице. Дикі крики та верески, хтось рвонув мене за волосся, кидали мене як м'яч з рук в руки, дісталася до воріт бараків, а звідти завдяки штурханам та копнякам вилетіла, як стріла з рогатки на дитинець [подвір'я – М.Б.]» [40, арк. 2].

Згідно з переважною більшістю єврейських свідчень про антиєврейське насильство у Львові, дуже високий рівень жорстокості з боку «християнських» мешканців був проявлений перед входами до тюрем. Як ми вже зазначали,

30 червня німецьке військове командування відкрило тюрми та дозволило упізнавати тіла. Зранку 1 липня перед тюрмами зібралися велика кількість родичів, друзів та знайомих осіб, що були ув'язнені, а також численні містяни [95]. Батьки, діти, дружини, брати, що через бойові дії зовсім не володіли жодною інформацією про рідних, намагалися дізнатися їхню долю. Окрім цього, як вже згадувалося вище, багато людей було ув'язнено вже після 22 червня за підозрами в диверсійних діях. Також фактично Львів був «в'язничним хабом» для радянських силових органів – сюди звозили арештованих із навколишніх містечок і сіл. Це означало, що селяни також прибували до тюрем у пошуку рідних. Задерецький, ділячись своїми спостереженнями з вівторка 1 липня, зазначає, що зі сіл до центру міста приходили селяни, п'яні групи великоміського мотлоху, а також інтелігенти та напівінтелігенти у вишиванках. У тіснєві людей з'являлися ті, хто був у тюрмі, й почали голосно розповідати про радянські звірства [44, арк. 11, 13].

Припускаємо, що вищеописана група людей, які перебували в шоковому стані від жахливої смерті рідних, була особливо вразливою до дискурсу про єдиного винного у всіх їхніх стражданнях. Ймовірно, для таких людей було досить легко перенести власний гнів на колони євреїв, що прибували на примусові роботи та мали вигляд чітко окресленої групи в супроводі української міліції.

У цьому контексті важливими є свідчення Вілека Маркевича, що проживав на вулиці Костюшки, 24, тобто безпосередньо на площі Смольки (нині Генерала Григоренка), де за 170 метрів через вулицю Колонтая (нині Модеста Менцинського) знаходився вхід до «Бригідок». Він побачив, що серед натовпу було багато жінок, молодих українських селянок, що поводили себе значно жорстокіше, ніж чоловіки. Українець бив єврея палицею по голові, доки той не впав без свідомості. Інші робили те саме, тож результатом цього було жахливе виття болю з боку жертв і крикливі верески винних [41, арк. 2]. Такі самі обставини описує і Яніна Гешелес, яка вдень перебувала на вулиці Колонтая [72, с. 28–29], та Маурицій Аллерганд [87].

Кульмінацією антиєврейського насильства були події безпосередньо на подвір'ї тюрем. Цей етап структурно відрізнявся від двох попередніх через найвищу кількість вбивств євреїв, охорону цих об'єктів військовими Вермахту, а також обмеженість і закритість простору, на якому відбувалося насильство.

Найтрагічнішим і водночас найдетальнішим описом антиєврейського насильства на подвір'ях тюрем є класичне свідчення Курта Левіна: «В часі погрому чотирикутник «Бригідок» уже був догораючою руїною. Непошкодженими були лише пивниці, у яких совети розмістили кілька тисяч трупів та щільно замурували віконця. З вибитих віконць пивниць бив сморід, який не можливо було витримати, який в комбінації з сильно пекучим липневим сонцем та жаром від розвалин просто душив. Солодкавий запах людського тіла, що розкладається. <...>Трупний сморід був настільки страшний, що наші кати змушені були надягнути газові маски. Нас поділено на дві групи. Одні працювали із зовнішнього боку тюрми, вибиваючи замуровані віконця. Решта шнурками витягала трупи з пивниць та викладала на газоні дитинця. З трупів витікав гній, не раз при перенесенні від туловища відривалася згнила рука чи нога. Обличчя були страшними, скривленими передсмертними корчами. На деяких облазила шкіра. Обвислі руки чіплялися при перенесенні наших ніг, залишаючи мокрий смердючий слід. Робота сама по собі була макабричною. Але садизм німців перевищував її в багато разів. Нас катували не лише гестапівці, але і звичайні солдати, які з власної волі брали участь в тій “забаві”, а також українці. Били нас прикладами гвинтівок, металевими прутами, нагайками. Якщо хтось падав під ношами, по ньому було топтано, по лиці, по грудній клітці, по животі, поки жертва не спускала дух. Один з українців закарбувався в моїй пам'яті. В красиво вишитій сорочці, елегантно вбраний чоловік вподобав собі нашу групу. Бив палицею, обкутою залізом. З часом почав бити систематично, бив лише по голові. Кожним ударом палиці відривав шматки шкіри. Кільком людям вибив очі, повідривав вуха. Кінець кінцем палиця зламалася. Довго не замислюючись, захопив напів обвуглений шматок дерева і вдарив ним по голові мого сусіда. Череп тріснула і мозок розбрикуючись на всі сторони, обхляпав мені лице

та одяг. Український бандит, тяжко віддихуючись, сперся на стіну, щоб на хвилину відпочити. Потворне озвіріле лице садиста, синє, з кровавими вилупкуватими очима, непокоїло хвилюванням та загрозою» [98, s. 58–59].

Цей образ дій озвірілого українця в вишиванці, ймовірно, найжахливіший сюжет подій 1 липня у львівських тюрмах. Аналізуючи детальний опис Курта Левіна, помічаємо кілька важливих моментів. Насамперед, Левін не ідентифікує нападника як міліціонера, і на ньому немає синьо-жовтої пов'язки чи кокарди. Також Курт Левін описує страшенну жорстокість і систематичність, з якою «український бандит» нищить євреїв. Сумнівно, що така нестримна агресія могла бути викликана антиєврейськими статтями в націоналістичній пресі чи ймовірним святкуванням Акту проголошення відновлення незалежності. Припускаємо, що цей «елегантно вбраний» чоловік у вишиванці міг прибути до Львова зранку 1 липня для пошуку своїх рідних. Справа в тім, що серед львівських українців того часу не було поширена мода носіння вишиваного одягу. Можливо, дізнавшись, що той, кого він шукав, був вбитий НКВДістами і перебував серед гниючих тіл, від яких «відвалюються кінцівки», свій порив розпачу, безсилля та гніву спрямував у єдине дозволене владою гасло: «Помсту євреям – посіпакам більшовиків». Ми переконані, що лише такий набір мотивацій може перетворити людину з «елегантно вбраного чоловіка» на вбивцю, що систематично, без жалю та стриму нещадно забиває людей до смерті, зупиняючись лише, щоб перевести подих.

Надалі Курт Левін описує, як німці розстрілювали євреїв на подвір'ї в'язниці: «...Українська міліція приводила, точніше приганяла постійно нових жертв. Між іншими, пригнано мого колегу зі школи Генрика Сумана разом батьком та братом. <...> Було враження, що це було не випадковим, а швидше заінспіровано гестапівцями, які любили речі такого роду. Отож, старшому брату колеги наказали стати при стіні. Автоматною чергою йому розвали голову, далі батьку та іншому брату казали взяти труп за руки та ноги і занести на купу єврейських трупів в куті. Коли колега з батьком повернулися звідти до нас, їх було розділено і Генка застрелено» [98, s. 59].

У цьому сюжеті Левін описує власне вбивства з вогнепальної зброї, і свідчить, що це робили саме німці. У цьому контексті також варто зазначити, що в спогадах євреїв не знаходимо свідчень про стрільбу з вогнепальної зброї з боку української міліції на жодному з етапів антиєврейського насильства. У подальшому описі подій на подвір'ї «Бригідок» Курт Левін розповідає про насильство саме німців, – представників Вермахту та Гестапо. Також зі свідчень Левіна випливає, що повний контроль над антиєврейським насильством впродовж дня мали саме німці, попри те, що його виконавцями часто були українці. Пообіді «якийсь німецький генерал», що зайшов на подвір'я і власноручно застрелив єврейського хлопця, скомандував: «Кінець акції». Від цього моменту українська міліція залишила «Бригідки» і нікого нового більше не приводили.

Припускаємо, що описаним насильством у «Бригідках» керували офіцери айнзацгрупи «В». Штаб айнзацгрупи прибув до Львова 01 липня о 05:00. Він розміщувався в будинку управління НКВС. Айнзацкоманди ЕК 4а і ЕК 4б з штабом айнзацгрупи також прибули до Львова [33].

Гольд, переповідаючи інформацію від знайомих повідомляє, що між 13:30 та 14:00 в «Бригідках» було застрелено близько 30 людей, між іншими равин Єзекііль Левін та його брат равин і відомий єврейський діяч Другої Речі Посполитої Аарон Левін, а також шанований купець Беріш Штерн [92, s. 143]. Ймовірно, також до цієї групи розстріляних, входив Генрик Гешелес та лікар Перес Гляйх [45, арк. 15].

Курт Левін також детально описує завершення «в'язничної акції» на подвір'ї «Бригідок»: «Під вечір роботу було перервано. Нас виставлено в шеренгу, щоб провести на смерть. Молодий представник “раси панів” з інтелігентним обличчям зі злою усмішкою підійшов до нас і заявив: “Що, євреї, помста є солодкою”. <...> Гестапівці за той час добивали поранених. <...> Ми стояли в шерензі. Почало темніти. До “Бригідок” зайшли солдати українського легіону Бандери. Знову розпочалося катування. До мене раптово підійшов один з них з питанням: “Ти комсомолец?” [Я] не відповів. Він вже відвернувся щоб

покликати німця, але раптово забув про мене, зауваживши поважного гусятинського равина. Почав його катувати та шарпати за бороду» [98, s. 61–62].

Зі свідчень Левіна випливає, що солдатів підрозділу «Нахтігаль» не було на подвір'ї «Бригідок» протягом дня, вони з'явилися там лише після завершення роботи, після настання сутінок. Припускаємо, що це були окремі бійці, які після виконання своїх обов'язків захотіли побачити, що відбувається у в'язниці.

Завершуючи свою розповідь, Курт Левін описує обставини виходу групи вцілілих євреїв з «Бригідок»: «Повітря роздер несподівано сильний вибух. То німці, жартуючи, кинули в шеренгу ручну гранату. Загибло ще кілька людей... Близько десятої вечора перераховано решту вцілілих, наказано зранку о четвертій ставати до роботи. Якщо хтось нас затримав би, мали б освідчити, що працювали в “Бригідках” за наказом полковника Вінтергерста. Так називався наш головний кат. Б'ючи та копаючи, вигнано нас з “Бригідок”» [98, s. 62].

Цитоване свідчення Курта Левіна надзвичайно важливе з декількох причин: насамперед, той факт, що він точно називає прізвище Вінтергерста, що був військовим комендантом Львова протягом кількох днів, свідчить про точність і детальність його спогадів. Також Курт Левін дуже чітко розрізняє акторів насильства та їхні дії: солдатів Вермахту, гестапівців (ймовірно членів айнзацгрупи «С»), української поліції, бійців «Нахтігалью» та цивільних осіб.

Дуже схожі до опису Левіна події на подвір'ї «Бригідок» подає Еліяшу Йонес. Також Станіслав Гартман свідчить що «в'язнична акція» завершилася ввечері 1 липня, і євреїв, які вижили, відпустили [93, s. 95].

Антиєврейське насильство майже не відрізнялося в залежності від локацій тюрем на «Замарстинівській», «Бригідках» і «Тюрмі на Лонцького». Дуже детально події в тюрмах і на довколишніх вулицях описує Кай Штруве [207, s. 307–343]. Тому тут немає потреби окремо подавати опис цих дій. Варто лише обмежитися тезою, що перебіг насильства був подібним у всіх цих тюрмах.

Антиєврейське насильство продовжувалося, але набуло іншої форми у порівнянні з подіями 1 липня. Основна відмінність – зниження публічності. Євреїв продовжували арештовувати та витягувати з домівок на примусові роботи. Проте не спостерігаємо публічних побоїв на вулицях, що мали місце попереднього дня. Міська міліція Львова продовжувала функціонувати як допоміжний елемент для нацистських силових структур. Основним актором насильства стали айнзацкоманди, які прибували до Львова. Вони здійснювали розстріли євреїв, проте не публічно, а в ізольованих від публіки місцях.

4.6. Простір насильства

Для аналізу антиєврейського насильства у Львові 1 червня 1941 р. дуже важливо зрозуміти, де саме воно відбувалося, адже це відкриває нам причинно-наслідкові зв'язки в його динаміці, акторах і їхній мотивації. До прикладу, Александр Прусін у розгорнутій статті «"Зони насильства": антиєврейські погроми в Східній Галичині 1914–1915 та 1941» розмірковує: «Хоча масові вбивства НКВС, безумовно, сприяли народному прагненню покарати винуватців, надзвичайна жорстокість щодо беззахисних чоловіків, жінок та дітей перевищила будь-яке поняття зрівняння рахунків. Це особливо показово, оскільки справжніх злочинців давно вже не було, а насильство також спалахнуло в локаціях, де не було вбивств НКВС. Отже, сурогатна віктимізація євреїв ставить під сумнів мотивацію винних» [202, s. 372].

Тобто Александр Прусін пояснює, оскільки антиєврейське насильство відбувалося не лише в просторі насильства радянського, аргумент «помсти» з боку акторів антиєврейського насильства є сумнівним. Проте на прикладі Львова ми спостерігаємо обернену ситуацію – антиєврейське насильство посилюється в залежності від фізичної близькості до тюрем, з кульмінацією на самих подвір'ях.

Аналізуючи єврейські свідчення про насильство в не пов'язаних безпосередньо з тюрмами локаціях, можемо узагальнити деякі спостереження. Основою є примусові роботи. «Прибирання міста» – це збирання голіруч розбитого скла, замітання вулиць, збирання кінського лайна. Такі роботи часто супроводжувалися побиттям, криками, образами та плюванням у євреїв.

З опису свідків, локаціями «прибирання» були площа Ринок, Гетьманські Вали (нині проспект Шевченка), Підвальна, Словацького [44, арк. 19]. Об'єднавши цей район разом з околицями тюрем, можемо з високою точністю локалізувати простір антиєврейського насильства у Львові. За формою це неправильний прямокутник площею до двох квадратних кілометрів, який співпадає з центром Львова.

Підсумовуючи вищесказане про масове антиєврейське насильство у Львові 1 липня 1941 р., можемо ствердити таке. Погромний настрій відмічався самими євреями ще під час відступу радянської армії вночі 29 червня. Проте протягом входу Вермахту 30 червня масового насильства не відбулося. Насильство розпочалося 1 липня, коли, виконуючи наказ військового коменданта міста полковника Вінтергерста, українська народна міліція почала збирати/витягувати євреїв на примусові роботи. Для самого насильства характерні три етапи, які відрізняються за ступенем інтенсивності та жорстокості, основними акторами насильства та характеристиками простору, в якому воно відбувалося.

Перший етап – витягування євреїв з домівок та збирання їх у колони / групи українською народною міліцією, а згодом їх імітаторами часто з «міського шумовиння». Для цього етапу характерний порівняно нижчий рівень насильства, нерідко він супроводжувався побиттями чи пограбуваннями. Проте у свідченнях євреїв не знаходимо інформації про пограбування саме міліцією.

Другий етап – конвоювання міліцією груп євреїв на примусові роботи до в'язниць і центральних об'єктів міста. Під час конвоювання групи євреїв зазнавали приниження, образ, плювоків з боку «християн» – поляків та українців, – також численних побоїв, принизливої фізичної праці: підмітання й миття ву-

лиць на колінах, збирання скла голими руками. Цей етап був найбільш публічний, залучав найбільшу кількість акторів – це були українська міліція, містяни – українці та поляки, селяни що прибули до Львова, – «міське шумовиння». Для другого етапу характерні пограбування євреїв, яких гнали на примусові роботи, зокрема неподалік «Замарстинівської» тюрми. Також для цього етапу характерним було підвищення рівня насильства з мірою наближення євреїв до в'язниць. Найвищий рівень знущання, побиття та навіть вбивства спостерігаємо перед входами до в'язниць, у яких скупчувався натовп бажаючих упізнавати тіла вбитих НКВС та осіб, які розшукували рідних. Натовп був змушений розступатися, аби пропускати групи євреїв на примусові роботи в тюрмах, у такий спосіб формуючи «шпалери» вкрай агресивно налаштованих людей. Цей другий етап має всі ознаки погрому.

Для третього етапу характерна закритість простору насильства – подвір'я в'язниць, охорона цих в'язниць представниками німецьких збройних сил. Також запускання груп євреїв для примусових робіт і груп тих, що прийшли впізнавати тіла. Згідно з єврейськими свідченнями, акторами насильства на цьому етапі виступали: німці – представники Вермахту та айнзацкоманд, бійці підрозділу «Нахтігаль», окремі цивільні індивіди (зазвичай українці). Міліція зводила групи євреїв до тюрем, але не знаходимо свідчень про її спеціальну роль на самих подвір'ях. Можна з упевненістю сказати, що саме на подвір'ях в'язниць відбувалися найжорстокіше насильство над євреями. Окрім актів жорстоких побиттів до смерті, відбувалися розстріли євреїв із вогнепальної зброї. Власне, лише для третього етапу були характерні вбивства від куль, які, за свідченнями, здійснюють виключно німці.

Щодо ролі української народної міліції. Джон Пол Химка у відомій статті «The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd» [181] називає міліцію ОУН(б) організатором антиєврейського погрому та збирачами (round up) євреїв для вбивств німцями. Дослідник базує мотивацію оунівців на антисемітизмі українського національного руху та його лідерів, з одного боку, та бажання бандерівського крила ОУН продемонструвати

німцям, що вони поділяють їхнє ставлення до євреїв і що вони гідні створити українську державу [181, р. 234]. Окреслену тезу, в ширшому або вузчому контексті, знаходимо в багатьох подальших дослідженнях. Проте професору Джону Полу Химці не вдалося показати власне механізм організації. Натомість натрапляємо лише на два типи аргументів, які базуються на джерелах: українська міліція, що була під контролем ОУН(б), витягувала з дому євреїв та біла їх. Жорстко критикуючи ОУН, з одного боку, Химка піддається їхній пропаганді, з іншого. Він суттєво переоцінює владу ОУН над міліцією як і, зрештою, її можливості до незалежних дій в організації насильства.

Як ми вже писали раніше, українська міліція Львова чітко виконувала вказівки німців. Був даний наказ із першого дня забирати радіоприймачі в містах – вони його виконали. Дали наказ приводити євреїв для виконання примусових робіт – міліція його виконала. Дали наказ «завершити акцію» – його також виконали.

Українська міліція Львова під час антиєврейського насильства 1 липня 1941 р. виконувала функцію «подовжених рук» для німців і не займалася жодною «самодіяльністю». Звісно, це не означає, що якби вона мала «вільні руки», вона не вдалася би до погромів. До прикладу, як свідчить Курт Левін, вже вранці 2 липня, коли виходив з дому і зустрів у брамі міліціонерів, то «вони не звернули на нього жодної уваги» [98, с. 64]. Також у цьому контексті дуже важливим є свідчення українки Казимири Порай, одруженої з євреєм. 2 липня о 08:00 до хлібного магазину підійшло троє молодиків із палицями та синьо-жовтими кокардами, двоє стало перед входом, а один почав проходитись вздовж черги. Вони намагалися не пустити її до магазину, називаючи єврейкою, та не звертали уваги на пояснення, що вона українка. Проте Казимира Порай покликала міліціонера з синьо-жовтою кокардою, але іншої форми. Міліціонер жорстким тоном запитав молодиків, чому вони не пускають пані, – вони зайорзали і відступили [48, арк. 4–5].

Сюжет ілюструє структурну неоднорідність українських акторів антиєврейського насильства. Якщо молодики з кокардами та міліціонер були б з

ОУН(б), то вони швидко порозумілись би і вигнали «єврейку» Порай з черги за хлібом. Також, якби молодики діяли від імені групи Стецька чи новоствореного державного правління, вони могли б повідомити про це міліціонера. Припускаємо, що молодики, про яких йдеться в цьому сюжеті, проводили акцію недопущення євреїв до купівлі продуктів самочинно, а синьо-жовті кокарди використовувалися як ознака «нової влади» перед євреями та поляками. Українка Порай могла розрізняти різні групи українців у Львові, євреї цього робити не могли, тому в спогадах і щоденниках вони вбачають у своїх кривдників однорідну масу – українців-погромників.

Не викликає сумніву, що ініціатива побиття євреїв удома або по дорозі до примусових робіт виходила від самих міліціонерів, як і те, що самі вони були налаштовані крайнє агресивно. Проте сумнівно, що всі міліціонери отримали інструкцію бити та принижувати євреїв. Як ми вже цитували раніше, єврей Гольд спокійно поговорив зі знайомим міліціонером біля комісаріату.

Також у джерелах нам не вдалося знайти натяків на організаційну ініціативу погрому серед листування членів Керівної похідної групи. Дуже важливим також у цьому контексті є те, що в населених пунктах, якими переходила група Стецька (організовувала владу та міліцію), не було зафіксовано антиєврейського насильства, – ні спонтанного, ні організованого.

Карнавальна юрба. Під час аналізу мотивів, з якими мешканці міста Львова – поляки та українці – активно приєднувалися до антиєврейського насильства, професор Химка використовує концепцію Вільяма Гагена про погром як соціальний ритуал. Публічну драму, яка організована для полагодження спільноти, яка випала з правдивого порядку [181, р. 234]. Думки Джона Пола Химки про мотивацію містян підтримує та розвиває Кай Штруве тезою про макабричне карнавальне святкування зміни режиму [207, s. 431]. Більшу участь українців, ніж поляків, у антиєврейському насильстві пояснено як відчуття національного тріумфу в зв'язку з приходом німців.

Один з найяскравіших прикладів «юрби, яка святкує», вперше подав Джон Химка, об'єднавши два свідчення Лариси Крушельницької та Яніни Ге-

шелес. Будучи дитиною, Крушельницька бачила, як зривали велетенський портрет Сталіна з будівлі головної пошти, і люди «мов шалені» кинулися його топтати [76, с. 177]. Яніна Гешелес, проходячи вулицею Сикстуською (нині Дорошенка) у вівторок 1 липня, бачила, як перед будинком головної пошти стояли люди з лопатами, їх били українці і кричали «Юде, Юде» [72, с. 28]. Професор Химка переконаний, що обидва свідчення розповідають про одну і ту ж подію, з різницею, що кожна з дівчат бачить своє, і Крушельницька мовчить про антиєврейське насильство. Проте при детальному аналізі обох свідчень видно, що Лариса Крушельницька розповідає про події 30 червня, а Яніна Гешелес про 1 липня 1941 р. [163, с. 258–328]. Навіть виходячи з логіки поведінки німців і антирадянськи налаштованих львів'ян, ми сумніваємося, що зайнявши Львів 30 червня, німці дозволили б залишити великий портрет Йосипа Сталіна на одній з ключових державних будівель міста.

Основним аргументом, що підриває тезу про погром через святкування зміни влади є те, що власне святкування зміни влади відбулося днем раніше – 30 червня. Описи єврейських, польських та українських свідків розповідають про урочисту зустріч Вермахту та бійців «Нахтігалю» саме 30 червня. Ці розповіді також підтверджують фотографії. Станіслав Ружицький також описує, як на перший день після вступу німців змінилося обличчя Львова: «Після полудня Львів повністю змінився: всюди замість серпа і молота – свастика, український тризуб і синьо-жовті штандарти. У місті розліплено прокламації вождя ОУН Степана Бандери про створення могутньої української імперії. Після години німці зняли афіші, конфіскували...» [59, с. 550].

Натомість, на 1 липня німецька влада видала та розповсюдила наказ всім мешканцям Львова з'явитися на місця праці та розпочати роботу [91, с. 54]. Наказ стосувався всіх без винятку львів'ян, до прикладу, вже цитований Гольд саме тому зранку 1 липня вирушив на роботу в лікарню на Замарстинові. Цього дня в місті під наглядом військових виконували роботи із відновлення інфраструктури, – ввечері було запущене електропостачання [21, арк. 44]. Також серед свідчень українських націоналістів не знаходимо жодної інформації про

плановані / організовані масові акції на підтримку Акту відновлення Незалежності.

Мотивація місцевого населення брати участь в антиєврейському насильстві базувалася саме на сприйнятті ідеї «юдео-большевизму», а також спробах помститися за всі образи (уявні й справжні) чітко промаркованій групі людей, яких ведуть центральними вулицями на примусові роботи. Значно вищим, ніж традиційний антисемітизм, мотиваційним елементом українців і поляків було насильство радянської влади в міському просторі протягом перших днів від початку війни. Ці настрої розуміли та чудово ними маніпулювали нацистські силовики [143, с. 74–78]. На прикладі вищенаведеної цитати айнзацгрупи «В» можна проаналізувати, як з цими процесами працювало гестапо. Маніпуляцію настроями національних громад Вермахтом також знаходимо в звітах айнзацгрупи «В»: «Командування 17 армії спонукало в акціях самоочищення (*Selbstreinigungskaktionen*) спочатку використати антиєврейськи та антикомуністично налаштованих поляків, які проживають на недавно зайнятих територіях» [33].

Для дослідження масового насильства важливим є аналіз простору та умов відсутності насильства. Це дозволяє краще зрозуміти його динаміку та причини. На прикладі свідчень Емануеля Брендта та Гольда можемо спостерігати важливість особистого знайомства або добрих стосунків між сусідами, які давали можливість євреям уникнути насильства. Цей аргумент також доповнюється відсутністю свідчень про участь сусідів або знайомих у зганянні євреїв на примусові роботи, побитті та інших формах насильства. Одним із прикладів порятунку від побиттів під час другого етапу є свідчення Задерецького, згідно з яким арієць (християнин) врятував від натовпу єврейську художницю Юлію Аксер, сказавши що вона ніяка не єврейка, а його знайома «пані Ірена» [44, арк. 15].

Висновки до Розділу 4

Аналіз динаміки та простору масового антиєврейського насильства дозволяє нам стверджувати, що осьовою подією його початку, перебігу та завершення було відкриття німецькою владою тюрем НКВС, наказ українській міліції збирати євреїв на примусові роботи до тюрем і наказ про завершення «в'язничної акції» ввечері 1 липня. Отже, ми можемо спостерігати прямий просторовий зв'язок між насильством радянським і насильством німецьким. В обох випадках його епіцентрами були три в'язниці. Різниця лише в тому, що четверту в'язницю – «Малі Бригідки» – німці не «відкрили» для публіки. Окрім того, ключовим ініціатором насильства стала держава. Також в обох випадках ключовим допоміжним актором насильства стала міська міліція. Для радянської випадку вона арештувала підозрілих осіб, які могли бути або були ворожі до радянської влади, як вже зазначалося в попередньому розділі, – переважно українців, але також євреїв і поляків. У німецькому випадку – міліція була спрямована проти єврейського населення, яке було ключовим «підозрюваним» у нових обставинах. Також українська міліція демонструвала приклади публічного антиєврейського насильства, що й було, як ми писали вище, останнім елементом погрому під час другої фази.

Досить символічним є той факт, що міська міліція Львова впродовж радянського та німецького відтинків насильства в місті одягала одну й ту ж саму радянську уніформу. Хоча за описами свідків частина міліціонерів 1 липня була в цивільному одязі зі синьо-жовтими пов'язками.

Сукупність аргументів, що особисті знайомства на мікрорівні служать інгібіторами насильства, дозволяє нам припустити, що на вищому рівні присутність у середовищі Львова поміркованих лідерів національних громад відіграла б схожу позитивну роль. Та, як вже зазначалося у третьому розділі, за попередні два роки радянська влада усунула або дискредитувала таких лідерів серед всіх трьох національних громад.

РОЗДІЛ 5

АНТИПОЛЬСЬКЕ НАСИЛЬСТВО

5.1. Прибуття айнзацгруп

Львів став важливим логістичним пунктом для німецьких силових відомств, так само як він був для радянських кількама днями раніше. Будівлі казарм, військових складів і навчальних центрів аналогічним чином заповнювалися схожими за функціями підрозділами. Найбільш знаковою в цьому контексті стала будівля «Міських електричних закладів» на вулиці Печинській (нині вул. Вітовського). З 1939 р. тут розміщувався апарат НКВС, а з перших днів німецької окупації будівля стала осередком об'єднаних поліційних сил Третього Райху.

До цих сил входили представники «Поліції безпеки» (Sicherheitspolizei), що охоплювала гестапо, кримінальну поліцію (Kriminalpolizei), а також служби безпеки (Sicherheitsdienst Reichsführer-SS – SD, СД). До Львова прибула Цільова команда спеціального призначення (Einsatzkommando zur besonderen Verwendung). Згідно з матеріалами допиту учасників цієї групи, вони прибули до Львова з Кракова колоною з легкових і вантажних автомобілів у середу 2 липня [35].

Усі прибулі до Львова підрозділи були прямо або ж опосередковано підпорядковані Бригадефюреру СС (SS – Brigadeführer) Еберхарду Шьонгарту. З березня 1941 р. він займав посаду командира «Поліції безпеки» та СД у Генеральній губернії. По суті, ця складна структура поєднувала весь спектр функцій – від кримінальних розслідувань і політичного переслідування до розвідки та контррозвідки. А на окупованих територіях їхні завдання та дії взагалі майже нічим не обмежувалися.

Окрім «Цільової команди» спеціального призначення (Einsatzkommando z.b. V.), до Львова прибували нові підрозділи айнзацгрупи «В» (Einsatzgruppe В) під керівництвом Отто Раша, завданням якої було рухатись групою армії

Південь, що йшла в наступ [20]. До айнзацгрупи «В» входило чотири айнзацкоманди (Einsatzkommando), три з яких: «ЕК 5», «ЕК6» і спеціальна команда «4b» (Sonderkommando 4b) у перші дні липня були у Львові. Як ми вже згадували раніше, саме «СК4b» під керівництвом Штурмбаннфюрера Гюнтера Германа прибула до Львова пізнім ранком 30 червня і одразу почала використовувати будівлю на вулиці Пелчинський [207, s. 360].

Одразу після прибуття до Львова нацистські поліційні сили облаштували під свої потреби увесь квартал довкола вулиці Вулецької (нині Героїв Майдану). Комплекс будівель колишньої школи кадетів піхоти (нині Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного) був використаний як казарми для рядового та молодшого старшинського складу поліційних груп. Деякі маєтки на вулиці Вулецькій зайняли офіцери та командири. А вже згадана колишня будівля НКВС стала місцем створення комендатури «Поліції безпеки» та СД Львова (Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD/KdS Lemberg).

Також у перший тиждень німецької окупації, поки Шьонгарт зі своїм штабом перебував у Львові, місто тимчасово стало осідком командування «Поліції безпеки» та СД у Генеральній губернії (Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD Generalgouvernement) з найвищим керівними повноваженнями на всій території Генеральної губернії. БдС підпорядковувався на пряму лише Райнхарду Гайдріху та РСХА. Саме тому у своїх свідченнях під час розслідування в Гамбурзі Гайнріх Гротяхн (Heinrich Grotjahn), водій Шьонгарта з КдС в Кракові, повідомляє, що під час кілька тижневого перебування у Львові проживав на «віллі BdS неподалік будівлі НКВС» [36].

Усі ці поліційні сили, завданням яких було боротися з комуністичними елементами, шпигунами та євреями, в перший тиждень липня 1941 р. концентруються у Львові. Окрім того, місто було фактично першим великим населеним пунктом на шляху на схід, де могли випробувати свої напрацювання, накази та задуми керівництво РСХА. Також їм було дуже важливо показати «корисність» власної інституції для Третього Райху, який наділяв їх майже необме-

женою владою на новоокупованих територіях у тилу Вермахту та виділив значні ресурси для їхнього утримання.

Основним показником, яким вимірювалася ефективність та успішність роботи поліційних відомств у закритих тоталітарних структурах, була кількість знешкоджених, арештованих або вбитих ворогів режиму. Для Радянського Союзу це були контрреволюціонери та вороги народу, для Третього Райху – комуністи та расові вороги. Концепція «юдео-більшевизму» чудово поєднувала останні два поняття. Вона дозволяла керівництву айнзацгруп звітувати керівництву про ліквідацію як євреїв, так і ворогів Райху. У щоденному звіті керівника «Поліції безпеки» та СД від 3 липня 1941 р. повідомляється, що айнзацкоманда 6 повідомила, що 2 липня у Львові було розстріляно 133 євреї [33].

Аналізуючи матеріали допитів членів вищезазначених поліційних підрозділів, що зберігаються в архіві нацистських злочинів в Людвізбурзі, помічаємо, що переважна більшість допитаних повідомляє, що одним із перших місць, які вони відвідували після прибуття до Львова, були в'язниці НКВС. У в'язниці вони оглядали трупи закатованих в'язнів, – за їхніми словами, українців та чотирьох німецьких пілотів [36]. Припускаємо, що така «ознайомча екскурсія» в тюрми для всіх новоприбулих співробітників «Поліції безпеки» організовувалася спеціально, щоб укріпити відчуття ненависті до більшовиків та «їхньої основної опори – євреїв».

Документом, що найкраще ілюструє обставини прибуття до Львова учасників «Цільової команди спеціального призначення» та частково проливає світло на їхні особистості, є уривок із записів Гауптшарфюрера (SS-Hauptscharführer) Фелікса Ландау. Він був долучений до його кримінальної справи. Хоча в матеріалах справи ці записи називаються щоденником, проте за змістом це невеликі листи, адресовані романтичному зацікавленню Фелікса – Труді. У щоденниковій формі він зробив записи 3 та 5 липня.

У нотатці від 3 липня 1941 р. він описує добровільне зголошення зі свого управління KdS Радом до «Цільової команди», прощання з коханою Трудою: «У понеділок, 30.6.1941, після безсонної ночі, я з різних причин добровільно

зголосився до ЕК. О 09:00 я дізнався, що братиму участь у цій ЕК. Прощання не було для мене легким, бо все у мені раптом змінилось. Я думав, що Дещо вже не забудеться, і тоді я відчував, як багато залежить від однієї людини. Від'їзд, як і зазвичай, декілька разів пересувався, але о 17:00 ми нарешті рушили. Ми ще раз зупинились, і я ще раз бачу одну людину, яка стала мені такою любовою. Їдемо далі! О 22:30 ми нарешті прибули до Кракова. Розміщення було хороше. Всі зручності відпали. Якщо хочеться, то можна стати солдатом і за декілька годин. Далі – через Перемишль. Тут досі горить, на вулиці ми проминаємо зруйновані обстрілами німецькі і російські бронемашини. Я вперше бачу двоповерхові російські бронемашини» [38, арк. 206].

Досить важливим є запис Фелікса Ландау про його прибуття до Львова: «2.7.1941 о 16 год. ми прибули до Львова. Варшава проти цього – безневинна, таке є перше враження. Коротко по прибутті *ми застрелели перших євреїв* [курсив мій – М.Б.]. Як звично, деякі новочасні лідери стають людьми, що страждають манією величі, вони дійсно стають такими, якими виглядають. Ми знову розташувалися у большевицькій військовій школі. Тут росіяни були зненацька застануті сплячими.

Ми збираємо речі, які нам конче потрібні. О 24 ми, після того, як євреї прибрали будівлю, йдемо спати» [38, арк. 206].

Першим важливим моментом є те, що як тільки група прибуває, вона зразу здійснює перші розстріли євреїв. Цікаво, що Ландау не називає їх ані більшовиками, ані диверсантами, – просто «застрелили перших євреїв». Далі він ймовірно критикує своє керівництво, яке при цих діях у Львові «починають страждати манією величі». Останнім важливим елементом є свідчення, що євреї прибирали будівлю казарм, де мали ночували прибульці. Це доповнює попередні свідчення про примусову працю євреїв протягом усього першого тижня німецької окупації. У такий спосіб продовжувався описаний нами вище «перший етап» антиєврейського насильства. Проте єврейські свідчення не апелюють до високого рівня інтенсивності насильства, у порівнянні з 1 липня.

Описуючи свій день 3 липня, Ландау розповідає про відвідання в'язниці

НКВС, картини звірств, які він там побачив, страчених його командою євреїв: «3.7.1941. Сьогодні вранці я дізнався, що ми можемо писати, і є перспектива, що пошта таки буде відправлятися. Під неймовірно чуттєву музику я писав мій перший лист до моєї Труді. Поки я пишу листа, схоже на те, що скоро завершимо тут. ЕК з залізними шоломами і карабінами, 30 пострілів боєприпасами. Ми щойно повернулися. 500 євреїв стояло засуджено до розстрілу. Перед тим ми ще відвідували вбитих німецьких льотчиків і українців. 800 було вбито тут у Львові. Навіть дітей не побоялись ці люмпени. У дитячому притулку вони були прибиті на стіни. Одна тюрма частково прибита цвяхами. Сьогодні знову з'явилась чутка, ніби ми маємо повертатися до Радома. Якщо чесно, я би був радий знову побачити моїх любих. Вони для мене – щось більше, ніж я би хотів це визнавати. До екзекуції не дійшло. Тому ми сьогодні маємо готовність до тривоги і вночі має щось відбутися. Настрій трохи покращився. У цьому безладі я власне зараз і зробив свої записи. Мені мало підходить розстрілювати беззахисних людей, навіть якщо це лише євреї. Мені більше до вподоби чесна відкрита битва. Що ж, надобраніч, мій любий зайчику» [38, арк. 207].

Досить цікавим в цьому уривку сюжет про прибитих на стіну дітей у дитячому притулку. Виникає питання: це вигадка Фелікса, аби вразити Труду, чи справді чутка, в яку він повірив? Можна сміливо припустити, що це класичний випадок дегуманізації «більшовиків», і Ладау перебував в полоні цієї дегуманізації. Оскільки для нацистського світобачення поняття «більшовики» було нерозривно пов'язані з євреями, ця дегуманізація також поширювалася і на них.

В оперативному донесенні 17 Армії, про діяльність айнзацгрупи «4b» у Львові повідомлялося, що станом на 5 липня вони розстріляли понад 400 євреїв як помсту за вбивства українців і згодом планують розстріляти ще 200 осіб [20].

5.2. Польські професори

На ранок 3 липня у Львові скупчилося чотири айнзацкоманди. Три з них частково рухалися далі на схід, слідуючи за Вермахтом, що наступав. Айнзацкоманда спеціального призначення чекала можливості організації власних ділень на решті території майбутнього дистрикту «Галичина».

Серед різноманітного спектру завдань команди була боротьба зі шпигунами та ворогами Райху. Окрім євреїв, суттєву небезпеку для Райху в очах гестапівських керівників Генеральної губернії становила польська еліта. По суті, на щойно окупованих територіях Західної України державницьки налаштовані поляки стали для нацистської влади такою самою ймовірною «п'ятою колоною» у війні, як і націоналістично налаштовані українці для Радянського Союзу у квітні 1941 р. Не викликає сумніву, що краківське керівництво гестапо було добре поінформоване про діяльність польського уряду в еміграції та про діяльність польського підпілля в Генеральній губернії. Прибувши до Львова, Шьонгарт також продовжував тут лінію боротьби з польськими політичними середовищами, що доповнилася сюжетом боротьби з радянськими колаборантами. А виходячи з цитованого в попередньому розділі наказу від 1 червня, що «Рішення щодо польської інтелігенції може бути сказане пізніше», гестапівці просто вичікували вдалого моменту.

Проте через радянські репресії проти польської еліти станом на 1 липня 1941 у Львові не залишилося майже нікого з політично-релевантних фігур. Винятком був лише професор Казімеж Бартель – посол до Сейму та прем'єр-міністр у першому уряді після перевороту Юзефа Пілсудського.

Вранці 2 липня до вілли Бартлів на вулиці Гербуртів, 5 (нині вул. Глінки) прибуло троє німців в уніформі. Проте вони не застали самого професора, оскільки той, виконавши розпорядження коменданта Львова про обов'язкове повернення на робочі місця, годиною раніше вийшов до Політехніки. Взявши з собою дочку Бартеля Сецилію, німці вирушили на вулицю Сапєги, 56 (нині Степана Бандери), на якій була розташована кафедра колишнього прем'єра. По

прибутті дочка та водій залишилися в машині, а другий (або два) офіцери зайшли до кабінету. Крім господаря там було кілька помічників. Увійшовши до кімнати, німці поставили Бартелю коротке запитання: «Sind Sie Bartel?» (Чи ви Бартель?). Заарештованого професора помістили в машину (водночас наказавши дочці поїхати додому) та відвезли до колишньої будівлі гестапо на вулиці Пелчинський [188, s. 88–95].

Варто звернути увагу на факт того, що цей арешт відбувся ще до прибуття до Львова основних сил айнзацкоманди спеціального призначення, що свідчить – вже тоді нацистська «Поліція безпеки» достатньо добре володіла ситуацією у Львові. Дружину та дочку Бартеля того дня було вигнано з дому, а їхню віллу на вулиці Глінки, 7 реквізовано для потреб командування гестапо, там розмістився особисто Шьонгарт. Арешт Бартеля та захоплення його вілли перед обідом третього дня після окупації Львова Вермахтом свідчить, що дії поліції не були спонтанними чи поспішними, а продуманими заздалегідь.

Внутрішню логіку та мотивацію арешту гестапівцями професор описав у своєму листі рідним від 15 липня 1941 р.: «З приватних розмов з офіцерами я роблю висновок, що небезпека може виникнути з моєї посади прем'єр-міністра. У Москві я спілкувався зі Сталіним, тут я мав якісь високі посади. Відлуння того, що дійшло до нас тут – виступ Черчілля та Сікорського – вони мені, так прямо і сказали, – наказують організувати співпрацю з більшовиками, а хто є більше до цього приготований?» [66, s. 194–195].

Зрештою, політичний аналіз офіцерів гестапо, що уряд в екзилі хоче використати Бартеля для роботи в СРСР, був точним. Вже 5 липня 1941 р. на першій зустрічі генерала Сікорського з радянським послом у Великій Британії Іваном Майським, під час якої обговорювалося питання про укладення польсько-радянського союзу, глава польського кабінету повідомив свого візаві про намір призначити Бартеля на посаду польського посла в СРСР. Оскільки доля кандидата була йому невідома, – зі застереженням, що висування відбудеться, якщо Бартель евакуювався зі Львова [188, s. 92].

У ніч проти 4 липня, між 22:00 та 02:00, кілька відділів, що склалися з членів СС, поліції та польової жандармерії під керівництвом офіцерів зі «Цільової команди спеціального призначення», роз'їхалися містом. Вони здійснили арешти професорів навчальних закладів Львова. Окрім професорів, арештовували всіх присутніх чоловіків від 18 років [66].

Через той факт, що тієї ночі приїхали арештовувати професора Адама Бернарського, який помер 11 квітня 1941 р., ми знаємо, що список для арешту був складений ще в Кракові до початку війни.

До сьогодні залишається незрозумілим принцип укладання «розстрільного» списку: за якими саме критеріями він був складений та хто саме укладав список. Ольга Гнатюк вдало підсумовує чотири версії: 1) «націоналістична» – укладанням списку займалися пов'язані зі Львовом члени ОУН; 2) «совецька» – список пов'язаний із участю львівських професорів у поїздки до Москви та колаборацією з Радянським Союзом; 3) «нацистська» – список укладався у межах боротьби з польською інтелігенцією; 4) «кримінальна» – нідерландець Пітер Ментен у змові з керівництвом айнзацкоманди підібрав прізвища у такий спосіб, аби пограбувати мистецькі колекції львівських професорів [134, с. 46–52].

Аналізуючи питання, ми маємо зазначити, що в центральному управлінні поліції СД у Кракові працювали досвідчені та професійні поліцейські з усієї Німеччини. У розширеному списку завдань і повноважень цієї організації була контррозвідувальна робота в Генеральному губернаторстві. Вони розробляли польські та українські організації, можливі зв'язки з Радянським Союзом. А також займалися пошуком шпигунів й агентів – наявних і потенційних. Не виникає сумніву, що краківські гестапівці уважно стежили за суспільно-політичними процесами в прикордонних областях УРСР. Про потужну розвідувальну роботу свідчить детальний звіт про економічну структуру Львова та регіону в уряді Генерал-губернаторства, датований 2 липня 1941 р. Судячи з обсягу даних, він готувався протягом тривалого періоду [32].

У цьому контексті вони мали бути достатньо добре поінформовані про динаміку взаємин Радянської держави та польської громади Галичини. Важливою подією цих взаємин було відвідання групою польських вчених Москви в серпні 1940 р. Подія була організована Радянським комітетом у справах науки. Владислав Желінський у статті-аналізі подорожі львівських професорів до Москви підмітив, що в до списку запрошених не було включено жодного українця, навіть з середовища молодших науковців, а також відомих прихильників лівиці Леона Хвістка та Якуба Парнаса [123, s. 4]. Ця група налічували 19 професорів. Цей список можна поділити на публічну та непублічну частини. До публічної частини належать ті, про кого писали в газеті *Czerwony Sztandar*. Також у серії статей було опубліковано короткі розповіді професорів із позитивним описом побаченого під час подорожі. Серед них у гестапівському списку опинилися:

- професор медицини Вітольд Новицький (Witold Nowicki), депутат міської ради;
- професор хімік Станіслав Пілат (Stanisław Pilat), депутат міської ради;
- професор стоматолог Антоній Цешинський (Antoni Cieszyński);
- письменник і перекладач, біженець з Варшави Тадеуш Бой-Желенський (Тадеуш Бой-Желенський).

Проте трьох інших авторів статей про поїздку в СРСР не було у списку. До того ж, під час німецької окупації вони не зазнали окремого переслідування за цю московську поїздку. Це були Вітольд Мінкевич (Witold Minkiewicz), Станіслав Кульчинський (Stanisław Kulczynski), Ромуальд Рослонцький (Romuald Rosłoński) та Станіслав Охендушко (Stanisław Ocheduszko). Цікаво, що портрети Охендушка та Рослонцького разом з Бой-Желенського було розміщено у вищезгаданій статті в «Червоному Штандарі» [120, s. 2–3].

До менш публічного списку вчених, що відвідали Москву та були заарештовані гестапо вночі з 3 на 4 липня, належать:

- професор медицини Ян Грек (Jan Grek), депутат міської ради;
- професор медицини Тадеуш Островський (Tadeusz Ostrowski);

- професор Політехніки Каспер Вайгль (Kasper Weigl), кандидат на виборах міської ради;
- професор Політехніки Роман Віткевич (Roman Witkiewicz), депутат міської ради.

До німецького списку не потрапили семеро інших учасників групи: Северин Кременецький (Severyn Krzemieniewski), Станіслав Лупія (Stanislaw Loria), Юліан Токарський (Julian Tokarski), Станіслав Ласковніцький (Stanislaw Laskownicki), Влодзімер Бужинський (Wlodymierz Burzynski), Януш Грошковський (Janusz Groszkowski), Мар'ян Каменьський (Marian Kamienski) [123, s. 4].

Останнім серед заарештованих гестапо професорів, в якого можна було відслідкувати елементи співробітництва з Радянським Союзом, був професор політехніки Влодзімеж Круковський (він керував Львівською міською виборчою комісією під час радянських виборів народних депутатів) [183, s. 24], а також професор медицини Францішек Гроєр (Franciszek Groër), – стаття про нього була опублікована в газеті «Червоний Штандар» від 25 вересня 1940 р. [118, s. 4].

Підсумовуючи аналіз «афілійованих з колаборацією» професорів, можна стверджувати, що поліція СД слідувала за подіями політичного характеру в підрадянському Львові. У список арештованих професорів потрапило дев'ять осіб, які в очах нацистів могли тавруватися як радянські колаборанти. Проте одинадцять інших учасників виїзду до Москви не зазнали переслідувань з боку гестапо, а більшість з них продовжувала працювати у Львові протягом німецької окупації. Припускаємо, що підопічним Шьонгарта було відомі імена всіх учасників виїзду. Активне відслідковування суспільно-політичних процесів – звична практика для спецслужби з функціями політичної поліції, що проводить контррозвідувальну та агентурну діяльність на прикордонні основного противника.

Проте аналіз інших десяти професорів зі списку гестапо свідчить, що вони не вели жодної публічної прорадянської діяльності. Семеро з них були професорами медицини, зокрема:

- професор Владислав Добранецький (Władysław Dobrzaniecki);
- професор Генрик Хіларович (Henryk Hilarowicz).

Ще три професори-медики у віці понад сімдесят років – Володимир Серадзький (Włodzimierz Sieradzki), Адам Бернарський (Adam Bednarski) та Адам Соловій. Сімдесятидворічний Роман Ренцький (Roman Rencki) лише кілька днів перед тим врятувався від смерті під час розстрілів НКВС у «Бригідках». Цю групу професорів об'єднує те, що вони були лікарями й працювали в медичному відділі Львівського університету.

Останні чотири особи зі списку – професори політехніки Влодзімерж Стожек (Włodzimierz Stożek) та Казимир Ветулані (Kazimierz Vetulani), професор інституту ветеринарної медицини Едвард Гамерський (Edward Hamerski) та колишній ректор Університету Яна Казимира професор права Рорамн Лонгшам де Брієр (Roman Longchamps de Berier). З цієї частини списку лише професор Лонгшам де Брієр був знаковою суспільно-політичною фігурою міжвоєнного Львова. Польський націонал-демократ, який будучи на посаді, впровадив у 1937 р. «Лавкове гетто» для студентів єврейського походження.

Усіх заарештованих було завезено до будівлі студентського гуртожитку на вулиці Абрамовичів, 14 (нині вул. Бой-Желенського). Арештований професор Францішек Гроєр у своїх мемуарах так згадував події в бурсі Абрамовичів: «Машина в'їхала на подвір'я: жорстоко штовхнувши, нас загнали в будівлю і розмістили в коридорі, лицем до стіни. Там уже було багато професорів. Голови сказали опустити вниз. Якщо хтось рухався, його били прикладом або кулаком по голові. Одного разу, коли була представлена нова група затриманих, я спробував повернути голову, але отримавши удар, я не намагався знову. Була приблизно 00:30, і я стояв там нерухомо до 02:00, а тим часом все більше професорів привозили і розміщували поруч» [66].

Також Гроєр описує, що кожного професора по одному викликали на

допит. У його випадку це були двоє офіцерів, які звинуватили його у службі більшовикам і зраді Німеччини. Описуючи допит, Гроер розповідає про високого старшого офіцера, рішення якого власне і врятувало лікаря тієї ночі: «Наприкінці він почав говорити спокійніше і сказав: “Мені потрібно поговорити зі своїм начальником, ми побачимо, що ще можна зробити для тебе”, а потім вибіг із кімнати. Офіцер, який мене заарештував, швидко сказав: “Це залежить тільки від нього, над ним тут немає начальника. Скажи йому, що ти зробив важливе медичне відкриття, яке буде корисним для вермахту. Можливо, це тобі допоможе”. В той момент він повернувся, але я не встиг нічого сказати, бо він негайно викинув мене у двері» [66]. Єдиним офіцером гестапо у Львові, який не мав над собою начальства, був Еберхард Шьонгарт, припускаємо, що саме він безпосередньо керував і допитом, і розстрілами.

Зі спогадів Гроера складається враження, що одною з основних мотивацій гестапівців, які його відпустили, було його нібито німецьке походження та наукові зв'язки з Німеччиною. Проте це є досить сумнівно, бо майже всі арештовані науковці добре знали німецьку та мали зв'язки з німецькими науковцями. Яскравим прикладом є постать професора Станілавав Пілата. Він навчався в Берліні та Вюрцбурзі. А в 1904 р. отримав ступінь доктора хімії в Ляйпцигу [119, s. 2]. Тобто в тому самому університеті, у якому Шьонгарт отримав титул доктора права в 1929 р. з темою «Відмова у звільненні від трудового договору».

Також Альберт у своєму дослідженні підтверджує, що Гроер не отримав жодних документів чи привілеїв фольксдойча [66]. Ці два аргументи вказують на те, що за Гроера мусів заступитись впливовий член групи Шьонгарта. Альберт припускає, що це був Пітер Ментен, про якого професор висловив свідчення про добре ставлення під час війни до поляків і євреїв для голландського суду. А дочка Гроера Марія працювала на Ментена з січня по червень 1942 р. Окрім цього, на одному зі судових засідань Ментен повідомив, що він багато чого досягнув завдяки Шьонгарту у Польщі, тому поклопотався, аби його дочка здобула хорошу освіту [131, с. 19]. Казимира Порай також була пе-

реконана, що професор Гроер якось не мав «чистих рук» у справі розстрілів на Вулецьких пагорбах [48, арк. 7].

Проводячи паралелі з Вермахтом, командування якого ще задовго до захоплення Львова віддало вказівки, яким підрозділам займати конкретні об'єкти, які міські інституції мають високу цінність (наприклад, Інститут висипного тифу під керівництвом Рудольфа Вайгля), так само краківське гестапо готувало свої перші дії у Львові. Використовуючи власні аналітичні та агентурні можливості, підопічні Шьонгарта розпрацьовували різноманітні середовища майбутнього дистрикту «Галичина». Не викликає сумніву, що багатьох українців використовували в агентурній мережі. Проте теза, що студенти могли скласти та передати список осіб, яких варто знищити, а досвідчений гестапівець у ранзі генерала «Поліції безпеки» візьме цей список до виконання, видається вкрай сумнівною.

5.3. Участь українців

Участь українців у вбивствах польських професорів розглядається у двох контекстах: формуванні / уточненні списків і супроводженні офіцерів айнзац-групи під час нічних арештів.

Нам не вдалося знайти жодного підтвердження про участь українців в укладанні списків у Кракові. Натомість член-керівник української міліції Богдан Казанівський та міліціонер Роман Волчук у своїх спогадах торкаються питання вбивства польських професорів у Львові.

Роман Волчук зазначав: «На вулиці Руській, як мені сказали, засідав у цей день Микола Лебедь (судячи з контексту попереднього абзацу йдеться про 30 червня). Чоловік за столом питався: “Чи ти любиш поляків?”. Очевидно належало відповідати “Ні”. Тоді нам дали завдання: знайти адреси найзначніших польських професорів і прийти з цією інформацією у вечері. Я відчув що коїться щось не добре. Мої почування були не ясні, але вийшовши на вулицю, я

вирішив, що варто мабуть, остерегти знайомих мені професорів перед можливою халепою. Я знав що Бартель мешкав десь на вулиці Кадецькій, і вибрався туди проте так і не зумів його відшукати. Тим часом уже вечоріло, треба було вертатися на вул. Руську. Я вирішив заявити що ніяких адрес не знайшов та й по всьому. Але там уже були інші люди які ні про що не питали. Натомість звеліли мені сідати в авто з двома німцями в уніформах і показати їм вулицю Грудзінських. Було темно коли ми туди доїхали, авто з водієм стало перед якоюсь брамою, й за кілька хвилин німці вивезли звідти старшого чоловіка. Його завезли до військової казарми при Кадецькій вулиці, а мене відпустили до дому. Так я мимоволі причинився до злочину» [71, с. 83].

Зі свідчень Романа Волчука стає зрозуміло, що імена арештованих професорів уклалися місцевими міліціонерами та активістами ОУН(б) під керівництвом Миколи Лебеда, одного з учасників Керівної похідної групи в штаб-квартирі ОУН на вулиці Руській, 30. Проте Оля Гнатюк піддає сумніву свідчення Волчука, насамперед пояснюючи, що на вулиці Грудзінських не мешкали арештовані професори. Також відстань між будинком на вулиці Руській, 30 та вулицею Грудзінських – близько 200 метрів і дуже сумнівно, що німцям була потрібна допомога Волчука, аби туди дістатися. Також щодо «старшого чоловіка», якого вивели німці та повезли на вулицю Кадецьку, – це міг бути один із багатих євреїв, який мешкав на цій вулиці [134, с. 47–48].

Також у цьому свідченні можна прослідкувати ще кілька важливих невідповідностей. З контексту опису зрозуміло, що Роман Волчук датує описані події 30 червня, тобто першим днем нацистської окупації. Проте Микола Лебедь прибув до Львова 3 липня. Оскільки він зазначає, що того самого вечора відбувалися арешти, припускаємо, що він мав на увазі вечір 4 липня. Але тоді виникає проблема з описаним пошуком професора Бартеля, як ми вже писали вище – Баретль був арештований 2 липня, а його віллу було реквізовано Шьонгартом. Якщо припустити що Волчук добрався до цього будинку, то він мав помітити есесівську охорону. Також підозру викликає свідчення Волчука, що основним приміщенням для укладання списків була штаб-квартира Керів-

ної похідної групи (Проводу ОУН(б) на ЗУЗ). Нам не вдалося знайти підтверджень, що в цьому приміщенні відбувалися будь-які дії, пов'язані з поліційними функціями. Натомість із приміщення на Руській відбувалася координація дій похідних груп ОУН(б) на схід. Поліційна діяльність у Львові координувалася з тимчасової комендатури Української міліції в будівлі монастиря сестер Секретерок (нині площа Святого Юра, 1). Також видається дивним, що в сюжеті про «старшого чоловіка» Волчук зазначає, що його повезли на Кадецьку, тобто до будівлі Управління гестапо. Складається враження, що Волчука відпустили одразу після того, як він показав німцям потрібну адресу, адже якщо б автор спогадів їхав з ув'язненим у машині, то напевно б дізнався його ім'я або будь-яку додаткову інформацію про цю людину. Ще однією суперечністю є те, звідки саме Волчук дізнався, що в'язня везуть саме на Кадецьку – ув'язнених професорів везли на вулицю Абрамовичів.

Попри численні неточності та неспівпадіння в цитованому свідченні Романа Волчука, не варто залишати поза увагою його тезу про наказ «знайти адреси найзначніших польських професорів і прийти з цією інформацією у вечері». Припускаємо, що згадуючи про події перших днів у липні 1941 р., у цитованому уривку Волчук вклав пережиті ним події кількох днів в опис одного вечора. Твердження Волчука також іде в розріз із концепцією Альберта, який підтверджує, що списки професорів були складені ще в краківському гестапо задовго до приходу німців до Львова. Припускаємо, що серед наказів завдань та розпоряджень, які Роман Волчук отримував як міліціонер могло бути уточнення чи складення списків з адресами польської інтелігенції.

У спогадах організатора української міліції Богдана Казанівського також вміщений сюжет про списки польської інтелігенції: «Ще того самого вечора, коли в команді був майор Кипка з пор. О[стап] Ч[учкевич]. прийшло кілька гештапівців із списком якихось прізвищ і зажадало перевірити список тимчасово притриманих міською поліцією всяких бешкетників і зордіїв. Вони перевіряли чи серед арештованих немає когось із списку, який мали при собі

гештапівці. Комендант варти казав, що на списку були якісь польські прізвища» [75, с. 233].

Розвиваючи сюжет про вбивство польських професорів, Казанівський переконує читача що ні він, ні його люди не могли бути причетні. Мотивуючи це тим, що вбитий професор Бартель користувався повагою в середовищі ОУН, і після особистої поїздки до Варшави просив замінити смертний вирок для Зеновія Матли – родича тогочасного тимчасового коменданта львівської міліції, – Омеляна Матли.

У контексті аналізу укладання / уточнення списків безпосередньо у Львові під час перших днів німецької окупації, варто акцентувати, що всі поліційні сили Третього Райху арештовували за списками. Ймовірно, існував список визначних львівських євреїв. Курт Левін свідчить, що 2 липня до його помешкання прийшло двоє гестапівців та шукали його батька, не знайшовши пішли геть [98, с. 64]. Він припускає, що рабин Єзекііль Левін був у списку польських професорів. Проте арешти професорів були здійснено ввечері 3 липня. Тож припускаємо, що арешти 2 липня стосувалися саме відомих євреїв. І представники айнзацкоманди адресно шукали потрібних осіб. Це означає, що вони користувалися списком імен та адрес.

Як ми вже писали раніше, українська міліція Львова виконувала функцію «продовжених рук» для німецьких силових структур. Відповідно, уточнення адрес, безпосередні затримання, арешти чи захоплення осіб у багатьох випадках виконували саме вони. Також українці були перекладачами у командах або в окремих офіцерів гестапо та вермахту. Наприклад, як учасник ОУН(м) Остап Чучкевич, який прибув до тимчасової комендатури поліції як помічник штурмбанфюрера Отто Кіпке.

5.4. Страта професорів

Важливо наголосити на особливій таємності розстрілів, з якою була здійснена ця операція. Насамперед, арешти відбувалися вночі. Арештованих привезли до бурси Абрамовичів, а не в штаб-квартиру айнзацгруп на вулиці Пелчинській, де був ув'язнений Бартель. Члени айнзацгруп, що були в той час у Львові, самі не знали про події на Вулецьких пагорбах (якщо вірити їхнім післявоєнним допитам) [35]. Саме місце страти було обрано так, аби з навколишніх будинків не було видно процесу розстрілу. Аналізуючи свідчення очевидців і простір довкола місця розстрілу, Жигмунд Альберт стверджує, що найближчі вікна, до того ж закриті схилом, були на відстані не менше ніж 500 метрів [66, s. 54]. А також у щоденних донесеннях айнзацгруп до Берліну не знаходимо згадки про ці події.

Підсумовуючи описані факти щодо обставин арешту та розстрілу польських професорів, можемо припустити таке. Шьонгарт діяв з метою «наведення порядку» на новоприєднаних територіях, тобто переніс до Львова так звану спеціальну акцію «Краків» (Sonderaktion Krakau) з переслідування польської інтелігенції. Ще в Кракові німці вели розробку польських суспільно-політичних кіл. Не викликає сумніву, що вони мали інформацію про польських науковців, які проявили себе в співпраці з Радянським Союзом. Тоді й було ухвалене рішення про розстріл певної кількості осіб із польських інтелігентів. На сам список суттєво вплинув або навіть брав участь у підготовці Пітер Ментен, який був товаришем Шьонгарта, аби безперешкодно заволодіти творами мистецтва та цінностями вбитих. Можливо українці з орбіти краківського управління гестапо також допомагали з уточненнями або визначенням адрес професорів.

Сам процес розстрілу описав цитований вище Фелікс Ландау у записі від 5 липня 1941 р.: «Цю ніч із вчора на сьогодні я не спав. Був на посту. Маленький інцидент показав мені весь фанатизм людини. Один поляк чинив спротив. Через годину, о 05:00, після того, як вони самі викопали собі могилу, в приблизно 200 метрах від будинку, в якому ми жили, були розстріляні наступні 32 поляки з інтелігенції і руху опору. Один ніяк не хотів і не хотів помирати, вже

лежав шар піску на перших застрелених, тут із купи піску піднімається рука чоловіка, махає, і показує на щось, можливо, його серце. Тріщить ще кілька пострілів, хтось кричить, насправді сам поляк, стріляйте швидше! Що таке людина? Сьогодні вперше у нас в перспективі отримати теплу їжу. Ми отримали 10 рейхсмарок, щоб могли купити деякі необхідні дрібнички. Я собі купив батіг за дві рейхсмарки. Чути запах трупів всюди, де проходиш повз згорілі будинки. Час заповнений сном» [38, арк. 207].

Підсумовуючи аналіз насильства, що відбувалося у Львові у період від 2 до 4 липня 1941 р., можемо ствердити наступне. Цей акт насильства досить слабо пов'язаний з попередніми актами – типологічно – лише таємністю нічних розстрілів, подібно до розстрілів в тюрмах НКВС. Також спостерігаємо різницю за динамікою, у тому числі участю українців (мінімальна, якщо взагалі була – і не була викликана попередніми настроями). Найбільше пов'язує – роль зовнішнього – німецького фактора. Аналіз причин, перебігу, факторів та форми вбивства польських професорів демонструє багатофакторність цього акту масового насильства, а також дозволяє ранжувати його фактори.

Першим фактором є «нацистський» – перенесення на окуповані території, які планували приєднати до Генерал Губернаторства Надзвичайної пацифікаційної акції (*Außerordentliche Befriedungsaktion*), скерованої проти польської еліти. Типологічно акція гестапо у Львові була схожа на спеціальну акцію «Краків» (*Sonderaktion Krakau*), за результатами якої 6 листопада 1939 р. були арештовані 184 професори й викладачі Ягеллонського університету та Гірничої академії з подальшим ув'язненням у концентраційних таборах. Важливими структурними відмінностями є непублічність львівської акції – таємність нічних арештів, на противагу публічності краківської акції. Це було таємне фізичне знищення львівських професорів на противагу арешту та звільненню краківських професорів, після міжнародного скандалу у лютому 1940 р.

Другим фактором є «совецький» – гестапо генеральної губернії уважно стежило за політичними процесами у радянському Львові й знало про розвиток контактів польських еліт Львова з більшовиками. Хоча лише половині зі

списку арештованих 3 липня польських професорів можливо було пред'явити звинувачення в «колаборації» з Радянським Союзом. Тим не менше не варто відкидати тези, що вони могли укласти ядро списку.

Той факт, що люди Шьонгарта були не послідовними і не арештовували усіх польських науковців, які були причетні до «колаборації» з Радянським Союзом, свідчить, що в цьому списку був ще один «фільтр». Цим фільтром була можливість легкого збагачення шляхом пограбування. Тому за важливістю наступним фактором є «кримінальний». Його організатором був Пітер Ментен, який у змові з керівництвом айнзацкоманди допоміг підібрати прізвища осіб, що володіли «найцікавішим» майном.

У контексті діяльності Порай-Пітера Ментена у Львові в перших днях липня особливо важливими є щоденникові записи Казимири Порай. В записі від 4 липня вона зазначає, що зранку її чоловіка забрали з дому на примусові роботи. Вона побігла за чоловіком до вулиці Академічної, 16 (проспект Тараса Шевченка). Коли вона прив'язувала білу хустину на руку чоловікові, з машини вийшов офіцер і сказав – якщо вона хоче йти з ними, то може, і запитав, хто вона така. Коли Порай відповіла що українка, він усміхнувся і чистою польською відповів: «То йди додому». Далі групу євреїв погнали на примусові роботи до вілли професора Бартля. Порай особисто бачила, як з вілли виносили меблі. Увечері її чоловік розповів, що віллу грабували, збирали всі цінні речі. Керував цим процесом той самий німець, що говорив з нею зранку [48, арк. 8–11].

Не викликає сумнів що «німець», якого згадує Порай-Пітер Ментен. Насамперед серед групи Шьонгарта не було нікого з «чистою» польською. Також описані риси обличчя збігаються. Додаткової ваги це свідчення набуває через те, що було створене в 1944 р. – задовго до того, як Справа Порай-Пітер-ар Ментена стала публічною.

Третім фактором міг бути «націоналістичний», за яким особи з середовища ОУН також долучилися до укладання / уточнення списку професорів, а також виконували функцію перекладачів і провідників під час самих арештів.

Висновки до Розділу 5

Вбивство польських професорів у Львові повністю вписується в концепцію державного тероризму (state terrorism), запропоновану Гансом Вернером Тоблером та Петером Вальдманом. Насильство проти польської еліти систематично використовувалося Третім Райхом як загальний політичний інструмент. Нацисти не обмежували себе переслідуванням і вбивством опонентів режиму чи інших визначених ворогами груп, але прагнули залякати, тероризувати та розладнати суспільну групу за допомогою викрадень, «зниклих» людей, жорстоких тортур і калічення. Для такого типу насильства елементом тероризму є довільність і непередбачуваність насильницьких дій. Тим не менше, державний терор для правильного функціонування завжди потребує ірраціональної понаднормовості (в розумінні випадковості вибору жертв і часового моменту) для власне насильницьких дій державними або семідержавними інституціями.

ВИСНОВКИ

Аналіз історіографії виявив, що проблема комплексного аналізу масового насильства у Львові під час перших двох тижнів німецько-радянської війни досі не знайшла належного висвітлення. Більшість авторів сфокусувалися на дослідженні окремих актів насильства та вписуванні їх у відповідні історіографічні дискурси: «Злочини НКВС та українське національне будівництво», «Голокост», «Долі поляків на східних землях». Для історіографії останніх десяти років характерними є спроби комплекснішого опису насильства у Львові з виходом за межі «національних» наративів. Водночас ці спроби лише посилюють потребу окремого дослідження, яке би, з одного боку, було систематичнішим і детальнішим, а з другого, вписувало би аналіз цих подій у ширші історіографічні дискусії про характер і динаміку масового насильства. Існує виразна необхідність у роботі, яка би була мікроісторією макронасильства – насильства, спровокованого глобальною радикалізацією політики у 1914–1945 рр. Окрім з'ясування, що власне сталося у Львові протягом перших днів німецько-радянської війни, таке «щільне» дослідження дозволяє протестувати загальні теорії та інтерпретації.

Пропоноване дослідження – спроба заповнити згадані раніше прогалини. Для всебічного вивчення актів масового насильства залучене широке коло джерел, які комплексно відображають, як акти насильства, так і наративи акторів насильства (жертв та виконавців). Основний масив джерельного матеріалу складається з документів Державного архіву львівської області, ЦДАГО України, ГДА СБУ, Німецького Військового архіву, Відділення федерального архіву Берлін–Ліхтерфельде, архіву Німецького Центрального офісу Державної адміністрації юстиції з розслідування нацистських злочинів, Ізраїльського національного меморіалу Катастрофи та Героїзму «Яд Вашем» та Єврейського історичного інституту у Варшаві. Значна частина цих документів вводиться у науковий обіг вперше. Також у роботі використано значний обсяг опублікованих спогадів та щоденників. Поряд із тим, уже відомі джерела інтерпретуються у світлі нових методологічних концепцій.

Концептуальною основою до вивчення насильства у Львові є запропоновані Петером Імбушем характеристики масового насильства як комплексного феномену, що передбачає: *невизначеність* між руйнуванням і налагодженням порядку; *комплексну конфігурацію*, у якій відносини «злочинець – жертва» повинні доповнюватися з урахуванням ситуації третьої сторони (інших акторів); *спільний процес*, що складається з індивідуальних дій і структурного компоненту.

Детальна реконструкція масового насильства у період від 22 червня до 4 липня 1941 р., за допомогою методу щільного опису, дозволяє виокремити основні характеристики такого насильства, які наводимо нижче та які до певної міри пов'язанні між собою простором, часом, факторами, виконавцями, зміною ролей і соціальною значимістю.

Простір. Усі три наймасштабніші акти масового насильства у Львові під час радянського та німецького панування над містом проходили в умовному чотирикутнику: від в'язниці на початку вулиці Замарстинівської на півночі; в межах початкових відтинків вулиць Янівської та Городоцької на заході; на півдні умовною лінією стали Вулецькі пагорби та вулиця Вітовського; а також початок вулиці Личаківської на сході.

Через логістичну структуру міста, колонам радянських військових і техніки було необхідно перетинати центр міста. Також на вулиці Городоцькій і довкола розміщувалися пункти постійної дислокації військових частин. Вони, як і тюрми, стали мішенями нападів боївок повстанців. Із 30 червня 1941 р. всі ці локації були зайняті підрозділами вермахту. Всі чотири тюрми НКВС були місцями найбільшої концентрації радянського та німецького насильства – систематичного вбивства сотень людей.

Під час антиєврейського насильства саме подвір'я в'язниць стали місцями найжорстокіших дій проти євреїв: відбувалися розстріли з вогнепальної зброї. За географічною детермінантою нам вдалося встановити кореляцію між рівнем насильства та близькістю до трьох львівських тюрем. Це означає існування «безпечних» для євреїв діляниць – звідки міліція не забирає на примусові ро-

боти, а містяни не демонструють відкритої агресії. Сукупність цих фактів дозволяє зробити висновок, що на прикладі антиєврейського насильства у Львові не спрацьовує концепт «братовбивства» (сусідовбивства), описаний Яном Гросом на прикладі Єдвабного.

Вбивство польської інтелігенції також відбувалося близько до центру міста. Така локація була зумовлена безпосередньою близькістю до розміщення підрозділів айнзацкоманд і штабу Шьонгарта.

Час. Усі три найбільші акти масового насильства у Львові відбувалися у дуже короткий період. Тривалість між ними становили день-два. Для місцевих жителів події відбувалися настільки швидко, що вони не встигали оговтатись чи рефлектувати на те, що трапилось. Отже, приклад Львова не підтверджує тези Александра Прусіна, що сурогатна віктимізація євреїв ставить під сумнів мотивацію акторів насильства, «оскільки справжніх злочинців давно вже не було». Радянська армія відступила з міста вночі з 29 на 30 червня, тобто за день до погрому. Саме завдяки «сурогатній віктимізації» через наказ приведення євреїв на примусові роботи до тюрем, німці запустили схему поширення відповідальності за радянські злочини на єврейську громаду, зігравши на поширеному серед львів'ян концепті «юдео-більшовизму»».

Фактори. Спільними для спалаху та динаміки всіх трьох актів масового насильства є *мультифакторність*. Для жодного з актів насильства не можна виділити єдиного або панівного фактору, який пояснював би причини його початку та перебігу. Натомість можемо вказати на дві групи факторів: екзогенні (зовнішні) та ендогенні (внутрішні).

До екзогенних факторів належать: політика знищення ворога – ідейно-класового (розстріли в'язнів певної категорії, наприклад політичних ворогів СРСР) чи культурно-расового (вбивство євреїв із вогнепальної зброї на подвір'ях тюрем та розстріл польської інтелігенції Третім Райхом); війна та бойові дії безпосередньо в місті; кооптування місцевих мешканців для допомоги у здійсненні насильства у ряди міліції, народних дружинників (СРСР) та Української народної міліції (Третій Райх). Також німецькі силові органи за-

звичай використовували антирадянський елемент – українських націоналістів – як перекладачів чи провідників. Нам не вдалося підтвердити роль Керівної похідної групи Ярослава Стецька чи трьох рот підрозділу «Нахтігаль» як суб'єктних акторів антиєврейського чи антипольського насильства. Хоча важливу роль у погромі грала організована ОУН(б) Українська народна міліція, нам не вдалося знайти доказів їхніх дій, незалежних від наказів військового коменданта Львова. Аналогічна ситуація з підрозділом «Нахтігаль», службовці якого брали участь в побитті євреїв у тюрмах. Але ці інциденти носили спорадичний або особовий характер.

Ендогенні фактори насильства пов'язані з особливостями відносин між національними громадами Львова. Попри економічну, класову та політичну неоднорідність львівського міського середовища, основні лінії напруженості проходили між національними спільнотами Львова: поляками, євреями та українцями.

Майже дворічний період радянського панування у Львові суттєво радикалізував лінії напруженості. На прикладі Львова підтверджується теза Іллі Герасімова: «Окрім знищення старих політичних інститутів та інсценування громадянської війни в Галичині, радянська окупація також поставила під загрозу старі мережі солідарності, які люди могли бачити як основні, як останній засіб соціальної згуртованості. “Єврейство”, “польськість” та “українськість” втратили будь-який стабільний зміст, коли ці, здавалося б, самоочевидні архаїчні форми етноконфесійної спільності, що пропагувались за режиму санації, ставили під сумнів радикальні соціальні трансформації, депортації на основі етнічності та політичні чистки».

До частково ендогенних факторів насильства належить знищення чи дискредитація радянським режимом традиційних громадських лідерів виважених суспільно-політичних поглядів, які у випадку критичних ситуацій виступали інгібіторами конфліктів. У цьому ж зв'язку розглядаємо також репресії, арешти, заслання та публічні політичні суди, що показали, як з допомогою насильства, можна швидко та «ефективно» вирішувати різні конфлікти.

За таких умов напад Третього Райху та сама війна створила «ідеальний шторм», ситуацію тотального страху перед іншою національною громадою, яку описав Станіслав Ружицький: «Українці ненавидять лише поляків, але через заборону антипольських дій, їхня ненависть перекидається на євреїв, які чекають приходу німців».

Спільним для підрадянського та піднімецького насильства є його *спрямованість проти кількох груп* (multiple-target violence). У радянському випадку – це: розстріляні за політичні статті українці, поляки та євреї; арештовані та розстріляні на вулицях Львова 24–28 червня українці за підозрою в антирадянських діях; арештовані або знищені представники міської еліти, які підозрювалися в нелояльності. У випадку Третього Райху – це: євреї під час погрому; євреї під час розстрілів айнзацгрупами; представники єврейської еліти, вбиті в «Бригідках» 1 липня; представники польської еліти.

Щодо *виконавців насильства* (perpetrators) різниця між Радянським Союзом і Третім Райхом полягала в залученні недержавних гравців. На прикладі насильства першого тижня війни переконуємося, що радянська система всіляко намагалася зберегти монополію на насильство, не дозволяючи жодним позадержавним групам акторів здійснювати насильницькі дії поза інституціями з вертикалі силових органів НКВС, РСЧА. Лише міліція залучала народних дружинників, які могли арештовувати підозрілих осіб чи охороняти об'єкти. Насильство у Львові після приходу німців демонструє їхню готовність обмежено ділитися такою монополією з місцевими групами, як-от Українською народною міліцією чи місцевими мешканцями під час погрому першого липня. За відсутності власної розгалуженої силової інфраструктури у Львові, айнзацкоманди використовували міліцію як початкову ланку в акціях знищення євреїв.

Щодо *соціальної ролі насильства* першим різницю між радянським та нацистським підходами помітив Гуго Штайнгауз, який ахначав, що очевидно, росіяни не мали наміру репресіями налякати franc-tireurs (партизан) – вони «мордували, як азіати, потаємно». Натомість антиєврейське насильство мало

виразно публічний хакактер – примусові роботи, побиття, знущання та приниження солдатами вермахту прямо на вулицях. Це була публічна та показна брутальність до стигматизованої національної групи – євреїв.

Водночас, на прикладі вбивства польської інтелігенції, спостерігаємо таємність і прихованість, відсутність публічної декларації щодо долі арештованих. Схожість у таємності розстрілів у в'язницях НКВС та на Вулецьких пагорбах компенсується різницею в процесуальних діях. У радянському випадку маємо офіційні списки розстріляних, рішення прокурорів, чіткий розподіл на категорії. У німецькому випадку – повна відсутність документів із наказами, списками та розпорядженнями про вбивства. Вищезазначене дозволяє охарактеризувати акт масового насильства з 22 по 29 червня як бюрократичне насильство, а з 30 червня по 4 липня як хаотично-імпульсивне.

На прикладі насильства у Львові також спостерігаємо *зміну ролей* – від жертви насильства в одному акті до співучасника в іншому. Богдан Казанівський та Омелян Матла, яким вдалося пережити розстріли в тюрмах НКВС, стали творцями Української народної міліції, що зіграла важливу роль в антиєврейському насильстві. Також родичі жертв радянського насильства, що прийшли до тюрем на упізнання тіл, стали учасниками жорстокого побиття євреїв.

Масове насильство у Львові характеризується різними групами жертв, великим колом учасників, мультифакторністю та дуже високим рівнем фізичного каліцтва чи знищення людей. Комбінація цих характеристик підпадає під визначення «суспільства екстремального насильства», запропоноване Крістіаном Герлахом.

Попри складність і мультифакторність описаних процесів, можна, однак, спробувати вибудувати певну ієрархію факторів. Окремі акти насильства у Львові спостерігалися ще в останні десятиліття австрійської влади, але початок його перетворення у масове було пов'язане з Першою світовою війною, а також польсько-українською війною й антиєврейським погромом, що відбувалися одразу після Першої світової війни. Пам'ять про це масове насильство

1914–1918 рр. сформувало позиції трьох основних національних груп – поляків, євреїв та українців – у міжвоєнну добу. Вони створювали умови, де було все менше шансів на мирне співжиття, примирення, і, водночас, все більше можливостей для загострення міжнаціональних стосунків. Однак варто виразно сказати, що попри високий градус міжнаціональної напруги, місцеве суспільство не мало ані ресурсів, ані можливостей розв’язати масове насильство. Перетворення цього суспільства в «суспільство масового насильства» було, у першу чергу, пов’язане з бруталізацією – війною – яку вели між собою два режими, котрі до того ж не могли існувати без масового терору (були «державами-вбивцями», як зазначав Ян Грос). Вищезазначене, зрозуміло, не знімає відповідальності «місцевих акторів» за вчинені злочини, однак і не дозволяє перекладати на них головну вину.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Архів Центру дослідження визвольного Руху, м. Львів

Ф. 11. Збірка документів Львівської організації Українського історико-просвітницького товариства «Меморіал».

1. Т. 30. Спогади про Корінця Теодора та його діяльність в УВО, ОУН, батальйонах «Нахтігаль» та «Роланд» за 1927–1946 роки, 2 арк.

Галузевий Державний Архів Служби Безпеки України, м. Київ

Ф. 13. Колекція друкованих видань КГБ УРСР, 1920–1992.

Оп. 1.

2. Спр. 372. «Сборник документов о структуре и характере антисоветской деятельности «Организации украинских националистов – ОУН» и «Украинской повстанческой армии – УПА»; о методах и приемах агентурно-оперативной работы органов государственной безопасности Украины по ликвидации организованного подполья ОУН и вооруженных банд УПА на территории республики в период 1943 – 1954 гг.». Т. 37, 210 арк.

3. Спр. 372. «Сборник документов о структуре и характере антисоветской деятельности «Организации украинских националистов – ОУН» и «Украинской повстанческой армии – УПА»; о методах и приемах агентурно-оперативной работы органов государственной безопасности Украины по ликвидации организованного подполья ОУН и вооруженных банд УПА на территории республики в период 1943 – 1954 гг.». Т. 38, 292 арк.

Ф. 16. Секретаріат ГПУ–КГБ УРСР, 1930–1991.

Оп. 1.

4. Спр. 511. Копии спецсообщений и докладных записок, 17 арк.

Оп. 33.

5. Спр. 25. Записка по ВЧ В.Т. Сергиенко Наркому Внутренних Дел УССР И.А. Серову о результатах операции по арестам членов ОУН во Львове, 263 арк.

6. Б 188 с. Протокол допроса обвиняемого Охримовича Василя Степановича, 292 арк.

Ф. 65. Справи оперативного обліку КГБ УРСР.

7. Спр. С. – 7448. протокол допиту Альфреда Бізанца, 67 арк.

Державний архів Львівської області, м. Львів**Ф. Р-31. Польова комендатура № 603 у Львові.**

Оп. 1.

8. Спр. 1. Накази міської комендатури № 603 про охорону об'єктів, організацію гетто; інформації про стан комунального господарства міста, постачання, реєстрацію населення та ін., 152 арк.

Ф. 121. Львівська воєводська команда державної поліції, м. Львів.

Оп. 1.

9. Спр. 116. Щоденні рапорти Львівського воєводського управління державної поліції про громадсько-політичне становище на території воєводства за 3 квартал 1939 року., 219 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади**та управління України, м. Київ****Ф. 3833. Краєвий провід (керівництво) Організації українських націоналістів на західноукраїнських землях.**

Оп. 1.

10. Спр. 12. Крайовий провід ОУН на ЗУЗ, 12 арк.

11. Спр. 20. Крайовий провід ОУН на ЗУЗ, 30 арк.

12. Спр. 54. Політична Референтура, 42 арк.

Центральний державний історичний архів України у м. Львові**Ф. 205. Прокуратура апеляційного суду у Львові (1919–1939).**

Оп. 1 .

13. Спр. 499. Оперативні донесення про політичне становище слідчого відділу воєводського управління державної поліції у Львові за червень – липень 1938 року, 249 арк.

Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg im Breisgau**RH 20-17 Armeeoberkommandos. Heeresgruppe Süd. A.O.K. 17/ Führungsabteilung.**

14. Akt. 46. Anlage 7 zum K.T.B.Nr.1. Wichtige Ferngespräche u. Vorgänge taktischer Art. vom 20.06. – 24.07.41. Bl. (1 –200).

15. Akt. 276. Tätigkeitsbericht Ic./A.O. Anlage Erlassene Befehle Grunsalzl. Schriftverkehr vom 16.03. – 12.12.41.

16. Akt. 280. Tätigkeitsbericht Ic./A.O. Anlage Meldungen an Heeresgruppe vom 4.4. – 10.9.41

17. Akt. 707a. Krigstagebuch Nr.1. 1 April 1941 – 12 Dez.41.

18. Akt. 756. K.T.B. Nr.1 Tätigkeitsbericht H. Qu. 15.05. – 12.12.41.

19. Akt. 768. Tätigkeitsbericht Ic./A.O. Beilage Nr. 1. zum K.T.B. Nr.1. vom 15.1. –12.12.41.

20. Akt. 769. Beilage 1 zum K.T.B. Nr. 1 Ic., Tätigkeitsbericht A. O. vom 15.5. 12.12. 41.

RH 24-49 General Komando XXXXIX. Armeekorps/ Gebirgs-Armeekorps.

21. Akt. 20. Krigstagebuch Nr. 3 des XXXXIX. (Geb.) A.K. Gefechts – und Tätigkeitsberichte. 111.

22. Akt. 14. Krigstagebuch Nr. 3 des XXXXIX. (Geb.) A.K. Anlagen II/1 – II/250

23. Akt. 19. Korpsbefehle № 1 – 77. des XXXXIX. (Geb.) A.K. im Russlandfeldzug 22.6 – 13.8.1941.

RH 28-1 Gebirgsdivisionen.

24. Akt. 23. 1. Gebirgsdivision, Ia zum K.T.B. Ost. Nr. 1. vom 19.4. – 10.8.41.

25. Akt. 24. Anladen B. 4. 401 – 600. 30.6.1941. – 15.7.41.

26. Akt. 128. 1. Gebirgsdivision Ic. Einsatz Russland Band 1. Anlagen zum Tätigkeitsbericht vom 22.6 – 10.7.41.

27. Akt. 284. 1. Gebirgsdivision. Kampfe von Lemberg 22.6 – 3.7.41.

RW 2. Oberkommando der Wehrmacht (Rechtsabteilung u. Untersuchungsstelle)

28. Akt. 148. Anlagen zu der Denkschrift «Kriegsverbrechen der russischen Wehrmacht 1941». Teil II (Nr. 91 – 172).

29. Akt. 123. Pollen Spannung: Vorbereitungen 172 Bl.

Bundesarchiv, Berlin-Lichterfelde

R 6. Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete.

30. Akt. 69. Reichskommissariat Ukraine Bd. 1

R 52 – XI. Der Sonderbevollmächtigte für die Erdölwirtschaft im Generalgouvernement Polen.

31. Akt.150. Bildung Ukransische regirung.

32. Akt. 184. «Lemberg».

R 58 Reichssicherheitshauptamt.

33. Akt. 214. Ereignismeldungen UdSSR. 1941 – 1942 Band 1., 23. Juni – 22. Juli 1941. 300.

R 43 – II. Reichskanzlei

34. Akt. 1500. Reichskanzlei. Dr. Lammers.

Bundesarchiv, Ludwigsburg

B 162. Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen

35. Akt. 1639. Beschuldiger: Kuck Alfred B. 1+2. Bl. 1 bis 472.

36. Akt. 1640. Beschuldiger: Stawizki Kurt; Tatort: Lemberg B. 3. Bl. 473 bis 885.

37. Akt. 2763. Bd. 18: Bd. 17. Bl. 2632 bis 2838.

38. Akt. 3380. Ermittlungen gg. F. Landau, Angehöriger der dortigen Außenstelle des KdS Lemberg, wg. der Teilnahme an Judenerschießungen u.a. am 22./23.7.1941 in Drohobycz / Distrikt Galizien. 208.

39. Akt. 27363. Menten Peter. B. III. Bl. 267 bis 353.

Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, Warszawa

Zespół 301. Relacje zeznania ocalałych żydów.

40. Sygn. 442. Wagner Rózia, 1945, 24 s.

41. Sygn. 1737. Markiewicz Wilek, 35 s.

42. Sygn. 3902. Zaderecki Tadeusz, 22 V 1948, 2 s.

Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław

43. Sygn. 16711/II Jan Rogowski: Lwów pod znakiem swastyki. Pamiętnik z lat 1941–1942, 404 s.

Yad Vashem – The World Holocaust Remembrance Center, Jerusalem

O. 6. Polish Collection.

44. F. 367. Zaderecki T. Gdy swastyka Lwowem władała (Wycinek z dziejów okupacji hitlerowskiej), 26 ap.

O. 3. Yad Vashem Testimonies.

45. F. 430. Redner, Marek. Żalobne wspomnienia o życiu i męczeńskiej śmierci lekarzy-Żydów w lwowskim gheccie, 288 ap.

46. F. 1394. Zeznanie Inz Marcina Wildera, 6 ap.

O. 62. Borowicz Collection.

47. F. 407. Zeznania Lida Gruneberg. 4 ap.

M. 49 – Żydowski Instytut Historyczny (ŻIH).

48. F. 217. Diary written by Kazimiera Poraj regarding her experiences in Lwow and the Lwow Ghetto, 31 ap.

II

ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

49. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико правовий аналіз. Київ : Либідь – Військо України, 1994. Кн. 2. 688 с.

50. Великая Победа, в пятнадцати томах / под общей редакцией С. Нарышкина, А. В. Торкунова. Т. XI, Москва : «МГИМО–Университет», 2015. 496 с.

51. Гурянов А., Кокурін. А. Євакуация Тюрем, Карта. *Російський незалежний правозащитний журнал*. 1994. № 6. С. 16–27.

52. Західня Україна під большевиками. IX. 1939 – VI. 1941. Збірник / упор. М. Рудницька). Нью-Йорк : Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, 1958. 494 с.

53. Історія Львова в документах і матеріалах: збірник документів і матеріалів / упор.: У. Єдлінська, Я. Ісаєвич, О. Купчинський та ін. РСР. Київ : Наукова думка, 1986. 424 с.

54. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной Войне. Сборник документов. Т. 1. Кн. 2 : Накануне. Книга вторая (1 января – 21 июня 1941 г.). Москва : Издательство «Русь», 1995. 398 с.

55. Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України / упор. В. Даниленко, С. Кокін. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2013. Ч. 2. 607 с.

56. У лавах дружинників: спогади учасників (Матеріал зібрав і впорядкував М. Кальба). Денвер : Видання Дружин Українських Націоналістів, 1982. 159 с.

57. Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: у 2 т. Т. 1 : 1939–1943. Москва : Росспэн, 2012. 878 с.

58. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Документи та матеріали / упор. О. Дзюбан. Львів – Київ : Піраміда, 2001. 556 с.

59. Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy, T. 3: Relacje z Kresów / opracował Andrzej Żbikowski. Warszawa : ANTA, 2000. 988 s.

60. Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945, Studium Polski Podziemnej, Tom 1: wrzesień 1939 – czerwiec 1941 / skład komitetu redakcyjnego: Halina Czarnocka, Józef Garliński, Kazimierz Iranek – Osmecki, Włodzimierz Otocki, Tadeusz Pełczyński. Londyn : Gryf Printers, 1970. 584 s.

61. Cybulski Z. (Brygidky). Ewakuacja więzień sowieckich z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941 / opracowane przez Krzysztof Popiński, Aleksander Kokurin and Aleksander Gurjanow. Warszawa : Karta, 1995. 238 s.

62. Das Amt Ausland / Abwehr im Oberkommando der Wehrmacht. Eine Dokumentation. (Bearb. Norbert Müller, Helma Kaden, Gerlinde Grahn u.a.). Koblenz : Bundesarchiv, 2007. 620 s.

63. Drogi śmierci, Ewakuacja więzień sowieckich z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941 / opracowane przez Krzysztof Popiński, Aleksander Kokurin and Aleksander Gurjanow. Warszawa : Karta, 1995. 238 s.

64. Dzieci Kresów / ed. Lucyna Kulińska. T. 3. Kraków : Wydawnictwo Jagiellonia, 2009. 474 s.

65. Ewakuacja więzień sowieckich z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941 / opracowane przez Krzysztof Popiński, Aleksander Kokurin and Aleksander Gurjanow. Warszawa : Karta, 1995. 238 s.

66. Kaźń profesorów lwowskich – lipiec 1941. Studia oraz relacje i dokumenty zebrane i przez Zygmunta Alberta. Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1989. 356 s.

67. Kiebusinski K., Motyl A. The Great West Ukrainian Prison Massacre of 1941: A Sourcebook. Amsterdam Univ Press, 2017. 392 p.

68. Lwowskie pod okupacją sowiecką, 1939–1941 / wybór i opracowanie Tomasz Bereza, Jan Flisak, Janusz Grechuta, Krzysztof Karczmarski, Mariusz Krzysztofiński, Artur Świeży SDB, Ryszard Ziobrońed. Tomasz Bereza. Rzeszów : Instytut Pamięci Narodowej, Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2006. 389 s.

III

МЕМУАРНА ЛІТЕРАТУРА

69. Антипенко Н. На главном направлении. Воспоминания заместителя командующего фронтом. Москва : Наука, 1967. 391 с.

70. Березняк Є. Якби не війна, мене б репресували за українізацію освіти у Львові. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/52933f7022938/>

71. Волчук Р. Спомини з передвоєнного Львова та воєнного Відня. Київ : Критика, 2011. 191 с.

72. Гешелес Я. Очима дванадцятирічної дівчинки. Київ : Дух і Літера, 2011. 96 с.

73. Горбач О. Шлях зі Сходу на Захід. Львів : Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. 373 с.

74. Егоров А. С верой в победу (Записки командира танкового полка). Москва : Воениздат, 1974. 222 с.

75. Казанівський Б. Шляхом Легенди. Спомини. Лондон : Українська Видавнича Спілка, 1975. 292 с.

76. Крушельницька Л. Рубали Ліс. Львів : Астролябія, 2018. 576 с.

77. Наконечний Є. «Шоа» у Львові. Вид. 2-ге. Львів : ЛА «Піраміда», 2006. 282 с.
78. Паньківський К. Від держави до Комітету: Літо 1941 року у Львові. Друге видання. Нью-Йорк, Торонто : Ключі, 1970. 151 с.
79. Попель Н. В тяжкую пору. Москва – Санкт-Петербург : Terra Fantastica, 2001. 560 с.
80. Ребет Л. Світла і тіні ОУН. Мюнхен : Український самостійник, 1964. 131 с.
81. Стецько Я. 30 червня 1941: Проголошення відновлення державності України. Торонто ; Нью-Йорк ; Лондон : Ліга визволення України, 1967. 465 с.
82. Тарнавський О. Літературний Львів. 1939–1944. Львів : Просвіта, 1995. 136 с.
83. Шкварко І. Поклинаю! З щоденника українського політв'язня. Мюнхен : Дніпрова Хвиля, 1953. 215 с.
84. Штайнгаус Г. Друга окупація. *Незалежний культурологічний часопис "Г"*. 2009. № 58. С. 110–125.
85. Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане / упор. Ж. Ковба. Київ : Дух і Літера, 2009. 276 с.
86. Adam J. We Lwowie za Sowietów. *Lwowskie pod okupacją sowiecką, 1939–1941 / wybór i opracowanie Tomasz Bereza, Jan Flisak, Janusz Grechuta, Krzysztof Karczmarski, Mariusz Krzysztofiński, Artur Świeży SDB, Ryszard Ziobrońed. Tomasz Bereza. Rzeszów*: Instytut Pamięci Narodowej, Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2006. 389 s.
87. Allerhand M., Allerhand L. Zapiski z tamtego świata. Kraków : Wydawnictwo Edukacyjne, 2003. 135 s.
88. Anczarski J. Kronikarskie zapisy z lat cierpień i grozy w Małopolsce Wschodniej: 1939–1946 (Biblioteka historyczna Archiwum Metropolii Lwowskiej Obrządku Łacińskiego w Krakowie). Krakow : Wydawn. Bl. Jakuba Strzemię Archidiecezji Lwowskiej Ob. Łac., 1998. 566 s.

89. Chiger I. Świat w mroku. Pamiętnik ojca dziewczynki w zielonym sweterku. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011. 307 p.
90. Friedman F. Zagłada Żydów lwowskich. Łódź : Wydawnictwa Centralnej żydowskiej komisji historycznej przy Centralnym Komitecie Żydów polskich, 1945. № 4. 38 s.
91. Gerstenfeld-Maltiel J. My private war. London : Vallentine Mitchell & Co, 1993. 313 s.
92. Z dziennika Golda. *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*. 1980. № 114–115. S. 135–148.
93. Hartman S. Wspomnienia (lwowskie i inne). Wrocław : Instytut Matematyczny Uniwersytetu Wrocławskiego, 2014. 130 s.
94. Jahn A. Z Kleparowa w świat szeroki. Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1991. 332 s.
95. Kielanowski J. Czerwcowe egzekucje w Lwowskich więzieniach. URL: <http://www.lwow.com.pl/semper/egzekucje.html>
96. Kryński S. Kartki ze wspomnień starego profesora. URL: <http://www.lwow.home.pl/weigl/krynski.html#36>
97. Lanckorońska K. Wspomnienia wojenne. Warszawa : Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 2001. 370 s.
98. Lewin K. Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946 przez syna rabina Lwowa. Warszawa : Fundacja Zeszytów Literackich, 2006. 189 s.
99. Mękarska-Kozłowska Barbara. Burza nad Lwowem: reportaż z lat wojennych 1939–1945 we Lwowie. Warszawa : Liber, 2000. 360 s.
100. Ossowska W. Przeżyłam ... Lwow – Warszawa 1939–1946. Warszawa : Oficyna Przegadu Powszechnego, 1990. 359 s.
101. Stark M. Ale jednak czuję i żyję. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2012. 352 s.
102. Tomaszewski T. Lwów 1940–1944. Pejzaż psychologiczny. Warszawa : Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej, 1996. 240 s.

103. Wat A. Mój wiek. Pamiętnik mówiony. Opracowanie naukowe. T. 1. Kraków : Universitas, 2011. 448 s.

104. Weiss J. Lemberg Mosaik. The memories of two who Survived the destruction of Jewish Galicia. Alderbrook Press. 417 s.

105. Weliczker Wells L. The Janowska road. London : Jonatan Cape, 1966. 306 p.

IV

ПЕРІОДИКА ТА ПУБЛІЦИСТИКА

106. «Арестованные друг друга избивали, пели и плясали». Антология чекистских издевательств над заключенными. К 80-летию «Уманского дела». URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2019/05/22/80619-arestovannye-drug-druga-izbivali-peli-i-plyasali>

107. В річницю Акту 30-го червня 1941 р. *Визвольний Шлях*. 1954 Кн. 6. (Ч. 6–81) червень. С. 3.

108. Лопатинський Ю. Група північ т. зв. Нахтігаль. *Свобода*. 1960. 15 червня. С. 7.

109. «Молодых Якушев раздевал. Он играл с ними в доктора». Палач НКВД закончил карьеру завхозом министерства обороны. URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2020/05/08/85295-molodyh-yakushev-razdeval-on-igras-nimi-v-doktora>

110. Резолюції Народнього Комітету Українського Національно-Демократичного Об'єднання. *Діло*. 1939. 26. Серпня. С. 1.

111. У Львівських тюрмах НКВД. *Українські щоденні вісті*. 1941. 5 липня. С. 3.

112. Ярослав Стецько «Як це було (продовження)». *Сурма*. 1949. 1 листопада. С. 16.

113. Czerwony Shtandar. 1940. 3 lutego. S. 1.

114. Czerwony Shtandar. 1940. 28-29 marzsa. S. 1.

115. Czerwony Shtandar. 1941. 1 stycznia. S. 1.

116. Rozkaz No 1 garnizonu miasta Lwowa. *Czerwony Shtandar*. 1941. 25 czerwca. S. 1.
117. Wykaz mandatów w wyborach do Rady miejskiej we Lwowie. *Gazeta Lwowska*. 1939. 3 czerwca. S. 2.
118. Bilis J. U prof. Franciszka Groera. *Czerwony Shtandar*. 1940. 29 września. S. 4.
119. Fruhling B. Kandydat na delegata do miejskiej rady delegatów pracujących. Profesor Stanisław Pilat. *Czerwony Shtandar*. 1940. 10 grudnia. S. 2.
120. Radziecki Naukowiec otoczone jest szczególną opieką państwa i narodu. *Czerwony Shtandar*. 1940. 27 września. S. 2–3.
121. The Ukrainian Review 7. 1960. № 2. S. 28–30.
122. Tragiczne zajścia we Lwowie Zabici i ranni. *Gazeta Lwowska*. 1936. № 89. S. 1–2.
123. Władysław Żeleński. Podróże lwowskich profesorów do Moskwy w r. 1940. *Wiadomości*. 1975. № 23 (1523). S. 4.
124. Najer Morgen [Lemberger Tugblat]. 1939. № 188. S. 2.

V

НАУКОВА ЛІТЕРАТУРА

125. Базилевич А. Введення у твори митрополита Андрея Шептицького. Торонто : 1965. 237 с.
126. Балабан М. Джерела до історії битви за львівський виступ у німецькому архіві Фрайбургу. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. 2018. № 4 (22). С. 5–14.
127. Балабан М. Проблеми замкнених наративів та можливі шляхи їх подолання. Роздуми над двома книгами про насильство у Львові 1941 року. Рецензія на: Dieter Schenk. *Der Lemberger Professorenmord und der Holocaust in Ostgalizien* (Bonn, 2007); Андрій Боляновський. Убивство польських учених у Львові в липні 1941 року: факти, міфи, розслідування (Львів, «Ви-

давництво Львівської політехніки», 2011). *Україна Модерна*. 2017. № 24. С. 151–169.

128. Балабан М. Праведники народів світу на «кривавих землях»: випадок Львова. *Праведники світу та інші рятівники під час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті*. Дніпропетровськ, 2015. С. 6–23.

129. Балабан М. Ян Карський. Незавершена місія Żbikowski Andrzej, Karski. Warszawa: Świat Książki, 2011. 504 s. *Україна Модерна*. 2012. № 19. С. 284–289.

130. Боевые действия Красной Армии в ВОВ. URL: <http://bdsa.ru/iyun-1941-arkhiv/133-25-194194/2478-6-25-1941-24-1941>

131. Боляновський А. Убивство польських учених у Львові в липні 1941 року: факти, міфи, розслідування. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2011. 188 с.

132. Грицак Я. Подолати минуле. Глобальна історія України. Київ : Портал, 2021. 408 с.

133. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні: Іван Франко і його спільнота (1856–1886). Київ: Критика, 2006, 632 с.

134. Гнатюк О. Відвага і страх. Київ : Дух і літера, 2015. 496 с.

135. Гонігсман Я. Катастрофа львівського єврейства (1941–1944). Початок німецької окупації. Перші єврейські погроми. *Часопис «І»*. 2009. № 58. С. 160–190.

136. Демкович-Добрянський М. Потоцький і Бобжинський – Цісарські намісники Галичини 1903–1913. Рим : Видання Українського Католицького Університету ім. Св. Климента Папи, 1987. 132 с.

137. Дюков А. Второстепенный враг. ОУН, УПА и решение «еврейского вопроса». Москва : REGNUM, 2008. 150 с. _

138. Йонес Э. Евреи Львова в годы Второй мировой войны и катастрофы европейского еврейства 1934–1944. Москва : Научно-просветительный центр «Холокост», 1999. 488 с.

139. Ісаєвич Я. «Альтана посеред раю»: Львів у 1582–1602 рр. *Львів: Історичні нариси* / упор. Я. Ісаєвич, Ф. Стеблій, М. Литвин. Львів, 1996. 648 с.
140. Історія Львова / ред. кол.: В. Секретарюк (відп. ред.), А. Борзенко, М. Брик, М. Івасюта та ін. Київ : Наукова думка, 1984. 434 с.
141. Йонес Э. Евреи Львова в годы Второй мировой войны и катастрофы европейского еврейства 1934–1944. Москва, 1999. 202 с.
142. Капраль М. Демографія Львова XV – першої половини XVI ст. *Львів: Історичні нариси* / упор. Я. Ісаєвич, Ф. Стеблій, М. Литвин. Львів, 1996. С. 67–81.
143. Ковба Ж. Людність у безодні пекла. Київ : Дух і Літера, 2009. 295 с.
144. Косик В. Україна та Німеччина в Другій світовій війні. Львів : НТШ, 1993. 684 с.
145. Кровавые злодеяния Оберлендера: Отчёт о пресс-конференции для советских и иностранных журналистов, состоявшейся в Москве 5 апреля 1960 года. Москва : Издательство литературы на иностранных языках, 1960. 56 с.
146. Круглов А. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941–1944 гг. Хроника событий. Могилев-Подольский : Райтипография, 1997. 99 с.
147. Курило Т., Химка І. Як ОУН ставилася до євреїв? Роздуми над книжкою Володимира В'ятровича. *Україна модерна*. 2008. № 13. С. 252–265.
148. Лисенко О. Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму в першій половині ХХ століття *Український історичний журнал*. 2000. № 6. С. 29–51.
149. Луцький О., Львів під радянською окупацією 1939–1941 рр. *Український визвольний рух*. 2006. Вип. 7. С. 89–119.

150. Макарчук С. Населення «столиці» у другій половині ХІХ– першій третині ХХ ст. *Львів: Історичні нариси* / упор. Я. Ісаєвич, Ф. Стеблій, М. Литвин. Львів, 1996. С. 207–224.
151. Мірчук П. Акт відновлення Української Державности 30 червня 1941 року. Його генеза та політичне й історичне значення. Мюнхен, 1953. 64 с.
152. Меламед В. Між двома Світовими війнами (1919–1939 р.). URL: <http://www.ji.lviv.ua/n51texts/melamed6.htm>
153. Мельник І. «Квітнева кров на львівській бруківці». URL: <https://zbruc.eu/node/50251>
154. Павлишин О. Єврейське населення Східної Галичини у 1918–1919 рр.: соціальний аспект. *Галичина: науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. 2006–2007. № 12–13. С. 103–117.
155. Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.). Львів : Часопис, 2012. 592 с.
156. Патриляк І. Визвольна боротьба ОУН й УПА (1939–1960). Київ : АДЕФ-Україна, 2020. 710 с.
157. Патриляк І. Військова діяльність ОУН(б) у 1940–1942 рр. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2004. 598 с.
158. Патриляк І. Перемога або смерть: український визвольний рух у 1939–1960 роках. Львів : Часопис 2015. 512 с.
159. Пеленський З. Між двома конечностями. *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен : Видавництво Фундації імені Євгена Коновальця, 1974. С. 502–524.
160. Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941. Львів ; Нью-Йорк : Наукове товариство ім. Шевченка ; Фундація Українського Вільного Університету в США, 2002. 429 с.

161. Руда О. Розвиток освітніх процесів у Львові (1923–1939). *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2015. Вип. 16. С. 221–235.
162. Рябенко С. До питання створення української міліції у Львові улітку 1941 р. URL:https://www.academia.edu/1500597/До_питання_створення_української_міліції_у_Львові_улітку_1941_р
163. Рябенко С. Слідами «Львівського погрому» Джона-Пола Химки. *Український визвольний рух*. 2013. Вип. 18. С. 258–328.
164. Чувев С. Спецслужбы Третьего Рейха. Санкт-Петербург ; Нева ; Москва : ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2003. 448 с.
165. Шмігель М. Український легіон Романа Сушка. Напад зі Словаччини на Польщу. *Український визвольний рух*. 2007. Вип. 11. С. 81–94.
166. Arendt H. *The Origins of Totalitarianism*. San Diego, New York, London : A Harvest book. 1973. 576 p.
167. Balaban M., Malkhaz T. Narrating Conflicts in Post-Truth Era: Facing Revisionist Russia. *Ukraine and Georgia in a Comparative Perspective / edited by: Jan Rydel and Stefan Troebst*. Published by De Gruyter Oldenbourg, 2022. S. 91–123.
168. Balaban M. Nachtigall in the battles for Lviv: structure, objectives, actions. *Studies into the History of Russia and Central-Eastern Europe*. 2021. Vol. 56. Special Issue. S. 85–106.
169. Balaban M. Two Weeks of Interconnected Violence in Lviv. Prison Massacres, Anti-Jewish Pogroms and Murder of Polish Professors on June 22th – July 4th, 1941. *Imagining the Human / ed. K. Kočí*, Vienna : IWM Junior Visiting Fellows Conferences, 2019. Vol. 37. URL: <https://www.iwm.at/publications/5-junior-visiting-fellows-conferences/vol-xxxvii/two-weeks-of-interconnected-violence-in-lviv>
170. Bartov O. *Anatomy of a Genocide The Life and Death of a Town Called Buczacz*. New York : Simon & Schuster, 2019. 416 p.

171. Bauman Z. *Modernity and the Holocaust*. Ithaca, N.Y. : Cornell University Press, 1989, XIV. 224 p.

172. Bergmann W. Pogroms. *International Handbook of Violence Research* / edited by Wilhelm Heitmeyer, John Hagan. Dordrech : Kluwer Academic Publishers, 2003. P. 351–367.

173. Czop E. *Obwód lwowski pod okupacją ZSRR w latach 1939-1941*. Rzeszow : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004. 276 s.

174. Czołowski A. *Historja Lwowa od założenia – do roku 1600*. Lwow, 1925. 20 s.

175. Friedman F. *Zagłada Żydów lwowskich*. Lodz: Wydawnictwo Centralnej żydowskiej komisji historycznej przy Centralnym Komitecie żydow polskich, 1945. 38 s.

176. Guriev S., Treisman D. *Spin Dictators: The Changing Face of Tyranny in the 21st Century*. Princeton : University of Princeton Press, 2022. 360 p.

177. Gross J. *Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*. Princeton : Princeton University Press, 2003. 408 p.

178. Gross J. *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*. Sejny : Pogranicze, 2008. 152 s.

179. Heer H. Einübung in den Holocaust: Lemberg Juni/Juli 1941. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* / redaktion: Friedrich Veitl, Jürgen Danyel, Christoph Holscher, Detlev Kraak und Norbert Seidel. 2001. Vol. 49. № 5. S. 409–427.

180. Hilberg R. *The destruction of the European Jews*. New Haven, CT : Yale University Press, 2003. 1388 p.

181. Himka J-P. The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd. *Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes*. 2011. Vol. 53. № 2/4. P. 209–243.

182. Himka J-P. Western Ukraine between the Wars, *Canadian Slavonic Papers. Revue Canadienne des Slavistes*. Vol. 34. № 4. P. 391–412.

183. Horowitz D. *The Deadly Ethnic Riot*. Berkeley, Los Angeles, London : University of California Press, 2001. 605 p.
184. Hryciuk G. *Polacy we Lwowie 1939–1944: życie codzienne*. Warszawa : Książka i Wiedza, 2000. 430 s.
185. Hryciuk G. Zmiany demograficzne ludności polskiej we Lwowie w latach 1931–1944, *Przemyskie Zapiski Historyczne*. 2000–2002. R. XII–XIII. S. 45–47.
186. Ilnytkyj R. *Deutschland und die Ukraine 1934–1945*. Buch 2. München : Urheberrechte beim Osteuropa-Institut München, 1955. 395 s.
187. Imbusch P. The Concept of Violence. *International Handbook of Violence Research / edited by Wilhelm Heitmeyer, John Hagan*. Dordrech : Kluwer Academic Publishers, 2003. P. 13–41.
188. Kalbarczyk S. Kazimierz Bartel: ostatnia ofiara zbrodni na profesorach lwowskich w lipcu 1941 r. *Biuletyn instytutu pamięci narodowej*. 2011. № 7. S. 88–95.
189. Kaźń profesorów lwowskich – lipiec 1941. *Studia oraz relacje i dokumenty zebrane i przez Zygmunta Alberta*. Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1989. 356 s.
190. Kosyk W. L'Allemagne nationale socialiste et l'Ukraine, Publication de l'Est Européens. Paris : Publications de l'Est européen, 1986. 665 c.
191. Kurowski F. *Baulehr-Bataillon 800 z.b.V. Brandenburg*. Akce německých komand 1939–1945. Praha : Svojtka & Co., 2006. 204. s.
192. Kurtyka J. *Generał Leopold Okulicki 1898–1946*, Warszawa : Instytut Pamięci Narodowej, 2010. 472 s.
193. Lieven D. *Towards the Flame: Empire, War and the End of Tsarist Russia*. London, UK : Penguin Books, 2016. 448 p.
194. Mazower M. *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*. London New York : Penguin Books, 1998. 495 p.
195. Mazur G. *Życie polityczne polskiego Lwowa 1918–1939*. Kraków : Księgarnia Akademicka, 2007. 482 s.

196. Mędrzecki W. Kresowy kalejdoskop. Wędrówki przez Ziemię Wschodnie Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939. Kraków, 2018. 448 s.
197. Mick C. Lemberg – Lwów – L'viv, 1914–1947: Violence and Ethnicity in a Contested City. West Lafayette : Purdue University Press, 2015. 458 p.
198. Musiał B. «Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschießen» Die Brutalisierung des deutsch-sowjetischen Krieges im Sommer 1941. Berlin : Propyläen Verlag, 2000. 349 s.
199. Norman D. Europe at War 1939–1945: No Simple Victory. London : Macmillan, 2006, IX+544 p.
200. North D., Wallis J., Weingast R. Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History. Cambridge : Cambridge University Press, 2013. 346 p.
201. Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944. Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. München : Oldenburg Verlag, 1997. 455 s.
202. Prusin A. A «Zone of Violence»: The Anti-Jewish Pogroms in Eastern Galicia in 1914–1915 and 1941. *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands* / ed. Omer Bartov and Eric D. Weitz. Bloomington : Indiana University Press, 2013. 544 p.
203. Ripley T. The Wehrmacht: The German Army in World War II, 1939–1945. London, New Yourk : Routledge, 2003. 352 p.
204. Schenk D. Noc morderców. Kaźń polskich profesorów we Lwowie i holokaust w Galicji Wschodniej. Kraków : Wysoki Zamek, 2011. 440 s.
205. Shimon R. Together and Apart in Brzezany Poles, Jews, and Ukrainians, 1919–1945. Indiana University Press, 2002. 224 p.
206. Snyder T. Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin. London : Vintage Books, 2011. 560 p.
207. Struve K. Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt: Der Sommer 1941 in der Westukraine. Oldenburg : De Gruyter, 2015. 754 s.

208. Tilly C. European violence and collective actions since 1700. *Social Research*. 1986. Vol. 53. No. 1. P. 159–184.

209. Tismaneanu V. *The Devil in History: Communism, Fascism, and Some Lessons of the Twentieth Century*. Berkeley and Los Angeles : University of California Press, 2012. 336 p.

210. Terry M. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. Cornell University Press, Year, 2001. 528 p.

211. Ther P. War versus Peace: Interethnic Relations in Lviv during the First Half of the Twentieth Century. *Lviv: a City in the Crosscurrents of Culture / edited by J. Czaplicka*. Cambridge Massachusetts. Harvard Ukrainian Research Institute, 2005. P. 251–284.

212. Tobler H., Waldmann P. *Staatliche und parastaatliche Gewalt in Lateinamerika*. Frankfurt am Main : Vervuert, 1991. 357 s.

213. Waldmann P. *Terrorismus: Provokation der Macht*. München : Gerling Akademie Verlag, 1998. 221 p.

214. Węgierski J. *Lwów pod okupacją sowiecką 1939–1941*. Warszawa : Editions Spotkania, 1991. 432 s.

215. De Zayas A.M. *The Wehrmacht War Crimes Bureau, 1939–1945*. Lincoln ; London : University of Nebraska Press, 1979. 364 p.

216. Zapaliec A. *Prasa we Lwowie w okresie 1939–1941 jako środek sowieckiej propagandy*. Kraków – Lwów : książki, czasopisma, biblioteki XIX i XX wieku. T. 9, cz. 2 / pod red. Haliny Kosętki, Barbary Góry, Ewy Wójcik. Kraków : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2009. S. 279–285.

217. Zimmermann E. *Politische Gewalt: Rebellion, Revolution, Krieg. Handbuch soziale Probleme / edited by Günter Albrecht, Axel Groenemeyer, Friedrich W. Stallberg*). Opladen, Wiesbaden : Westdeutscher Verlag, 1999. S. 556–574.

Список опублікованих праць за темою дисертації

Розділи у колективних монографіях

1. Balaban M., Malkhaz T. Narrating Conflicts in Post-Truth Era: Facing Revisionist Russia. *Ukraine and Georgia in a Comparative Perspective / edited by: Jan Rydel and Stefan Troebst*. Published by De Gruyter Oldenbourg, 2022. S. 102–108.
2. Балабан М. Праведники народів світу на «кривавих землях»: випадок Львова. *Праведники світу та інші рятівники під час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті*. Дніпропетровськ, 2015. С. 6–23.

Статті, опубліковані у наукових фахових виданнях

3. Балабан М. Джерела до історії битви за львівський виступ у німецькому архіві Фрайбургу. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. 2018. № 4 (22). С. 5–14.
4. Балабан М. Nachtigall in the battles for Lviv: structure, objectives, actions. *Studies into the History of Russia and Central-Eastern Europe*. 2021. Vol. 56. Special Issue. S. 72–79.
5. Балабан М. Two Weeks of Interconnected Violence in Lviv. Prison Massacres, Anti-Jewish Pogroms and Murder of Polish Professors on June 22th – July 4th, 1941. *Imagining the Human / ed. K. Kočí*, Vienna : IWM Junior Visiting Fellows Conferences, 2019. Vol. 37. S. 37–41.

Статті, які додатково відображають результати дисертаційної роботи

6. Балабан М. Ян Карський. Незавершена місія Żbikowski Andrzej, Karski. Warszawa: Świat Książki, 2011. 504 s. *Україна Модерна*. 2012. № 19. С. 19–34.

7. Балабан М. Проблеми замкнених наративів та можливі шляхи їх подолання. Роздуми над двома книгами про насильство у Львові 1941 року. Рецензія на: Dieter Schenk. *Der Lemberger Professorenmord und der Holocaust in Ostgalizien* (Bonn, 2007); Андрій Боляновський. Убивство польських учених у Львові в липні 1941 року: факти, міфи, розслідування (Львів, «Видавництво Львівської політехніки», 2011). *Україна Модерна*. 2017. № 24. С. 18–25.